

8

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- З досвіду роботи Закарпатської обласної партійної організації по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих
- З'їзд підготовки Великого Жовтня
- Парламентська тактика більшовиків у період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та її здійснення на Україні

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор П. М. Абрамова

Технічні редактори Т. Б. Молдаваницька, І. Ф. Міхалкіна

Коректор Г. М. Шевченко

Здано до набору 12.06.87. Підп. до друку 24.07.87. БФ 22377. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 11,5. Обл. вид. арк. 16,24. Тираж 2 700 пр. Зам. 0-89.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252020 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 8 (317), август, 1987, Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (317)

СЕРПЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Туряниця С. М. (Ужгород). З досвіду роботи Закарпатської обласної партійної організації по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих 5

До 70-річчя Великого Жовтня

- Гусев В. І. З'їзд підготовки Великого Жовтня 16
Крижанівський В. П. Парламентська тактика більшовиків у період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та її здійснення на Україні 26

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Рогожа М. М. (Кіровоград). Партійне керівництво розвитком загальноосвітньої школи на Україні (друга половина 60-х — середина 80-х років) 38
Колесник Е. Г. (Харків), Харитонов І. І. (Харків). Відображення революційної діяльності місцевих більшовицьких організацій Росії в роки першої світової війни у спогадах учасників подій 47
Іванова Л. Г. Деякі питання соціально-економічного становища селян Правобережної України у XVIII ст. в дожовтневій історичній літературі 55
Котляр М. Ф. Літописна повість про «хрещення Русі» як історичне джерело 65

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Закусило О. М. Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню контролю і перевірки виконання в сучасних умовах 77
Болебрух А. Г. (Дніпропетровськ). До характеристики світогляду В. Н. Каразіна 85
Ричка В. М. Про феодальний устрій церкви в Київській Русі 95
Плачинда В. С. Економічне співробітництво СРСР та арабських країн соціалістичної орієнтації 106

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Дерев'янка Т. М. (Дніпропетровськ). Собченко Н. О. (Вінниця). Партійно-радянська преса України як активний пропагандист ідей дружби народів (1975—1985 рр.) 113

Лазечко П. В. (<i>Львів</i>). З історії формування залізничного пролетаріату в Східній Галичині в другій половині ХІХ ст.	118
Толочко О. П. З приводу скальдичних традицій у творчості Віщого Бояна	121
Фісанов В. П. (<i>Чернівці</i>). Чехословацьке питання в політиці Великобританії (1917—1918 рр.)	125
Нестеренко Л. О. (<i>Запоріжжя</i>). До питання про характер та значення реформаційного руху у Франції в першій половині ХVІ ст.	132

НАШ КАЛЕНДАР

Устименко В. М. Олеко Дундич (До 90-річчя з дня народження)	140
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рудик П. А. (<i>Чернівці</i>), Курко Я. С. (<i>Чернівці</i>). Соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства	143
Гаврилюк О. Ю., Павлов О. І. (<i>Одеса</i>). Дослідження соціально-культурних процесів на селі	145
Алексеев Ю. М., Панчук М. І. На шляху до загальної професійної освіти молоді	146
Іваницька О. П. (<i>Вінниця</i>). Дослідження про народний добробут	148
Зінченко Ю. І. Сторінки немеркнучого подвигу	149
Мельник Л. Г. Перше дослідження з історії еволюції феодалізму на Україні	150
Аппатов С. Й. (<i>Одеса</i>). Бізнес і культура	152
Горбик В. О. Канада в міжсоюзницьких відносинах країн антигітлерівської коаліції	153

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1986 р.)	154
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Кривий І. О. (<i>Дніпропетровськ</i>), Коломоєць Ю. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Регіональна наукова конференція «В. І. Ленін, еміграція, Росія»	158
Єфімов О. Ю. Краєзнавчі читання, присвячені боротьбі за владу Рад на Одещині	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Туряница С. М. (*Ужгород*). Из опыта работы Закарпатской областной партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся 5

К 70-летию Великого Октября

- Гусев В. И. Съезд подготовки Великого Октября 16
Крижановский В. П. Парламентская тактика большевиков в период борьбы за переростание буржуазно-демократической революции в социалистическую и ее осуществление на Украине 26

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Рогожа М. Н. (*Кировоград*). Партийное руководство развитием общеобразовательной школы на Украине (вторая половина 60-х — середина 80-х годов) 38
Колесник Е. Г. (*Харьков*), Харитонов И. И. (*Харьков*). Отображение революционной деятельности местных большевистских организаций России в годы первой мировой войны в воспоминаниях участников событий 47
Иванова Л. Г. Некоторые вопросы социально-экономического положения крестьян Правобережной Украины в XVIII ст. в дооктябрьской исторической литературе 55
Котляр Н. Ф. Летописная повесть о «крещении Руси» как исторический источник 65

СООБЩЕНИЯ

- Закусило А. Н. Деятельность парторганизаций Украины по совершенствованию контроля и проверки исполнения в современных условиях 77
Болебрух А. Г. (*Днепропетровск*). К характеристике мировоззрения В. Н. Каразина 85
Рычка В. М. О феодальном строе церкви в Киевской Руси 95
Плачинда В. С. Экономическое сотрудничество СССР и арабских стран социалистической ориентации 106

Трибуна молодого автора

- Дервянко Т. Н. (*Днепропетровск*), Собченко Н. А. (*Винница*). Партийно-советская пресса Украины как активный пропагандист идей дружбы народов (1975—1985 гг.) 113
Лазечко П. В. (*Львов*). Из истории формирования железнодорожного пролетариата в Восточной Галиции во второй половине XIX ст. 118
Толочко А. П. По поводу скальдических традиций в творчестве Вещего Бояна 121
Фисанов В. П. (*Черновцы*). Чехословацкий вопрос в политике Великобритании (1917—1918 гг.) 125
Нестеренко Л. А. (*Запорожье*). К вопросу о характеристике и значении реформационного движения во Франции в первой половине XVI ст. 132

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Устименко В. М. Олеко Дундич (К 90-летию со дня рождения) 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Рудик П. А. (*Черновцы*), Курко Я. С. (*Черновцы*). Социально-политическое и идейное единство советского общества 143
Гаврилюк А. Е., Павлов А. П. (*Одесса*). Исследование социально-культурных процессов на селе 145

Алексеев Ю. М., Панчук М. И. На пути к всеобщему профессиональному образованию молодежи	146
Иваницкая О. П. (<i>Винница</i>). Исследование о народном благосостоянии	148
Зинченко Ю. И. Страницы немеркнувшего подвига	149
Мельник Л. Г. Первое исследование по истории эволюции феодализма на Украине	150
Аппатов С. И. (<i>Одесса</i>). Бизнес и культура	152
Горбик В. А. Канада в межсоюзнических отношениях стран антигитлеровской коалиции	153

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1986 г.)	154
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Кривой И. А. (<i>Днепропетровск</i>), Коломоец Ю. И. (<i>Днепропетровск</i>). Региональная научная конференция «В. И. Ленин, эмиграция, Россия»	158
Ефимов А. Е. Краеведческие чтения, посвященные борьбе за власть Советов на Одесчине	158

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

С. М. ТУРЯНИЦЯ,
секретар Закарпатського обкому Компартії України

З ДОСВІДУ РОБОТИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ Й ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ

На сучасному, переломному, етапі розвитку радянського суспільства першорядного значення набуває проблема ефективності і якості ідеологічної, політико-виховної роботи. «Будь-які наші плани повиснуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію й ініціативу»¹. В цьому принциповому положенні сконцентровано головні вимоги до ідеологічної роботи. Партія розглядає її як обов'язкову передумову успіху в реалізації програми соціально-економічного і духовного розвитку країни.

Виходячи з настанов квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду лєнінської партії, а також червневого (1986 р.) і січневого (1987 р.) пленумів її Центрального Комітету, Закарпатський обком Компартії України цілеспрямовано працює над приведенням всього ідеологічного потенціалу області — системи партійної і комсомольської політичної освіти, масово-політичної роботи, діяльності засобів масової інформації і пропаганди, організації Спільки письменників і Спільки художників УРСР, культосвітніх та інших ідеологічних установ — у відповідність з вимогами часу. Йдеться про те, щоб весь арсенал виховання наповнювався глибокими ідеями найвищого форуму нашої партії і ефективно впливав на головну силу перебудови — народні маси.

Закарпатська обласна парторганізація приділяє значну увагу проблемам національних відносин, вихованню трудящих, підростаючого покоління в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму.

В умовах Закарпатської області ці питання є особливо актуальними. По-перше, Радянська влада в краї остаточно утвердилася лише в 1945 р., коли завершився тривалий процес тяжкої і нерівної боротьби трудящих за возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. По-друге, від минулого народним масам Закарпаття дісталася тяжка спадщина. У структурі народного господарства Закарпаття промисловість займала всього 2,2%². У 20—30-х роках тут діяло більше 30 буржуазних, буржуазно-націоналістичних та клерикальних партій, близько 900 служителів культу, налічувалося 160 жандармських управлінь і станцій. Розпалюючи національну ворожнечу, вони робили свою чорну справу — допомагали буржуазії та поміщикам жорстоко експлуатувати

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 102.

² Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів СРСР.— К., 1985.— С. 18.

трудящих, тримати їх у злиднях, політичному безправ'ї і духовному рабстві. У 1945 р. близько 80% населення краю було неписьменним та малописьменним³. По-третє, на території Закарпатської області живуть і працюють представники більш як 30 національностей та етнічних груп. Тому міжнародні відносини тут завжди справиляли істотний вплив на суспільно-політичне життя. По-четверте, в минулому, рятуючись від голодної смерті, із Закарпаття за океан виїхали 430 тис. чол. Нині на Заході живуть їх нащадки у другому і третьому поколіннях. Майже 300 тис. з них підтримують родинні зв'язки з громадянами області. Вони листуються, періодично відвідують одне одного. Це — один з реальних каналів проникнення в наше середовище викривлених уявлень про буржуазний спосіб життя. По-п'яте, слід враховувати її географічне положення області, яка, образно кажучи, є важливими західними воротами СРСР. Через Закарпаття щороку проїжджає близько 1,5 млн. туристів з капіталістичних і соціалістичних країн⁴. Майже 100 тис. з них відвідують міста і райони області. З буржуазного світу до нас намагаються завозити антирадянську літературу. До того ж область знаходиться у зоні дії 15 ворожих радіостанцій⁵. Всі ці фактори не можуть не враховуватися в соціальній політиці, у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих.

В єдиному народногосподарському комплексі країни, завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави економіка області досягла значних успіхів. Обсяг промислового виробництва тут зріс порівняно з 1945 р. у 60 разів. На Закарпатті дістали розвитку і визначають його індустріальне обличчя такі сучасні галузі промисловості, як приладобудування, машинобудування, верстатобудування, радіоелектроніка, хімічна та ін. Динамічно розвивається й аграрний сектор економіки.

Глибокі перетворення відбулися на Закарпатті в розвитку народної освіти і культури. Нині тут на менш як 600 населених пунктів припадає 660 дошкільних закладів, 749 загальноосвітніх шкіл, майже 2300 клубних установ, бібліотек, кінотеатрів і кіноустановок⁶. У 1945 р. в Ужгороді відкрито державний університет, в якому з 1963 р. діє кафедра угорської філології. В області виріс великий загін творчої інтелігенції — письменників, художників, артистів, працює 8 професійних мистецьких колективів.

Немає на Закарпатті такої форми життя і праці людей, яка б не зазнала на собі благодатного впливу радянського соціалістичного ладу. З особливою силою це виявилось і в такій справі, як міжнародні відносини. За національним та етнічним складом населення області розподіляється так: 77,8% — українці, 13,7 — угорці, 3,6 — росіяни, 2,4% — румуни. Менш як по одному проценту припадає на словаків, євреїв, німців, циган та ін.

Вірні ленінським заповітам Комуністична партія і Радянська держава зробили все необхідне для політичного і духовного розвитку всіх національних груп населення. Гарантовано і забезпечено фактично їх рівні права у користуванні політичними свободами, проголошеними Конституцією СРСР, представництво багатонаціонального населення області у Верховній Раді Української РСР, місцевих партійних і радянських виборних органах. Наприклад, серед депутатів місцевих Рад області угорці становлять 12,9%, румуни — 2%, словаки — 0,4%; німці — 0,3%. Проводиться значна робота по підготовці кадрів у відповідності з національним складом населення. Серед 1120 працівників

³ Задорожний В. Є., Мазурок О. С., Шультга І. Г. Зоря незгасна.— Ужгород, 1986.— С. 135.

⁴ Бандровський Г. Й. Життєдайна сила братерства.— Комуніст України.— 1985.— № 6.— С. 77.

⁵ Там же.

⁶ Див.: Народне господарство Закарпаття: Стат. зб. Ужгород, 1985.— С. 6.

номенклатури обласного комітету партії 979 українців, 79 росіян, 41 угорськ та ін.

Багатонаціональність складу населення області враховується в роботі засобів масової інформації і пропаганди. Чотирма мовами — українською, російською, угорською та румунською — ведуться теле- і радіопередачі. Обласна газета «Закарпатська правда» дублюється російською мовою. Для трудящих угорської національності видається обласна газета «Карпати і газ со». Дублюються угорською мовою орган обкому ЛКСМУ — газета «Молодь Закарпаття» та три районні газети. Одна районна газета дублюється молдавською мовою. Республіканське видавництво «Карпати» (в м. Ужгороді) видає книжки українською, російською, угорською та молдавською мовами.

На Закарпатті створена і успішно функціонує багатонаціональна система народної освіти. Тут діє 667 шкіл з українською, 14 — з російською, 52 — з угорською і 13 — з молдавською мовами навчання. В процесі неухильного здійснення ленінської національної політики в галузі освіти в області виникло, мабуть, унікальне явище. У селищі Солотвино, що недалеко від радянсько-румунського кордону, є чотири середні школи — для дітей української, російської, угорської і румунської національностей. Коли для української школи було споруджено нове приміщення, люди цілком справедливо почали говорити, що цього ж потребують й інші школи. Шлях до розв'язання проблеми знайшли самі батьки. На їх пропозицію селищна Рада народних депутатів розмістила у новій будівлі українську, російську та угорську школи. Очолив цей інтернаціональний навчальний заклад один директор, але кожна школа зберігає самостійність, має своїх завучів, які є заступниками директора. Діти навчаються рідними мовами й спілкуються російською мовою, дружать, проводять спільні масово-політичні заходи. Через міжшкільний інтернаціональний клуб вони підтримують зв'язки із школярами інших союзних республік.

Послідовно здійснюється в області ленінська національна політика в галузі культури. Письменники Закарпаття створюють і видають свої книги українською, російською та угорською мовами. Ці ж мови звучать і на сценах місцевих театрів. Більш як 25 років працює при обласній філармонії професійний вокально-інструментальний ансамбль «Угорські мелодії». Відповідно до національного складу населення комплектуються фонди бібліотек, розвивається самодіяльна творчість мас. В області, наприклад, налічується майже 600 угорських, 52 румунські, 10 німецьких колективів художньої самодіяльності, які об'єднують близько 10 тис. учасників.

Такою є ленінська національна політика КПРС в дії. Створюючи всі умови для повнокровного життя трудящих, вона, як і радянська дійсність в цілому, є надійною базою для здійснення патріотичного та інтернаціонального виховання. Адже все, що зроблено на Закарпатті за роки Радянської влади, є конкретним втіленням братерства, дружби і взаємодопомоги радянських народів. На прикладах нашої дійсності партійні комітети, ідеологічний актив, засоби масової пропаганди й агітації Закарпатської області прагнуть переконливо розкривати переваги соціалістичного способу життя.

Обком Компартії України вважає патріотичне та інтернаціональне виховання одним з основних напрямів ідейно-політичної роботи серед населення. Досить сказати, що в 1981—1986 рр. ці питання окремо або в комплексі ідеологічних заходів розглядалися понад 30 разів на пленумах, активах, засіданнях бюро та секретаріату обласного комітету партії. У прийнятих рішеннях поставлено завдання спрямувати всі засоби ідеологічного впливу на посилення патріотичного й інтернаціонального, класового виховання, предметно і наступально вести боротьбу проти буржуазної ідеології та моралі, активніше утверджувати соціалістичний спосіб життя.

В цій роботі обласного комітету партії дістають своє конкретне втілення основоположні настанови ЦК КПРС з питань національної політики, патріотичного та інтернаціонального виховання з урахуванням специфіки області. Увага при цьому зосереджується на трьох основних напрямках: забезпечення контролю за реалізацією відповідних вимог ЦК КПРС і ЦК Компартії України; узагальнення й поширення кращого досвіду; аналіз недоліків і упущень та визначення завдань по їх усуненню на такій динамічній ділянці роботи, яким є формування переконаних патріотів, інтернаціоналістів.

Такий підхід характерний і для діяльності міськкомів та райкомів партії. За останні 6 років вони майже 100 разів обговорювали стан і заходи щодо поліпшення патріотичного й інтернаціонального виховання у трудових колективах, навчальних закладах. Є всі підстави сказати, що кожен міськком та райком партії вносить свій конкретний вклад в удосконалення системи виховання широких народних мас у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Так, в Ужгородському міськкомі Компартії України нагромаджено цінний досвід патріотичного виховання молоді. Ця робота відзначається різноманітністю форм і методів, серед яких виділяються, зокрема, мітинги-реквієми, присвячені вшануванню пам'яті воїнів Червоної Армії, що полягли в боях за визволення Ужгорода від фашистських загарбників. Вони проводяться щороку на пагорбі Слави — дорогому для кожного ужгородця місці. А в міському амфітеатрі, який вміщує близько 10 тис. чол., молодь зустрічається з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Для юнаків і дівчат влаштовуються також політичні вечори на теми «Два світи — дві ідеології», «Молодь викриває імперіалізм», «Світ і молодь» та ін. На них виступають лектори-міжнародники, діячі культури, науковці, педагоги, партійні та комсомольські працівники.

Хустський райком Компартії України створив інтернаціональну групу, до якої ввійшли О. І. Рушак, О. А. Смирнов, Р. М. Кукушкін, В. О. Гарастей, Г. І. Войтенко, М. К. Енеді, О. М. Піскун, І. М. Магула, Л. Й. Мейгеш та інші найбільш досвідчені й заслужені ветерани партії, війни та праці.

Вони з великим успіхом виступають у різних аудиторіях, передають людям, насамперед молоді, свій багатий життєвий досвід, вірність ідеалам ленінської партії, рідної Вітчизни.

Берегівський райком партії ефективно використовує для патріотичного та інтернаціонального виховання культурно-спортивні комплекси. В них діють тематичні кінолекторії, організовуються суспільно-політичні читання, зустрічі з делегатами з'їздів КПРС і Компартії України, театралізовані вечори та усні журнали, фестивалі патріотичної пісні. Важливо, що ці заходи проводяться диференційовано, з урахуванням інтересів різних категорій і груп населення. А Тячівський райком Компартії України перетворив на справжні центри патріотичного та інтернаціонального виховання музеї земляків — Героїв Радянського Союзу і Героїв ЧССР, що полягли смертю хоробрих у роки Великої Вітчизняної війни, музеї трудової слави та інтернаціональної дружби. В районі традиційно проводяться зустрічі демобілізованих воїнів Радянської Армії і призовної молоді, зльоти матерів, сини яких служать у Збройних Силах СРСР, юних друзів прикордонників. У районі щороку організовуються вахти пам'яті — вахти миру.

Такими є лише деякі конкретні адреси кращого досвіду в багатогранній діяльності по патріотичному та інтернаціональному вихованню. Доцільно, однак, наголосити, що очікуваний ефект, як свідчить багаторічна практика, досягається лише тоді, коли ця робота проводиться скрізь — у сім'ї, школі, на виробництві, за місцем проживання людей, коли відповідно до вимог часу вдосконалюються її форми, поглиблюється зміст.

Значно активізувалася і набуває якісно нового змісту діяльність обласної парторганізації з розглядуваних питань після XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, в умовах, коли розширюються демократія і соціалістичне самоврядування, коли швидко зростає національна самосвідомість усіх націй і народностей, поглиблюються процеси інтернаціоналізації.

Вже в післяз'їздівський період обком партії на основі глибокого вивчення стану справ на місцях прийняв постанови «Про стан роботи в області по посиленню ролі сім'ї в ідейно-моральному вихованні підростаючого покоління» (29.10.86 р.), «Про виконання партійними організаціями Воловецького району вимог XXVII з'їзду КПРС про посилення індивідуальної виховної роботи з людьми» (23.12.86 р.), «Про роботу адміністрації і партійної організації Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру по підвищенню ідейно-художнього рівня репертуару і поліпшенню обслуговування населення» (7.04.87 р.), схвалив комплексні плани атеїстичного виховання населення на 1986—1990 рр., наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання населення та ряд інших.

Щоб виховати трудящих переконаними патріотами й інтернаціоналістами, партійні організації області використовують чимало різноманітних форм і методів. Зокрема, зміцнення інтернаціоналістського світогляду людей здійснюється на основі глибокого засвоєння ними марксистсько-ленінської теорії, історичного досвіду КПРС у системі партійного та комсомольського навчання, економічної освіти. Велике значення має також лекційна пропаганда, в якій багато уваги приділяється роз'ясненню програмних положень XXVII з'їзду КПРС, у тому числі з національного питання, розкриттю значення дружби народів СРСР як джерела сили й могутності Радянської держави. В області ведуться цикли лекції «Соціальний прогрес і розвиток духовної культури особистості», «Світогляд, мораль, культура радянської людини», «Національні відносини та ідеологічна боротьба», «Сучасний світ і ідеологічна боротьба», «Атеїзм, релігія і сучасна боротьба ідей»; працює 11 університетів інтернаціонального та військово-патріотичного виховання. Таким чином, сьогодні всі наші засоби пропаганди і агітації спрямовані на те, щоб якомога повніше розкрити перед трудящими діалектику стратегічного задуму партії — поєднати досягнення науково-технічної революції з плановою економікою і привести в рух весь потенціал соціалізму шляхом активізації людського фактора.

З кожним днем з'являється дедалі більше можливостей для того, щоб працювати краще. Цьому сприяють новий господарський механізм, самофінансування і самокупність, держприймання, господарський розрахунок, зростання ролі трудових колективів. Тепер більшість трудящих свої успіхи і досягнення в праці пов'язує з підвищенням вимогливості до кадрів за доручену справу, з демократизацією нашого життя, здійсненням соціальної політики. Активне їх залучення до управління виробництвом, безпосередня участь у виборі господарських керівників, розширення гласності сприяють вихованню почуття господаря, робітничої гордості і честі, зміцненню організованості й дисципліни.

Тема радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму займає одне з провідних місць на сторінках газет, у радіо- і телевізійних передачах. Відразу ж після XXVII з'їзду КПРС в обласній пресі було опубліковано лист його делегатів, інших передовиків виробництва «Прискорення — наша кровна справа». В ньому містився заклик до всіх трудівників Радянського Закарпаття включитися у змагання за дострокове виконання завдань дванадцятої п'ятирічки. Під рубриками «Гордість колективу», «П'ятирічки нові імена», «Творці перебудови», «Наш сучасник» газети систематично публікують матеріали про передовиків виробництва, справжніх бійців перебудови. Значний інтерес виявляють трудящі до матеріалів рубрик «Ми — інтернаціоналісти»,

«Моя Батьківщина — Радянський Союз», «Про дружбу братерську», «Наш прапор — інтернаціоналізм», «Мости братерства», «Чуття єдиної родини».

У видавництві «Карпати» лише за роки одинадцяті п'ятирічки вишло понад 30 назв книг, присвячених питанням патріотичного та інтернаціонального виховання. Серед них — «Борці партії», «Єдність збережена і примножена», «Леніним натхненна», «Йшли полки Карпатами», «Дружба між людьми, дружба між народами», «Культури нашої надбаня», «Краса вірності». В Ужгороді є відділ видавництва «Радянська школа», який випускає підручники і посібники для шкіл з угорською мовою навчання. Минулого року він видав посібники «Учням про XXVII з'їзд КПРС», «З чого починається Батьківщина», «Ми — внучата Леніна», «Солдатська доблесть» та ін.

Ідеями радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму пройняті твори літераторів та митців Закарпаття. За один з них — багатофігурну скульптурну композицію «В сім'ї єдиній» — народний художник УРСР В. І. Свіда удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка. Благородній справі патріотичного та інтернаціонального виховання служать і концертні програми Заслуженого Закарпатського народного хору України, вистави обласних українського музично-драматичного та російського драматичного театрів, інших професійних та самодіяльних мистецьких колективів, експозиції краєзнавчого й художнього музеїв, понад 500 музеїв, кімнат і кутків інтернаціональної дружби.

В роботі по патріотичному вихованню трудящих партійні організації враховують міжнародну обстановку, загострення якої зобов'язує нас посилювати готовність до захисту Батьківщини Жовтня. Адже, як застерігав В. І. Ленін, «...хто забуде про небезпеку, яка нам постійно загрожує, яка не припиниться, поки існує світовий імперіалізм,— хто забуде про це, той забуде про нашу трудову республіку»⁷. Тому в області багато уваги приділяється військово-патріотичному вихованню молоді. Традиційними стали обласні, міські, районні зльоти допризовників, урочисті проводи юнаків на службу в Радянську Армію, під час яких відбуваються зустрічі з ветеранами та воїнами Збройних Сил СРСР, різноманітні спортивні заходи, концерти. У лютому 1987 р. в Ужгороді з успіхом пройшов обласний зліт воїнів, які виконували свій інтернаціональний обов'язок у ДРА. Вони зустрілися з членами бюро обкому партії, облвиконкому, обкому комсомолу, ветеранами Великої Вітчизняної війни. Цей важливий захід нікого не залишив байдужим.

Цінний досвід військово-патріотичного виховання молоді нагромадила обласна газета «Закарпатська правда». Щомісяця вона вміщує сторінку «Патріот», де виступають ветерани Великої Вітчизняної війни, друкуються матеріали юних слідопитів. Тут під рубрикою «Так служать наші земляки» розповідається також про виконання військового обов'язку молоддю Закарпаття.

Спільно з газетою «Виходословенське повіні» (орган Східно-Словацького крайкому Компартії Словаччини) редакція «Закарпатської правди» провела нещодавно похід від села Соколова на Харківщині до Праги — шляхами боїв сформованого в СРСР чехословацького корпусу, яким командував Л. Свобода. У його складі воювали й тисячі закарпатців. Зібраний матеріал про відважних воїнів — радянських і чехословацьких бойових побратимів — був опублікований на сторінках обох газет під заголовком «Вогненними дорогами». До редакції надійшло багато відгуків на ці публікації як від тих, кому

⁷ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня: VIII Всерос. з'їзд Рад 22—29 груд. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 165—166.

довелося з боями пройти від Соколова до столиці Чехословаччини, так і від тих, хто знає про війну лише з книжок та кінофільмів.

Джерелом патріотичного та інтернаціонального виховання служать найрізноманітніші сторони нашого життя. Особливо хотілося б підкреслити роль у цій справі трудових колективів, більшість з яких на Закарпатті є багатонаціональними, причому не лише на промислових підприємствах і в організаціях міст, а й у сільській місцевості. Саме тут виховуються кращі риси морального обличчя радянської людини — колективізм, взаємна підтримка, товарицькість. Образно кажучи, трудові колективи — це ті осередки нашого суспільства, де з особливою силою виявляється діалектика особистого і суспільного, національного й інтернаціонального.

Засобами пропаганди розкривається суспільне значення праці кожного робітника, колгоспника, інженерно-технічного працівника, представника народної інтелігенції, кожного трудового колективу. Підкреслюється, що тільки через працю пролягає шлях до всебічного, гармонійного розвитку особистості, що поліпшення життя людини безпосередньо залежить від її особистого вкладу в загальнонародну справу.

Душею всієї цієї роботи в трудових колективах є первинні партійні організації. Вони впливають на громадсько-політичне життя робітників, колгоспників, спеціалістів, службовців, морально звеличують їх за самовіддану працю. Одна з них — партійна організація ордена Леніна колгоспу «XXII партз'їзд» с. Ракошино Мукачівського району. Особливо цікаво проходять тут вечори-зустрічі із знатними людьми села, а вони становлять цвіт тисячного багатонаціонального колективу. Понад 220 передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями СРСР. Цікавим, наприклад, був вечір, на якому односельчани вшановували Героїв Соціалістичної Праці, бригадирів колгоспу Г. Д. Пецу та С. М. Мочкош, заслуженого механізатора УРСР П. В. Варгу, сім'я якого складається з 14 чол. (майже всі вони працюють у рідному колгоспі), доярку М. В. Микиту, фельдшера місцевої сільської лікарні Н. Р. Іванову, ветерана Великої Вітчизняної війни Г. І. Курило та інших. Вечір почався з пісні-привітання сільської хор-ланки. Від імені громадян села шановним людям було вручено хліб-сіль. Про кожного з них було сказано багато теплих слів.

Немає потреби доводити, яке велике політичне, виховне значення мають подібні вечори. Вони розкривають моральну красу людини праці, подвоюють її енергію в боротьбі за перебудову на тій ділянці роботи, де вона працює.

В наші дні одним з проявів патріотизму є трудові почини, спрямовані на успішну реалізацію висунутої XXVII з'їздом КПРС соціально-економічної програми. Партійні організації області надають великого значення широкій підтримці виробничими колективами починів, схвалених ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР і ВЦРПС, тобто тих, які набрали всесоюзного розмаху. Поряд з цим проводиться відповідна організаторська та масово-політична робота щодо забезпечення належного ефекту від починів, які народилися безпосередньо на Закарпатті. Це насамперед почин бригади верстатників Мукачівського меблевого комбінату, яку очолює лауреат Державної премії СРСР В. М. Янцо, «Один день в кварталі працювати на зекономлених сировині й матеріалах». Цей патріотичний рух охопив 220 трудових колективів. Підхопили в області також почин Героя Соціалістичної Праці, бригадира комплексної бригади колгоспу «XXII партз'їзд» Г. Д. Пеци «Поле сусіда — не чуже поле», мета якого — допомогти відстаючим господарствам, та цілий ряд інших ініціатив.

Трудівники Закарпаття прагнуть успіхами в праці зустріти 70-річчя Великого Жовтня. Уже понад 1400 колективів підприємств, господарств, цехів, ферм, дільниць і бригад дали слово виконати план двох

років п'ятирічки до ювілею народження Країни Рад. І, як видно з показників, їх слово не розходиться з ділом.

Вирішуючи соціально-економічні завдання, трудівники Закарпаття підтримують виробничі контакти з більш як десятьма тисячами трудючих колективів практично всіх союзних республік. Наприклад, ордена «Знак Пошани» завод «Ужгородприлад» одержує поставки від 1485 і надсилає свою продукцію на адресу 1119 підприємств країни. У Закарпатському обласному краєзнавчому музеї є великий стенд, на якому зображено пересічену сотнями ліній карту СРСР. Так передано інтенсивність економічних і наукових зв'язків Закарпаття з усіма республіками нашої Батьківщини. Кожна велика і мала новобудова, майже кожний завод чи фабрика області одержують устаткування, сировину, матеріали від багатьох підприємств країни. Ці зв'язки постійно розширюються, стають дедалі різноманітнішими. Отже, продукція будь-якого підприємства — це плід колективної праці людей різних національностей. І в цьому виявляються економічні закони соціалізму, дістають конкретне втілення інтернаціоналізм господарського організму країни, дружба і взаємодопомога народів СРСР⁸.

Обласний комітет Компартії України спрямовує зусилля міськомів і райкомів партії, первинних партійних організацій на те, щоб забезпечити на ввірених їм ділянках безперерйну роботу цього складного механізму. Кінець одинадцятої та початок дванадцятої п'ятирічок позначені стійкою тенденцією до зниження кількості підприємств, що не виконують свої зобов'язання щодо поставок. Це стало результатом зростлого розуміння трудовими колективами того незаперечного факту, що зрив поставок для суміжників створює значні труднощі у виконанні народногосподарських планів, веде до зниження інтернаціоналістської свідомості мас.

Партійні організації прагнуть якомога ефективніше використовувати в патріотичному та інтернаціональному вихованні й ті великі можливості, що їх відкривають братні зв'язки трудівників Закарпаття з трудівниками інших областей, міст, районів, трудових колективів країни. Протягом багатьох років Радянське Закарпаття дружить з Північно-Осетинською АРСР і сусідньою Чернівецькою областю, м. Ужгород — з м. Владимиром, м. Мукачево — з м. Димитровом, а Мукачівський район — із Загорським районом Московської області. Більшість інших районів дружать з районами Краснодарського краю, Белгородської та Смоленської областей РРФСР. Колективи 212 промислових підприємств, колгоспів, радгоспів та організації Закарпаття також перебувають в орбіті цих зв'язків, які сприяють глибшому розумінню трудящими, підростаючим поколінням ленінської національної політики КПРС, активізують процес поширення кращого виробничого досвіду, всього нового в організації праці, застосуванні сучасних методів управління виробництвом, допомагають швидше впроваджувати нову техніку і технологію, результати наукових пошуків. Важливо, що дружні зв'язки між областями, містами, районами набувають комплексного характеру. Вони дедалі ширше охоплюють не тільки різні галузі економіки, а й масово-політичну роботу, діяльність громадських організацій, науково-технічних товариств, установ культури, сферу обслуговування.

Характерними в цьому плані є такі значні політичні заходи, як Дні Закарпатської області в Північно-Осетинській АРСР і Дні цієї братньої автономної республіки на Закарпатті, що періодично проводяться. Дні завжди проходять на високому ідейно-політичному рівні. Посланці нашої області та Північної Осетії зустрічаються під час цих заходів з громадськістю, бувають у трудових колективах. Крім того, в рамках Днів організовуються, так би мовити, зустрічі за професіями

⁸ Бандровський Г. П. На магістралі звершень.— Ужгород, 1985.— С. 119.

між робітниками, колгоспниками, письменниками, художниками, артистами, журналістами. Вони діляться своїми планами, професійними «секретами», жваво обговорюють проблеми, що їх хвилюють. Все це дає можливість учасникам Днів глибше відчутти ритм трудових буднів, краще зрозуміти життя своїх побратимів.

Вклад закарпатців у розвиток цих дружніх зв'язків високо відзначений в Північній Осетії. Нині в нашій області вже є заслужений кукурудзовод Північно-Осетинської АРСР, 4 чол. мають почесні звання заслужений артист і заслужений працівник культури цієї автономної республіки. Ряд художніх колективів нагороджено Почесними грамотами Президії Верховної Ради Північно-Осетинської АРСР. Видавництво «Карпати» видало у перекладі на українську мову книгу осетинської поезії, а видавництво автономної республіки «Ірій» — збірку оповідань письменників Закарпаття осетинською мовою.

Змістовні масово-політичні та культурні заходи, які сприяють патріотичному та інтернаціональному вихованню, проводяться й під час хвилюючих зустрічей між трудівниками дружніх Ужгородського та Дінського (Краснодарський край) районів, міст Ужгорода і Владимира і т. ін.

Аналізуючи дружні контакти між областями, містами, районами, трудовими колективами в економічній і духовній сферах, хотілося б особливо підкреслити активну роль у них людського фактора. Адже порідненими стали не просто адміністративні одиниці. Поріднилися насамперед люди, які завдяки цим зв'язкам систематично зустрічаються як давні знайомі, як брати. У них спільні завдання і цілі. У них єдина Батьківщина.

З усього цього можна зробити й інший важливий висновок, який партійні організації, ідеологічні працівники прагнуть донести до серця кожного закарпатця: реалізувати грандіозні плани прискорення соціально-економічного та культурного розвитку країни, втілити в життя революційну перебудову радянського суспільства можливо лише спільними зусиллями всіх республік, всіх націй і народностей нашої Батьківщини. Об'єднані в одну дружню сім'ю, вони здатні подолати будь-які труднощі.

Велика сила непорушної дружби радянських народів, тісного співробітництва соціалістичних націй була, зокрема, яскраво продемонстрована під час будівництва газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород. На його ділянці, що проходить через Закарпатську область, пліч-о-пліч працювали представники різних національностей нашої країни, а також посланці НДР і ПНР. Достроковому завершенню робіт не змогли перешкодити ніякі санкції адміністрації США.

Певний досвід нагромадила обласна партійна організація і в справі використання у патріотичному та інтернаціональному вихованні різного роду заходів. Серед них особливу увагу своїм багатим змістом та емоційністю привертають обласні фестивалі «Ленінська дружба народів», які проводяться напередодні важливих політичних подій і мають значний виховний ефект. Перший з них був присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, а останній, сьомий, у 1985 р. проводився на честь ХХVII з'їзду КПРС. В кожному із фестивалів брали участь представники всіх союзних республік, міст-героїв Москви, Ленінграда і Києва, Північно-Осетинської АРСР, а також дружніх прикордонних областей сусідніх соціалістичних країн. У дні фестивалю в більшості трудових колективів області, школах, будинках культури відбувалися зустрічі трудящих, молоді із своїми гостями, друзями по соціалістичному змагання, концерти художньої самодіяльності, виставки досягнень у народному господарстві, творів мистецтва⁹.

⁹ Див.: Ленинская дружба народов — великое завоевание Октября. — Ужгород. 1977. — С. 234; Закарпат. правда. — 1985. — 17, 18 черв.

В рамках фестивальних заходів у містах області влаштовуються книжкові базари, на яких трудящі мають можливість придбати твори письменників братніх республік; у кінотеатрах проводиться декада художніх, науково-популярних і документальних фільмів, випущених на кіностудіях країни. Тепер в області розгорнулася значна підготовча робота до чергового фестивалю «Ленінська дружба народів», присвяченого 70-річчю Великого Жовтня.

Традиційним на Закарпатті став також Всесоюзний фестиваль мистецтв «Дружба». Перед трудящими виступають відомі художні колективи і виконавці з Москви, Ленінграда, Києва, Білоруської РСР, республік Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії. Як правило, фестивальні концерти проходять на відкритих майданчиках практично в усіх містах і районах області. Це дає можливість за тиждень переглянути їх майже 100 тисячам чоловік. У дні фестивалю відбуваються теплі зустрічі артистів з трудовими колективами, молодіжними аудиторіями, воїнами Радянської Армії. Слід зазначити, що функцію інтернаціонального виховання засобами мистецтва виконує не лише фестиваль «Дружба». Щороку в області гастролює близько 100 професійних колективів, які знайомлять трудящих Закарпаття з багатонаціональним мистецтвом радянських народів.

Стало традицією й проведення фестивалів інтернаціональної дружби в районах і сільських населених пунктах області. Наприклад, у Берегівському районі, де живуть представники 23 національностей, у 1964 р. відбувся перший такий фестиваль, присвячений 20-річчю визволення Закарпаття Червоною Армією від фашизму. В 1986 р. з великим успіхом пройшов двадцять третій фестиваль, присвячений XXVII з'їздові КПРС. Незважаючи на те, що ці заходи проводяться на районному рівні, вони за своїм ідейно-політичним звучанням і масштабами мають значення, яке виходить за межі області. Гостями фестивалю бувають представники московської фабрики «Красная швея», київського заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна, делегації трудящих багатьох міст і районів з братніх союзних республік, а також з прикордонних Вашарашнаменського району Угорщини та Требішовського округу Чехословаччини, з якими берегівці підтримують дружні зв'язки. Фестивальними заходами, які тривають два дні, охоплюються майже всі населені пункти району і трудові колективи. Кульмінацією свята є багатотисячний мітинг і концерт дружби на міському стадіоні. Кожного разу яскраві берегівські фестивалі залишають глибокий слід у серцях людей, служать справі єднання трудящих різних національностей.

Певний досвід патріотичного та інтернаціонального виховання молоді нагромаджено в навчальних закладах області. Флагманом тут є Ужгородський державний університет. У вузі розроблено комплексний план комуністичного виховання студентів на весь період навчання. На різних факультетах читаються курси лекцій із суспільних і спеціальних дисциплін на теми: «Історичний досвід КПРС у здійсненні ленінської національної політики», «Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР», «Розвиток мов народів СРСР у дружній сім'ї соціалістичних націй» та ін. УЖДУ підтримує зв'язки з Московським, Київським, Томським, Вільнюським, Чернівцьким та іншими університетами нашої країни, а також з Кошицьким (ЧССР), Ново-Садським (СФРЮ) університетами, Сегедським та Ниредьхазьким (УНР) педінститутами.

Реалізація планів патріотичного та інтернаціонального виховання студентів багато в чому пов'язана з діяльністю університетського клубу інтернаціональної дружби «Мир», створеного в 1956 р. Клуб підтримує контакти з 97 вищими і середніми спеціальними навчальними закладами нашої країни. Основними формами його роботи є тематичні вечори, антивоєнні мітинги, тижні союзних республік. На базі клубу «Мир» університет щороку проводить фестивалі молодих інтернаціоналістів, яких загалом уже відбулося близько двадцяти. В них беруть

участь представники студентської молоді багатьох вузів СРСР та сусідніх соціалістичних країн.

Популярними в області стали свята інтернаціональної дружби, зльоти і форуми юних інтернаціоналістів. Їх учасники — учні загальноосвітніх шкіл — дають клятву бути вірними Комуністичній партії і Радянській Батьківщині, гідно продовжувати справу батьків і матерів, свято виконувати безсмертні ленінські заповіді. Ці заходи сприяють вихованню юнаків і дівчат у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. І в цьому їх основне значення.

Є в області ще один напрям інтернаціонального виховання, про який слід сказати окремо. Йдеться про братерські зв'язки трудящих Закарпаття з трудівниками Східно-Словацького краю ЧССР, Саболч-Сатмарської області УНР та Сату-Марського повіту СРР. Партійні комітети, органи державної влади проводять значну роботу по їх зміцненню й поглибленню, підвищенню ефективності. Нині у сферу такої співробітництва залучено всі 15 міст і районів Закарпаття, сотні трудових колективів. У рамках братерських зв'язків проводяться мітинги дружби на кордоні, спільні науково-практичні конференції з актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, Дні дружніх областей, виставки творів образотворчого мистецтва, щорічні міжнародні пленери дружби майстрів пензля.

Обласне телебачення кожного місяця виходить в ефір з програмою «Братерство», а радіо — з передачею «Від серця до серця», провідною темою яких є дружба і співробітництво з сусідніми областями соціалістичних країн. Велику аудиторію збирає на Закарпатті та в цих областях передача нашого телебачення «Вивчаємо російську мову».

Увійшов у традицію обмін загонами комбайнерів під час збирання врожаю на полях Закарпаття і Східної Словаччини, а також бригадами робітників і спеціалістів для передачі виробничого досвіду безпосередньо на робочих місцях. Систематично проводяться комуністичні суботники і свята врожаю в Саду дружби ім. В. І. Леніна на радянсько-угорському кордоні.

«Два з'їзди — одна мета» — під таким девізом проходило соціалістичне змагання трудових колективів Закарпаття та Східно-Словацького краю за гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС і XVII з'їзду КПЧ, ініціаторами якого були Герої Соціалістичної Праці обох областей. В дні роботи найвищого форуму радянських комуністів колективи Мукачівського верстатобудівного заводу ім. С. М. Кірова та Пряшівського науково-виробничого об'єднання «Вуков» (ЧССР) рапортували про створення першого спільного зразка гнучкого робототехнічного комплексу. Нині інтернаціональне соцзмагання між цими дружніми областями спрямовується на розв'язання завдань, поставлених з'їздами комуністичних партій двох країн.

Широкий обмін передовим досвідом, використання різноманітних форм трудового суперництва і взаємодопомоги, збагачення одне одного культурними досягненнями — все це допомагає швидше і краще розв'язувати завдання соціально-економічного розвитку прикордонних областей. Так, на Закарпатті одержав прописку досвід роботи угорських енергетиків на об'єктах під високою напругою, зокрема, на повітряних лініях, де вона становить 750 кіловат. При цьому застосовуються спеціальні пристрої і костюми виробництва УНР. Закарпатське обласне підприємство електромереж стало базовим у республіці по впровадженню передового зарубіжного досвіду. Подібних прикладів багато. Партійні організації прагнуть до того, щоб такі зв'язки мали діловий, творчий характер, щоб запозичений досвід глибоко вивчався і оперативно впроваджувався, давав обопільну користь, щоб масово-політичні заходи проводилися не «для галочки», а сприяли зміцненню інтернаціональної дружби між трудящими прикордонних областей Радянського Союзу, Чехословаччини, Угорщини і Румунії.

Закарпатська обласна партійна організація докладє багато зусиль до того, щоб у процесі патріотичного та інтернаціонального виховання кожній радянській людині прищеплювалося почуття нетерпимості до проявів націоналізму й шовінізму, національної обмеженості та національного егоїзму. Відзначивши, що цим проявам може успішно протистояти тільки послідовний інтернаціоналізм, січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС закликав усі партійні організації, їх комітети «...повернутись обличчям до проблем дальшого розвитку національних відносин, посилення інтернаціонального виховання»¹⁰.

У світлі цих настанов Закарпатська партійна організація прагне глибше аналізувати соціально-економічний розвиток області з урахуванням багатонаціонального складу населення, його культури, мов при одночасному поширенні російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Оскільки частина молоді угорської та румунської національностей відчуває певні труднощі в оволодінні російською мовою, вживаються заходи, що мають допомогти у цьому. Тут своє вагоме слово мають насамперед сказати викладачі загальноосвітніх та середніх спеціальних навчальних закладів. Вивчаються також питання, пов'язані з дальшим зміцненням соціально-культурної бази патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, підростаючих поколінь.

Обласна партійна організація, повсякденно здійснюючи керівництво інтернаціональним і патріотичним вихованням, його подальшим удосконаленням, прагне до того, щоб справжній патріотизм та інтернаціоналізм трудівників, їх палка любов до Батьківщини, вірність дружбі народів СРСР обов'язково переплавлялися у конкретні справи; щоб кожна людина своєю самовідданою працею сприяла втіленню в життя накреслень XXVII з'їзду КПРС; щоб боротьба за прискорення соціально-економічного розвитку країни стала справою честі кожного трудового колективу і давала все вагоміші результати; щоб день у день у нас ставало дедалі більше стахановців перебудови.

С. М. Туряница

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТНОЙ ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПО ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОМУ И ПАТРИОТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ТРУДЯЩИХСЯ

Резюме

В статье раскрыта многогранная деятельность Закарпатского обкома, райкомов Компартии Украины и первичных парторганизаций области по патриотическому и интернациональному воспитанию трудящихся. Показаны формы и методы этой работы, используемые парторганизациями области после апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС и XXVII съезда партии с учетом специфических условий многонационального Советского Закарпатья.

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 р.— К., 1987.— С. 38.

До 70-річчя Великого Жовтня

В. І. ГУСЄВ (Київ)

З'їзд підготовки Великого Жовтня

За своїми масштабами, цілями і завданнями, за силою впливу на долі народів планети Великий Жовтень не має собі рівних у всесвітній історії. «Наша революція — найвидатніша подія ХХ століття, що спо-

вістила початок нової ери в житті людства,— підкреслюється у Зверненні Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу до радянського народу в зв'язку із 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Час глибоко розкрив її неминуще значення, висвітлив гігантські можливості, які відкриває соціалістичний суспільний розвиток»¹.

Серед подій періоду підготовки соціалістичної революції в Росії чільне місце займає VI з'їзд РСДРП(б), у рішеннях якого дістали повне підтвердження основні положення ленінської теорії соціалістичної революції.

З'їзд відбувся 26 липня (8 серпня) — 3 (16) серпня 1917 р. в складних умовах розгулу реакції, загрози арешту делегатів за зв'язок з В. І. Леніним, який перебував у глибокому підпіллі. В пресі було повідомлено лише про його скликання, але не вказувалося місце проведення. Загроза закриття з'їзду контрреволюційним Тимчасовим урядом була настільки реальною, що з метою конспірації його перші засідання проводилися на Виборзькій стороні, а останні — за Нарвською заставою Петрограда.

Агентам Тимчасового уряду так і не вдалося дізнатися про місце, де проходив з'їзд. Завдяки підтримці пітерських робітників він пройшов організовано. Пікети Червоної гвардії, розставлені навколо будинку, в якому проходили його засідання, в будь-який момент готові були попередити делегатів про небезпеку і надійно захистити їх.

В роботі з'їзду взяли участь 157 делегатів з ухвальним і 110 — з дорадчим голосом, в тому числі 17 чол. від більшовицьких організацій найбільших міст та робітничих центрів України: Харківської, Катеринославської, Київської, Південно-Західного краю, Одеської, Луганської, Горлівської, Щербино-Микитівської, Макіївсько-Юзівсько-Петровської та ін. Делегатами з'їзду були, зокрема, Артем (Ф. А. Сергеев), Є. Б. Бош, К. Є. Ворошилов, С. Г. Головін, Я. В. Залмаєв, А. В. Іванов, Т. І. Кириленко, М. В. Копилов, С. І. Лапін й інші більшовики України.

З часу Квітневої конференції кількість членів більшовицької партії зросла втричі і становила 240 тис. чол. До VI з'їзду партія прийшла дійсно масовою, готовою повести робітничий клас, найбідніше селянство і солдатів на штурм влади буржуазії і поміщиків.

Порядок денний з'їзду був таким: доповідь Організаційного бюро; доповідь ЦК РСДРП(б); звіти з місць; поточний момент; війна і міжнародне становище; політичне й економічне становище; перегляд Програми партії; організаційні питання; вибори до Установчих зборів; Інтернаціонал (доручено ЦК виробити платформу); об'єднання партії; професійний рух; вибори; різне. Було прийнято рішення з усіх основних питань діяльності партії більшовиків у наступний період.

З'їзд обрав ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним. До складу Центрального Комітету ввійшов секретар Донецько-Криворізького обласного комітету партії Артем (Ф. А. Сергеев).

В. І. Ленін не міг бути на з'їзді. Наклепницька кампанія, яку розпочала контрреволюційна буржуазія проти більшовиків у липневі дні 1917 р., була особливо шаленою. В. І. Леніну були пред'явлені облудні звинувачення в «шпигунстві», «змові», «моральному підбурюванні» до заколоту. «...Буржуазія облила своїх класових ворогів, більшовиків, — писав з цього приводу Володимир Ілліч, — морями смороду і клепа, проявивши в цій наймерзеннішій і найбруднішій справі обрідкування політичних противників нечувану завзятість. Це була, з дозволу сказати, «ідейна підготовка» «прориву на фронті класової боротьби»².

Комуніст України. — 1987. — № 4. — С. 3.

Ленін В. І. Поляка князеві Г. Є. Львову Нові збір. творів: — Т. 34. — С. 19—20.

2. *Мир іст. журн.*, 1987, № 8

7 липня 1917 р. Тимчасовий уряд за згодою есеро-меншовицьких лідерів, які очолювали ЦВК Рад, ухвалив рішення арештувати В. І. Леніна і віддати під суд. Тому вождь революційного пролетаріату змушений був перейти на нелегальне становище: він перебував за 34 км від Петрограда в Розліві, а потім переїхав до Фінляндії, де його надійно переховували місцеві революціонери.

Коли наклепницька кампанія проти В. І. Леніна досягла апогею, екатеринбурзька загальноміська конференція більшовиків одноголосно обрала його своїм делегатом на VI з'їзд партії. Газета «Уральская правда» писала, що цим актом робітники виявили класову солідарність з політичною лінією вождя революції, висловили рішучий протест проти брудного походу на нього, організованого буржуазією, Тимчасовим урядом і угодовськими партіями.

На першому ж засіданні В. І. Леніна було обрано почесним головою з'їзду. На адресу з'їзду надходила велика кількість листів, привітань, резолюцій, у яких висловлювався протест проти розв'язаної буржуазією кампанії підлих наклепів. Володимира Ілліча привітали, зокрема, партійні організації Петрограда, Москви, Єкатеринбурга, Выборга, Пермі, Кольчугіна, інших міст та гарнізонів країни. Передові робітники, революційні солдати і матроси покладали великі надії на з'їзд більшовицької партії, який зібрався в переломний момент розвитку революції.

Не включаючи до порядку денного, з'їзд спеціально розглянув питання про явку В. І. Леніна на суд контрреволюції. Деякі делегати спочатку допускали її можливість. Однак згодом вони зняли свої пропозиції. В одноголосно ухваленій з'їздом резолюції висловлювався протест проти обурливого цькування В. І. Леніна та інших більшовиків і зазначалося, що в нинішніх умовах «...немає абсолютно ніяких гарантій не тільки безстороннього судочинства, а й елементарної безпеки»³. Це рішення було схвально зустрінуте партією, всіма свідомими робітниками, солдатами і селянами. З'їзд показав зразок принципового підходу партії до буржуазно-поліцейських переслідувань більшовиків контрреволюційною буржуазією. Кандидатуру В. І. Леніна було висунуто на вибори до Установчих зборів.

В рішеннях VI з'їзду, в статті «Відповідь тов. Н. Леніна» партія більшовиків протиставила мерзенній кампанії, розв'язаній контрреволюцією, справжні факти історії, біографії свого вождя, викрила наклепників і шантажистів, показала підступні наміри організаторів антибільшовицької істерії. Пролетаріат, його політичний авангард ніколи не вдавалися до наклепів. Вони діяли словом правди. В 1917 р., за словами В. І. Леніна, «...лани буржуа трохи прорахувалися і пересолили, думаючи, що більшовиків вони затягнуть у тенетах брехні й наклепів; та так пересолили, переборщили в своїх нападах, що дали нам дарову рекламу і змусили найвідсталіших робітників думати: «Коли більшовиків так лають капіталісти, то, значить, ці більшовики вміють з капіталістами боротися!»⁴.

Про необхідність негайного скликання з'їзду партії, зміни її Програми як першорядного завдання більшовиків В. І. Ленін наголошував одразу після приїзду до Росії. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) схвалила ленінську пропозицію і доручила ЦК на основі рекомендацій вождя революції скласти «...проект партійної програми в двомісячний строк для подання цього проекту на затвердження партійного з'їзду»⁵. Виконуючи доручення ЦК, В. І. Ленін підготував до видання «Матеріали по перегляду партійної програми». В

³ Шестой съезд РСДРП (большевиков): Протоколы.— М., 1958.— С. 34.

⁴ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 44.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 441 (далі — КПРС в резолюціях...).

червні 1917 р. їх було випущено окремою брошурою і розіслано в партійні організації для обговорення. «...На чергу дня нинішньої епохи ставиться, з об'єктивних умов,— писав В. І. Ленін в проєкті нової програми,— всебічна безпосередня підготовка пролетаріату до завоювання політичної влади для здійснення економічних і політичних заходів, які становлять зміст соціалістичної революції»⁶. Ленінські програмні положення стали бойовою зброєю більшовиків в боротьбі за владу Рад. Вони давали вичерпні відповіді з корінних проблем переходу від капіталізму до соціалізму, роз'яснювали основні вимоги партії з національного, аграрного та інших питань революції.

І хоч проєкт програми партії не обговорювався на її VI з'їзді (відбувся лише обмін думками в програмній секції), ленінські настанови було покладено в основу доповідей і виступів делегатів.

Перебуваючи в Розливі, В. І. Ленін робив усе можливе, щоб узяти безпосередню участь у підготовці рішень з'їзду. Делегат з'їзду О. В. Шотман, який майже кожного дня за дорученням ЦК приїздив до В. І. Леніна, згадував, що Володимира Ілліча цілком захопила робота по підготовці, а потім по керівництву VI з'їздом партії. Про це свідчать спогади й інших більшовиків, які брали участь у його роботі. «Ми, всі делегати, прекрасно розуміли, що з'їздом фактично керує Володимир Ілліч,— згадував пізніше С. Кавтарадзе.— Він вів і спрямовував його роботу. Інакше і не могло бути. В такий момент, коли вирішувалася доля революції, хто, крім нього, міг оволодіти важелем і повернути колесо події? Тільки він і ніхто інший»⁷.

Одразу ж після липневих подій В. І. Ленін розробив нову тактику партії, яку мав розглянути з'їзд. «Моя думка,— писав він,— оберталася навколо політичного значення події, зважувала роль її в загальному ході подій, розбирала, з якої ситуації вплив цей зигзаг історії і яку ситуацію він створить, як повинні ми змінити наші лозунги і наш партійний апарат, щоб пристосувати його до нового становища»⁸.

Надаючи важливого значення вивченню уроків революції кожним свідомим робітником, солдатом і селянином, В. І. Ленін у праці «Три кризи» показав історичний зв'язок її етапів, а також політичне значення липневих подій. В наступних працях — «До лозунгів», «Подяка князеві Г. Є. Львову», «Відповідь», «Про конституційні ілюзії», «Початок бонапартизму», «Уроки революції» — він всебічно проаналізував весь хід революційного процесу і намітив тактику партії на новому його етапі. У цих творах показано, як різні класи і партії на різних етапах революції і в різних політичних ситуаціях боролися за свої цілі, яку силу мали, якими засобами діяли і які висновки з цього мають зробити більшовики, трудящі маси. Геніальний стратег революції В. І. Ленін вказував партії найбільш правильний, найкоротший шлях до поставленої мети.

З доповіддю про політичне становище на з'їзді виступив Й. В. Сталін. З ленінських позицій у ній було чітко визначено шляхи розвитку революції, співвідношення класових сил, яке склалося в результаті липневої політичної кризи. Після перемоги контрреволюції, коли вона організувалася й змінилася, безглуздо було думати, що Ради зможуть мирно заволодіти владою. «Мирний період революції скінчився, настав період немирний,— підкреслив доповідач,— період сутичок і вибухів...»⁹. Разом з тим, зазначалося в доповіді, «...тим фактом, що ми знімаємо старий лозунг про владу Рад, ми не виступаємо проти Рад. Навпаки, можна і треба працювати в Радах, навіть у Центральному Виконав-

⁶ Ленін В. І. Матеріали по перегляду партійної програми // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 148.

⁷ Вопр. историн КПСС.— 1967.— № 7.— С. 47.

⁸ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 305—306.

⁹ Шестой съезд РСДРП (большевиков): Протоколы.— С. 114.

чому Комітеті Рад, органі контрреволюційного прикриття. Хоч Ради тепер тільки органи згуртування мас, але ми завжди з масами і не підемо з Рад, поки нас звідти не виженуть. Адже ми залишаємось і в фабрично-заводських комітетах, і в муніципалітетах, хоч вони не мають у своїх руках влади. Але, залишаючись у Радах, і далі викриваємо тактику соціал-революціонерів і меншовиків»¹⁰. Делегати, які виступали на з'їзді, підкреслювали велику роль Центрального Комітету у згуртуванні рядів партії у повній відповідності з рішеннями Квітневої конференції. Так, делегат з Донбасу А. З. Каменський наголошував, що «ЦК зробив більше того, на що ми могли розраховувати... Якщо за цей час було випущено стільки окремих брошур, більш ніж задовільно поставлена газета, яка, безперечно, відіграла керівну роль, то ми повинні сказати, що ЦК зробив багато»¹¹.

Аналіз класових і політичних змін, здійснений В. І. Леніним, Центральним Комітетом партії після липневих подій, був підтверджений і уточнений VI з'їздом згідно з даними, які повідомили делегати з місць, зокрема, А. З. Каменський та Я. А. Яковлев з Донбасу¹². Виступаючі підкреслювали, що реакції не вдалося загнати партію в підпілля, розправитися з робітничими й солдатськими організаціями, залякати їх членів репресіями, роз'єднати ряди революційних борців наклепницькими методами.

Одним з важливих уроків з'їзду був марксистсько-ленінський аналіз нової політичної обстановки в країні, без якого неможливим було визначення перспектив дальшої боротьби. Згідно з ленінськими положеннями в матеріалах з'їзду був розглянутий розвиток революції, з моменту повалення самодержавства і розроблена тактика партії на її новому етапі.

Лютнева революція в силу економічної і політичної організованості капіталістів привела до влади буржуазію, в союзі з якою виступили й поміщики. При повній політичній свободі і озброєнні мас ця влада могла втриматися лише за умови підтримки її есерами і меншовиками, які очолили Ради робітничих і солдатських депутатів. Ради мали таку силу, таку підтримку народу, що вони, за словами В. І. Леніна, «...могли (і повинні були) взяти владу в свої руки без найменшого опору з будь-якого боку»¹³. Тільки в такому випадку революція насправді була б народною, а трудящі маси змогли б твердо проводити політику миру і корінних соціальних перетворень.

Однак сталося не так. У країні, змученій трирічною імперіалістичною війною, посилювалися голод і економічна розруха. Поглиблювався розлад усіх галузей народного господарства. Капіталісти й поміщики розраховували, що таке становище дасть їм змогу швидше задушити революцію, покінчити з республікою і Радами.

Угодовські партії, граючи «...роль дурників, яких годували пишними фразами, обіцянками, «жданиками»¹⁴, скочувалися дедалі нижче. Вони вихолощували з Рад революційний зміст, вели там пусті балачки, в тому числі про Установчі збори, на які буржуазія не звертала уваги. Водночас маси дедалі активніше висловлювали незадоволення, нетерпіння, озлоблення дорожнечою, розрухою, затягуванням війни. Це вело до загострення класової боротьби. Квітнева, червнева, липнева політичні кризи — переконливе тому свідчення.

Угодовські партії показали себе прислужниками буржуазії. Вони підтримали організований нею у червні 1917 р. наступ на фронті, що означало активне продовження грабіжницької війни в інтересах пануючих класів, всупереч волі абсолютної більшості трудящих. З наступом

¹⁰ Там же.— С. 144.

¹¹ Там же.— С. 42—43.

¹² Там же.— С. 51—53, 93—95.

¹³ Ленін В. І. Уроки революції // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 60.

¹⁴ Там же.— С. 59.

на фронті В. І. Ленін пов'язував гігантське посилення шовіністичних настроїв серед населення і перехід військової (і державної) влади до зграї бонапартистів, перехід до відкритого насильства над масами, до переслідування інтернаціоналістів.

В Росії загострювалася класова боротьба, яка підігрівалася буржуазією. Події 3—4 липня 1917 р. свідчили, що країна перебувала на грані громадянської війни. Зусиллями більшовиків, які в цей складний період залишалися з народом, стихійному протестові мас вдалося надати мирного характеру. Зате есери та меншовики, прикуті, за словами В. І. Леніна, до імперіалістичної колісниці, «...як раби буржуазії, ... погодилися на все: і на приведення реакційних військ у Пітер, і на відновлення смертної кари, і на роззброєння робітників і революційних військ, і на арешти, переслідування, закриття газет без суду»¹⁵.

В. І. Ленін, а потім і VI з'їзд РСДРП(б) охарактеризували липневу політичну кризу як крутий поворот у долі революції, однозначно вказали, що влада перейшла до контрреволюції. «Після 4 липня,— писав Володимир Ілліч,— контрреволюційна буржуазія, рука в руку з монархістами і чорною сотнею, приєднала до себе дрібнобуржуазних есерів і меншовиків, частково залякавши їх, і віддала фактичну державну владу в руки Кавеньяків, в руки військової зграї, яка розстрілює непокірних на фронті, розгромлює більшовиків у Пітері»¹⁶.

Есери і меншовики зрадили революцію. Вони не скористалися наявною у попередній період її розвитку можливістю безболісно, при підтримці народу, встановити владу Рад мирним шляхом. «Тепер мирний розвиток революції в Росії,— констатував В. І. Ленін,— вже неможливий, і питання історією поставлене так: або повна перемога контрреволюції, або нова революція»¹⁷. Угодовці перетворили себе і Ради, якими вони керували, у фіговий листок контрреволюції, відвернувши увагу народу від підготовки сил реакції до розгону Рад, ліквідації всіх демократичних завоювань. Ради почали заживо розкладатися.

В. І. Ленін перший порушив питання про тимчасове зняття лозунга «Вся влада Радам!», який не відповідав реальній обстановці. Він наголошував: «Дані Ради провалились, зазнали повного краху через панування в них партій есерів і меншовиків. В дану хвилину ці Ради схожі на баранів, які приведені на бойню, поставлені під сокиру і жалібно бекають. Ради *тепер* безсилі і безпорадні перед контрреволюцією, що перемогла і перемагає. Лозунг передачі влади Радам можна зрозуміти, як «простий» заклик до переходу влади саме до даних Рад, а говорити це, закликати до цього значило б *тепер* обманювати народ. Нема нічого небезпечнішого за обман»¹⁸. Проте це зовсім не означало відмови від вимоги Республіки Рад як нового типу держави, висунутої у «Квітневих тезах». Йшлося не про Республіку Рад, а про меншовиків та есерів, що заправляли тоді в них і намагалися обмежити їх роботу рамками буржуазного парламентаризму. «Ради,— писав В. І. Ленін,— можуть і повинні будуть з'явитися в цій новій революції, але *не* *теперішні* Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею. Що ми й тоді будемо за побудування всієї держави за типом Рад, це так»¹⁹.

Відмова від лозунгу «Вся влада Радам!» завдавала відчутного удару по есерах і меншовиках, які зганьбили цей орган народовладдя. Разом з тим з'їзд поставив перед членами партії вимогу енергійно захищати від зазіхань контрреволюції завойовані свободи, масові організації трудящих, насамперед Ради, всіма силами зміцнювати там

¹⁵ Там же.— С. 64—65.

¹⁶ Ленін В. І. До лозунгів // Там же.— С. 12.

¹⁷ Ленін В. І. Відповідь // Там же.— С. 29.

¹⁸ Ленін В. І. До лозунгів // Там же.— С. 16.

¹⁹ Там же.

позиції більшовиків, рішуче боротися за вплив у них, згуртувати навколо себе всі елементи, які стають на позиції послідовної боротьби з контрреволюцією.

В такій складній обстановці В. І. Ленін зробив висновок, що соціалістична революція може бути здійснена пролетаріатом у союзі з найбіднішим селянством виключно збройним шляхом. У підготовці мас до збройного повстання він вбачав головне завдання більшовицької партії. «Ніяких конституційних і республіканських ілюзій, ніяких більше ілюзій мирного шляху, ніяких порізаних дій, не піддаватися *тепер* провокації чорних сотень і козаків,— закликав він,— а зібрати сили, переорганізувати їх і стійко готувати до збройного повстання, якщо хід кризи дасть змогу застосувати його в справді масовому загальнонародному масштабі»²⁰.

Керуючись ленінськими настановами, VI з'їзд більшовицької партії висунув лозунг цілковитої ліквідації диктатури контрреволюційної буржуазії шляхом збройного повстання і вказав, що це відповідальне завдання під силу революційному пролетаріату і найбіднішому селянству в умовах нового революційного піднесення, коли більшість трудящих усвідомить усю згубність угодовства з реакцією. Цим він рішуче підтвердив істинність фундаментального ленінського положення про те, що тільки робітничий клас може бути вождем трудящих і під керівництвом Комуністичної партії поведе їх на вирішальний штурм твердинь капіталу, на побудову нового суспільного ладу.

Таким чином, було розглянуто питання про шляхи і форми завоювання пролетаріатом політичної влади, як одну із складових частин ленінської теорії соціалістичної революції. Як відомо, класики марксизму-ленізму ніколи не бралися заздалегідь передбачити, які конкретні прийоми боротьби необхідно обирати робітничому класу для встановлення своєї диктатури, для того, щоб придушити опір буржуазії, побудувати соціалістичне суспільство, захистити його завоювання.

Пролетаріат насамперед повинен оволодіти марксистською тактикою революційної боротьби, що вимагає поєднання різних її прийомів, умілого і вчасного переходу від одного прийому до іншого, цілеспрямованої роботи по неухильному підвищенню свідомості мас та розширенню їх колективних дій, які можуть бути і наступальними, і оборонними, але разом узяті вести до дедалі глибшого й рішучішого соціального конфлікту. Досвід більшовиків у 1917 р. повністю підтвердив ці ленінські положення, рішення VI з'їзду РСДРП(б).

Уроки Жовтня переконливо спростовують версії буржуазних фальсифікаторів про те, що пролетаріат і його революційна партія визнають лише збройну боротьбу. Насправді класики марксизму-ленізму ніколи не абсолютизували її. «Повстання було б безумством там, де мирна агітація привела б до мети швидшим і вірнішим шляхом»²¹,— говорив К. Маркс. «Робітничий клас волів би, звичайно, *мирно* взяти в свої руки владу...»²²,— підкреслював В. І. Ленін. В ім'я цього більшовицька партія була готова піти на компроміс. Досить нагадати, що в ході боротьби з корніловщиною знову, але буквально на декілька днів, з'явилася можливість мирного розвитку революції, і більшовики самі запропонували такий компроміс дрібнобуржуазним партіям, добиваючись беззбройного переходу влади до Рад. Однак меншовики та есери відхилили цю пропозицію.

В. І. Ленін вчив партію, робітничий клас, що прийняти рішення про повстання — означає взяти на себе велику відповідальність. Збройний виступ не можна починати доти, доки для цього не складуться

²⁰ Ленін В. І. Політичне становище: (Чотири тези) // Там же.— С. 5.

²¹ Запис розмови К. Маркса з кореспондентом газети "The World" // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 17.— С. 613.

²² Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне зібр. творів.— Т. 4.— С. 253.

об'єктивні умови і не проявляться достатньою мірою суб'єктивні фактори. «...Ніяке повстання,— писав В. І. Ленін,— не створить соціалізму, коли він не дозрів економічно...»²³. Серед суб'єктивних факторів він виділяв політичну свідомість, революційну рішучість і відповідний психологічний настрій пролетарських мас. Усі ці якості формувалися в них під впливом власного досвіду та повсякденної діяльності партії.

«Саме таким є головне завдання партії і тепер: роз'яснювати масам, що становище страшенно критичне,— робить висновок В. І. Ленін,— що всякий виступ може скінчитись вибухом, що тому передчасне повстання може завдати величезної шкоди»²⁴. Стратегія і тактика більшовиків у період підготовки і проведення соціалістичної революції — зразок діяльності марксистсько-ленінської партії в революційний період.

В. І. Ленін передбачав, що наступ нової революції не примусить себе довго чекати. «Це,— зазначав він,— був би дуже довгий і дуже важкий процес при «нормальних» умовах капіталістичного розвитку, але і війна і економічна розруха надзвичайно прискорять справу. Це — такі «прискорювачі», які місяць і навіть тиждень можуть прирівняти до року»²⁵. Ленінське положення про близькість нової революції лежить в основі всіх рішень з'їзду з питань тактики.

У тяжкі для робітничого класу та його політичного авангарду післялипневі дні В. І. Ленін зробив пророчий висновок: «Революційний пролетаріат візьме владу, почне соціалістичну революцію, залучить до неї — незважаючи на всі труднощі і можливі зигзаги розвитку — пролетарів усіх передових країн, і переможе і війну і капіталізм»²⁶.

Керуючись ленінським теоретичним висновком про можливість перемоги соціалістичної революції в одній окремо взятій країні, з'їзд закликав партію готувати пролетаріат і його союзників до завоювання державної влади для соціалістичної перебудови країни. Однак деякі делегати, які не погоджувалися з виробленим Квітневою конференцією РСДРП(б) курсом на соціалістичну революцію, виступили й проти проекту резолюції з'їзду про політичне становище в дусі настанов В. І. Леніна. Зокрема, виступи Ангарського, Юренєва, Преображенського, а також Бухаріна свідчили, що вони або не змогли зрозуміти всю глибину ленінських ідей, або ж не погоджувалися з ними. З'їзд категорично відкинув антиленінські погляди Ангарського, який твердив, що курс на соціалістичну революцію нічим не обґрунтований, що революція не має резервів і що лінія на перемогу збройного повстання — це не «тактика марксизму, а тактика відчаю»²⁷. Було засуджено також антиленінську точку зору Бухаріна, відповідно до якої селянство нібито йде за оборонцями, блокується з буржуазією, і тому, мовляв, не підтримає робітничий клас. Цим самим він заперечував ленінську ідею союзу пролетаріату і найбіднішого селянства як основної умови перемоги соціалістичної революції.

Не пройшла на з'їзді й троцькістська пропозиція Преображенського. Він вважав, що спрямувати країну по соціалістичному шляху можна лише «при наявності пролетарської революції на Заході»²⁸. Й. В. Сталін, відстоюючи ленінські позиції, заявив: «Я проти такого закінчення резолюції. Не виключена можливість, що саме Росія буде країною, яка прокладатиме шлях до соціалізму... Треба відкинути віджиле уявлення, що тільки Європа може вказати нам шлях»²⁹.

²³ Ленін В. І. Загрожує катастрофа і як з нею боротися // Там же.— Т. 34.— С. 182.

²⁴ Ленін В. І. Проект резолюції про сучасний політичний момент // Там же.— С. 140.

²⁵ Ленін В. І. До лозунгів // Там же.— С. 15.

²⁶ Ленін В. І. Початок бонапартизму // Там же.— С. 50.

²⁷ Шестий съезд РСДРП(б): Протоколи.— С. 115.

²⁸ Там же.— С. 250.

²⁹ Там же.

Таким чином, з'їзд підтвердив вірність РСДРП(б) ленінському курсу, розвінчав тезу про «незрілість» Росії для соціалістичної революції і висловив тверду впевненість у її перемозі. Марксистська оцінка помилкових поглядів окремих його делегатів засвідчила високу ідейну зрілість партії, її згуртованість напередодні вирішальної боротьби за владу Рад.

Керуючись ленінськими вказівками, з'їзд націлів партію на загальнополітичну підготовку до збройного повстання. Передусім потрібно було старанно і всебічно підготувати революційні сили до виступу саме в той момент, коли для цього з розвитком подій створяться необхідні умови, подбати про те, щоб робітничий клас не піддався на провокації буржуазії, не вступив у передчасний бій. Як тільки такі умови визріють, говорилося в резолюції з'їзду «Про політичне становище», російський пролетаріат і біднота міста й села повинні напружити всі свої сили, «...щоб взяти державну владу в свої руки і щоб спрямувати її, в союзі з революційним пролетаріатом передових країн, до миру і до соціалістичної перебудови суспільства»³⁰.

Всі рішення з'їзду були підпорядковані цьому першочерговому завданню. У повній відповідності з марксистсько-ленінським положенням про те, що боротьба за мир є складовою частиною революційної боротьби пролетаріату, він відзначив, що російська революція — перший безпосередній виступ мас проти війни, проти імперіалістичних загарбань і агресій, що єдиний шлях покінчити з участю Росії в несправедливій війні пролягає через завоювання влади робітничим класом і найбіднішим селянством.

З'їзд обговорив і затвердив економічну платформу партії, в якій були далі розвинуті положення ленінських «Квітневих тез» та рішень Сьомої (Квітневої) конференції РСДРП(б) з економічних питань. Основні пункти платформи — встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом, націоналізація і централізація банків, націоналізація синдикованих підприємств, конфіскація поміщицької та націоналізація всієї землі, організація правильного обміну між містом і селом — могли бути виконані лише за умови переходу державної влади до рук робітничого класу та найбіднішого селянства.

Значну увагу приділив з'їзд діяльності партії у професійних спілках. Було, зокрема, засуджено меншовицьку теорію «нейтральності» профспілок, чітко визначено їх завдання як бойових організацій робітничого класу у нових політичних умовах. З'їзд закликав усіх членів партії вступити до цих організацій і брати активну участь у їх роботі.

Було вказано також на необхідність для більшовиків забезпечити керівництво організаційним будівництвом робітничої молоді. «Тепер, — наголошувалося в резолюції «Про спілки молоді», — коли боротьба робітничого класу переходить у фазу безпосередньої боротьби за соціалізм, з'їзд вважає сприяння створенню класових соціалістичних організацій робітничої молоді одним з невідкладних завдань моменту і ставить партійним організаціям в обов'язок приділити цій роботі можливий максимум уваги»³¹.

З'їзд вніс доповнення у Статут РСДРП(б). Вони диктувалися новими умовами роботи. Параграф перший цього важливого документа формулювався так: «Членом партії визнається кожний, хто визнає програму партії, входить в одну з її організацій, підкоряється всім постановам партії і сплачує членські внески»³². У Статуті підкреслювалося також, що всі організації партії будуються на основі ленінського принципу демократичного централізму, об'єднуються по районах і областях.

³⁰ КПС в резолюціях...— Т. 1.— С. 472.

³¹ Там же.— С. 482—483.

³² Там же.— С. 480.

Було розглянуто питання про об'єднання партії і відхилено пропозицію меншовиків, які групувалися навколо газети «Новая жизнь», про примирення оборонських та революційно-інтернаціоналістських елементів шляхом скликання «об'єднаного з'їзду» з метою створення єдиної соціал-демократичної партії. Вбачаючи свій обов'язок у тому, щоб викривати перед масами зрадницьку позицію меншовиків у революції, партія висунула класовий революційний лозунг — єдність усіх інтернаціоналістських сил, які на ділі порвали з оборонцями³³. З'їзд прийняв у РСДРП(б) «міжрайонців», які в роки першої світової війни займали центристські позиції, а після лютого 1917 р. порвали з меншовиками-оборонцями, практично працювали в більшовицьких організаціях.

За дорученням і від імені VI з'їзду Центральний Комітет РСДРП(б) виробив і опублікував «Маніфест Російської соціал-демократичної робітничої партії до всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії», в якому закликав народні маси наполегливо готуватися до вирішальної боротьби з контрреволюційною буржуазією за перемогу соціалістичної революції. «Готуйтеся ж до нових битв, наші бойові товариші! Стійко, мужньо і спокійно, не піддаючись на провокацію, нагромаджуйте сили, шикуйтеся у бойові колони! Під прапор партії, пролетарі і солдати! Під наш прапор, пригноблені села!», — говорилося в заключній частині цього документа³⁴.

Після з'їзду ЦК РСДРП(б) подав величезну допомогу більшовицьким організаціям у вивченні його ленінських рішень, робив усе можливе, щоб про них знала вся партія і керувалася ними в підготовці трудящих до збройного повстання. Матеріали VI з'їзду публікувалися в партійних газетах, які надсилалися місцевим комітетам РСДРП(б). Його рішення обговорювалися на партійних конференціях і зборах. Вони, зокрема, були одностайно схвалені Харківською, Катеринославською, Луганською, Макіївсько-Юзівсько-Петрівською та іншими більшовицькими організаціями України.

У Києві 6 серпня 1917 р. учасники загальноміської партійної конференції за пропозицією Є. Б. Бош та А. В. Іванова, які щойно повернулися з Петрограда, схвалили рішення з'їзду і постановили «...докласти всіх сил, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність, аби не допустити перемоги з кожним днем все більше і більше нахабніючої кадетсько-октябристської контрреволюції, не дати могильщикам революції, усім цим меншовикам і народникам поховати велике повстання пролетаріату»³⁵. Конференція прийняла вітання на адресу ЦК РСДРП(б), пролетарям і революційним солдатам Петрограда.

Рішення VI з'їзду РСДРП(б), які визначили переможний переджовтневий курс партії, являють собою яскравий зразок творчого розвитку марксизму, застосування його революційної стратегії і тактики в конкретній історичній обстановці. З'їзд відіграв значну роль у розробці організаційних, ідеологічних і теоретичних основ партії на етапі безпосередньої підготовки соціалістичної революції. Його документи засвідчили готовність РСДРП(б) повести маси на вирішальний штурм буржуазного ладу, на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату.

З'їзд працював у надзвичайно відповідальний, поворотний момент історії російського й міжнародного робітничого руху. Його рішення не тільки прискорили здійснення соціалістичної революції в нашій країні, а й вдихнули нові сили в ряди борців за мир, демократію і соціалізм у світовому масштабі.

Жовтнева революція — подія переломна в тисячолітній історії нашої держави, наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС

³³ Там же.— С. 485.

³⁴ Там же.— С. 491.

³⁵ Голос соціал-демократа.— 1917.— 13 авт.

М. С. Горбачов, а за своїм значенням і наслідками для розвитку всього людства вона не має собі рівних у минулому³⁶. Робітничий клас Росії на чолі з своїм революційним авангардом з честю виконав свій національний та інтернаціональний обов'язок, відкрив нову еру в історії людства.

З часу VI з'їзду партії більшовиків минуло 70 років. За цей період батьківщина Жовтня пройшла шлях, рівний століттям. У нашій країні соціалізм переміг повністю й остаточно. Склався єдиний народногосподарський комплекс, сформувалася нова соціальна та інтернаціональна спільність людей — радянський народ. Серйозні зміни відбулися і в політичній сфері. Диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і «переросла в політичну владу всіх трудящих, а пролетарська держава — в загальнонародну»³⁷. Зросла роль Радянського Союзу як могутнього фактора боротьби проти імперіалістичної політики пригноблення, агресії та війни, за мир, демократію і соціальний прогрес.

У трудових звершеннях сьогодення продовжує наш народ революційну справу Великого Жовтня. Натхнені Комуністичною партією, радянські люди спрямовують свій розум, волю, енергію на перебудову соціалістичної економіки, розв'язання грандіозних соціальних завдань, демократизацію всього суспільного життя, здійснення політичної лінії XXVII з'їзду партії, квітневого (1985 р.), січневого (1987 р.) та червневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС.

В. И. Гусев

СЪЕЗД ПОДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье раскрывается историческое значение шестого съезда РСДРП(б), принявшего курс на вооруженное восстание, установление диктатуры пролетариата в России. Показано, что ленинские решения съезда представляют собой убедительный пример творческого развития марксизма, применения большевиками его революционной стратегии и тактики в конкретных исторических условиях. Подчеркнуто, что решения съезда имели большое значение для международного рабочего движения, способствовали усилению борьбы за мир, демократию и социализм во всемирном масштабе.

³⁶ Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите». — М., 1986. — С. 4.

³⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 187.

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

ПАРЛАМЕНТСЬКА ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА ПЕРЕРОСТАННЯ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В СОЦІАЛІСТИЧНУ ТА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ НА УКРАЇНІ

В умовах боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну здійснення парламентської тактики стало одним із засобів, за допомогою яких «партія з'єднала в один могутній потік пролетарську боротьбу за соціалізм, селянську боротьбу за землю, національно-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії, загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир і спрямувала його на повалення буржуазного ладу»¹. Нагромаджений нею досвід

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу— К., 1986.— С. 148.

масово-політичної і організаторської роботи під час виборчих кампаній є особливо актуальним у світлі визначених XXVII з'їздом КПРС завдань якісного перетворення всіх сторін життя радянського суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку країни. Він має неминуще міжнародне значення.

Радянські історики вже досліджували питання теорії і практики діяльності більшовиків у 1917 р. на виборах до міських дум та Всеросійських (а на Україні — і Українських) установчих зборів. Вони розглядаються як у загальних працях з історії Жовтня², так і в ряді спеціальних досліджень³. Діяльність більшовицьких організацій України під час муніципальної кампанії, на виборах до Всеросійських і Українських установчих зборів аналізується в працях В. І. Гусева, І. Ф. Кураса, І. К. Рибалки, Ю. І. Терещенка⁴ та ін.

У пропонованій статті зроблено спробу розглянути основні положення розробленої В. І. Леніним парламентської тактики партії більшовиків у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та її здійснення в 1917 р. під час масових виборчих кампаній на Україні.

Розробляючи революційну парламентську тактику, більшовики спиралися на марксистсько-ленінське вчення про діалектичний взаємозв'язок боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. «Комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час в русі сьгоднішнього дня вони відстоюють і майбутність руху»⁵ — так визначали основну суть тактики політичного авангарду пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс.

Всебічно розвиваючи ці положення стосовно нових історичних умов переростання капіталізму в імперіалізм, В. І. Ленін відкрив одну з найважливіших закономірностей світового революційного процесу — перетворення боротьби за демократію в складову частину боротьби за

² Петров П. Ф. Стратегия и тактика партии большевиков в подготовке победы Октябрьской революции, март — октябрь 1917 г. — М., 1964. — 465 с.; Мурашов С. И. Ленинская партия — вождь Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1970. — С. 150—159; Милиц И. И. История Великого Октября: В 3-х т. — М., 1978. — Т. 2. — С. 330—336, 560—565; та ін.

³ Демидов В. В. Московские большевики в борьбе за массы на выборах в городские и районные думы в 1917 году // Москва в двух революциях. — М., 1958. — С. 193—221; Мальков А. М. Партия большевиков на муниципальных выборах в столицах, март—июнь 1917 г. // Сб. статей, посвящ. 50-летию Великой Октябрьской социалистич. революции. — Ростов-на-Дону, 1967. — С. 61—84; Грунт А. Я. Муніципальная кампания в Москве летом 1917 года // История СССР. — 1973. — № 5. — С. 112—127; Знаменский О. Н. Всероссийское Учредительное собрание: История созыва и политического крушения. — Л., 1976. — 384 с.; Знаменский О. Н., Шнишкин В. А. Ленин, революционное движение и парламентаризм. — Л., 1977. — С. 84—115; та ін.

⁴ Курас І. Ф. Більшовики України на виборах до органів місцевого самоврядування у 1917 році // Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні. — К., 1967. — С. 26—33; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — Киев, 1978. — С. 150—153, 177—182; Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум на Україні в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — 142 с.; Рыбалка И. К. Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское Учредительные собрания // История СССР. — 1965. — № 1. — С. 114—125; Гусев В. І. Більшовицькі організації України в боротьбі за маси в період підготовки і проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів // Укр. іст. журн. — 1972. — № 6. — С. 49—54; Гусев В. І. Крах буржуазно-націоналістичної державності в ході боротьби за встановлення Радянської влади на Україні: З історії Українських Установчих зборів // Наукові праці з історії КПРС: Міжвідом. наук. зб. — 1972. — Вип. 52. — С. 22—29; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — Киев, 1980. — С. 114—115, 156—157, 312—318; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгул П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — Киев, 1986. — С. 381—382, 406—408, 489—490; та ін.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії // Твори. — Т. 4. — С. 440.

соціалізм. Він переконливо довів, що боротьба за демократію не відвертає пролетаріат від соціалістичної революції, а, навпаки, сприяє її здійсненню⁶. Водночас В. І. Ленін застерігав пролетаріат від надмірного захоплення боротьбою за демократичні перетворення. «Треба вміти,— наголошував він,— з'єднати боротьбу за демократію і боротьбу за соціалістичну революцію, підпорядковуючи першу другій. У цьому вся трудність; у цьому вся суть»⁷. Ці положення В. І. Леніна були важливою складовою частиною розробленої ним теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, яка визначала основний зміст діяльності партії більшовиків у роки трьох революцій в Росії.

В. І. Ленін розробив теоретичні основи тактики революційної партії пролетаріату щодо буржуазного парламенту і парламентаризму. Вона докорінно відрізнялася від позицій буржуазних і дрібнобуржуазних партій у цьому питанні. Якщо останні, виходячи з вузькокласового розуміння характеру і завдань революції в Росії, увінчували свої політичні програми вимогами установчих зборів, то більшовики повністю підпорядковували лозунг цих зборів і свою тактику щодо них завданням боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Гостро викриваючи галасливу пропаганду дрібнобуржуазними «соціалістами» ідей «надкласових» і «загальнонародних» установчих зборів і застерігаючи революційний пролетаріат від перебільшення їх ролі, В. І. Ленін вчив партію в умовах буржуазно-демократичної революції переносити центр ваги в усій масово-політичній роботі «... з питання про скликання всенародних установчих зборів на питання про *способи* цього скликання»⁸. Головним критерієм справді революційної позиції за тих умов він вважав не підтримку лозунга установчих зборів, а визнання обов'язковості утворення Тимчасового революційного уряду, покликаного забезпечити необхідні демократичні умови для скликання цих зборів⁹.

З виникненням у ході першої російської революції Рад робітничих депутатів В. І. Ленін на основі аналізу досвіду їх діяльності дійшов висновку, що «... в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок *тимчасового революційного уряду*»¹⁰. Розвиваючи це положення, він показав, що революційні перетворення здійснюються самими масами в ході боротьби за повалення самодержавства. Органами, які створюються ними в її ході і використовуються для безпосереднього здійснення політичних і соціально-економічних перетворень, є Ради, селянські комітети та інші організації. Останні, об'єднуючись, утворюють Тимчасовий революційний уряд, який забезпечує ліквідацію самодержавства, скликає повновладні установчі збори, що юридично, законодавчо оформляють і закріплюють ці перетворення.

Революційна практика в лютневі дні 1917 р. повністю підтвердила ленінські положення про Ради як форму революційного уряду. Стрімкий розвиток революції, гегемоном якої виступав пролетаріат, повсюдне виникнення Рад — органів революційно-демократичної диктатури робітників і селян — наочно показали безперспективність надії буржуазних лібералів і дрібнобуржуазних «соціалістів» на «парламентський» шлях ліквідації самодержавства. Вказуючи на ці обставини, В. І. Ленін вже в перші дні після перемоги Лютневої революції вису-

⁶ Див.: Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення: Тези // Повне збір. творів.— Т. 27.— С. 238.

⁷ Ленін В. І. І. Ф. Армайд, 25 груд. 1916 р. // Там же.— Т. 49.— С. 333.

⁸ Ленін В. І. Демократичні завдання революційного пролетаріату // Там же.— Т. 10.— С. 262.

⁹ Див.: Ленін В. І. Між двома битвами // Там же.— Т. 12.— С. 50.

¹⁰ Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів // Там же.— С. 57.

нув завдання боротьби за перехід всієї влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів¹¹.

Разом з тим практика ввнесла в конкретний хід подій такі особливості, які не могли бути завчасно передбачені теорією. Лютнева революція, вийшовши за рамки «звичайного», характерного для західноєвропейських країн буржуазно-демократичного перевороту, в той же час не привела до «чистої» революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. В країні створилося двовладдя — своєрідне переплетіння двох класових диктатур: антиреволюційної буржуазної і революційно-демократичної пролетарсько-селянської. Якщо у головному питанні — питанні про владу — Лютнева революція вийшла за рамки традиційних буржуазно-демократичних перетворень, привівши країну до утворення Рад, то ряд інших були розв'язані нею лише частково, а такі, як запровадження 8-годинного робочого дня, ліквідація поміщицького землеволодіння, надання націям права на самовизначення, відокремлення церкви від держави тощо, залишилися нерозв'язаними. Ці обставини зумовили тісне поєднання соціалістичного й загальнодемократичних рухів у політичному житті країни, нерозривну єдність соціалістичних та демократичних завдань у боротьбі за перемогу соціалістичної революції в Росії.

Крім того, Лютнева революція втягла у бурхливий вир подій гігантські маси політично відсталих дрібнобуржуазних верств населення, дуже неоднорідних за своєю соціальною природою й політичними інтересами. Користуючись цим, партії меншовиків і есерів нав'язували їм політику компромісів та угодовства з буржуазією, активно поширювали конституційні ілюзії, які на перших порах справляли вплив і на деяку частину робітничого класу.

Все це посилювало необхідність використання більшовиками парламентських форм боротьби як одного із засобів політичного виховання і організації мас. Особливу увагу партія приділяла своїй участі в масових виборчих кампаніях — муніципальній та у виборах до установчих зборів, які вперше в історії Росії проводилися на основі проголошеного Тимчасовим урядом загального, рівного, прямого і таємного голосування. Не випадково В. І. Ленін у відомій телеграмі більшовикам, які від'їздили до Росії, поряд з вимогами відмови в підтримці Тимчасовому урядові висував завдання проведення виборів до міської думи столиці¹², які, за його словами, «... могли б подати пролетаріатові допомогу при організації і зміцненні його революційної позиції»¹³.

Сучасна буржуазна пропаганда, обгрунтовуючи горезвісну тезу про «недемократичність» Великого Жовтня, намагається довести, що в період підготовки і перемоги соціалістичної революції більшовики нібито не рахувалися з волею народу, висловленою шляхом голосування на різних виборах, і взагалі були непримиреними противниками виборчої активності мас¹⁴. Однак реальні факти історії свідчать про фальсифікаторський характер подібних тверджень. Саме партія більшовиків одразу ж після перемоги Лютневої революції закликала маси до боротьби за негайне проведення демократичних перевиборів муніципальних органів, виступила з критикою намагання буржуазії зберегти старі, цензові муніципалітети, що, по суті, були осередками контрреволюції на місцях. Саме під тиском активно підтримуваного і спрямовуваного більшовиками масового руху трудящих за переобрання місцевих самоврядувань Тимчасовий уряд змушений був після тривалого зволікання затвердити «Тимчасові правила про проведення виборів гласних

¹¹ Див.: Ленін В. І. Листи з далека: Лист 5. Завдання революційного пролетарського держ. устрою // Там же.— Т. 31.— С. 53.

¹² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 7.

¹³ Ленін В. І. Заява в газету "Volksrecht" // Там же.— С. 8.

¹⁴ Зародов К. Демократизм Великого Октябрю: о некоторых фактах истории и их фальсификации // Коммунист.— 1977.— № 5.— С. 55.

до міських дум», з опублікуванням яких у країні розгорнулася виборча кампанія¹⁵.

Те ж саме слід сказати й про ставлення більшовиків до виборів в установчі збори. Враховуючи, що конституційні ілюзії, посилено культивовані кадетами і угодовцями, охоплювали ще широкі верстви населення, більшовики взяли активну участь у передвиборчій політичній боротьбі, щоб допомогти масам позбавитися їх. Вони невтомно викричали тактику затягування і зволікань у скликанні установчих зборів, допомагаючи трудящим усвідомити, що лише перехід влади до Рад може забезпечити вирішення цього питання. Саме під тиском організованого ними широкого руху за скликання установчих зборів Тимчасовий уряд оголосив про строк, коли вони мали відбутися (30 вересня), але й після цього ще продовжував всіляко його відкладати, явно маючи на меті зірвати цю справу¹⁶. І лише більшовики, прийшовши до влади в жовтні 1917 р., скликали установчі збори.

Очолюючи боротьбу трудящих за демократизацію місцевого самоврядування і центральної влади в країні, більшовики невтомно роз'яснювали пряму залежність її успіху від дальшого розвитку революції, від переходу політичної влади до рук пролетаріату та його союзників. На відміну від меншовиків і есерів, що будували свої виборчі програми на опортуністичних ідеях «муніципального соціалізму» і «надкласових» установчих зборів, більшовики повністю підпорядкували їх (муніципальну і по виборах до Установчих зборів) основному завданню моменту — боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

В розробленій ЦК РСДРП(б) муніципальній платформі, опублікованій у травні 1917 р., на відміну від виборчих платформ есерів і меншовиків, чітко визначалися місце і значення самоврядувань у загальнополітичній боротьбі пролетаріату. Пов'язуючи воедино боротьбу за демократію з боротьбою за соціалізм і вважаючи поліпшення економічних умов та захист демократичних прав робітничого класу своїм якнайважливішим обов'язком, партія висунула широку програму антикапіталістичних заходів, перебудови міського господарства на демократичній основі¹⁷. При цьому більшовики прямо вказували, що повне здійснення цих завдань можливе лише в умовах соціалістичного ладу та що в рамках капіталістичного господарства, яке базується на приватній власності на засоби виробництва, можна добитися лише часткових, половинчастих реформ. Встановлення соціалістичного ладу не могло відбутися без класової боротьби і пролетарської революції. Тому на першому плані в більшовицькій платформі перебували основні політичні питання моменту, від розв'язання яких залежала доля всіх муніципальних вимог: про владу, про мир, про загальне озброєння народу. «Без зосередження головної уваги на цих корінних питаннях, — наголошував В. І. Ленін, — без вияснення обумовленості ними всіх муніципальних реформ, муніципальна програма неминуче перетворюється (в кращому разі) в невинне побажання»¹⁸.

Аналогічним був і основний зміст платформи більшовиків на виборах в установчі збори. Використовуючи виборчу кампанію для викриття антинародної діяльності буржуазного Тимчасового уряду і дрібнобуржуазних угодівських партій, які його підтримували, більшовики доводили, що *«не можна* вискочити з імперіалістської війни, *не можна*

¹⁵ Докладніше про це див.: Милиця І. І. Історія Великого Октября.— Т. 2.— С. 128.

¹⁶ Див.: Знаменський О. П. Всероссийское Учредительное собрание.— Л., 1976.— С. 23—60; Милиця І. І. Історія Великого Октября.— М., 1979.— Т. 3.— С. 824—829.

¹⁷ РСДРП(б): Муніципальна платформа (Задачі пролетаріату в городском самоуправленні).— Пг., 1917.— С. 1—2.

¹⁸ Ленін В. І. Забули головне // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 25.

добитися демократичного, не насильницького, миру без повалення влади капіталу, без переходу державної влади до *іншого* класу, до пролетаріату»¹⁹.

Одним з найважливіших у більшовицькій платформі було селянське питання, справедливого розв'язання якого чекали багатомільйонні маси селян, що брали участь у виборах. В основу платформи було покладено лєнінську аграрну програму.

В органічному зв'язку з виборчою платформою перебувала розроблена В. І. Леніним тактика партії у виборчих кампаніях. Вона враховувала стратегічний курс на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і була спрямована на перетворення виборів, всупереч опору буржуазії і угодовців, у складову частину боротьби за маси, за створення політичної армії соціалістичної революції.

Одним з основних у виборчій тактиці було питання про блоки і угоди, тобто про ставлення до дрібнобуржуазних партій і груп. Лідери меншовиків і есерів, виходячи із своєї концепції двох політичних таборів (буржуазія і «революційна демократія»), неодноразово пропонували більшовикам утворити єдиний блок усіх «соціалістичних» партій на виборах, намагалися всіляко загладити корінні відмінності у програмах, щоб тим самим стримати процес розмежування революційної соціал-демократії з опортуністами.

Партія більшовиків рішуче відкинула блок з угодовцями, оскільки це перешкодило б викриттю та ізоляції останніх від мас. «Найменша думка про блок з дрібною буржуазією, яку підтримують капіталісти, — наголошував В. І. Ленін, — це — зрада щодо соціалізму»²⁰. Водночас, позбавлена духу сектантства і догматизму, партія не відмовлялася взагалі від компромісів під час виборів, допускаючи їх, наприклад, з «лівими» елементами дрібнобуржуазних партій, які ставали на позиції інтернаціоналізму і відходу від політики угодовства з буржуазією²¹.

Розроблена В. І. Леніним на принципах революційного парламентаризму тактика участі партії більшовиків у масових виборчих кампаніях стала основою їх діяльності по перетворенню останніх у засіб революційної мобілізації мас. Партія розглядала свою участь у виборчих кампаніях до буржуазних парламентських установ як одну з форм боротьби за розширення свого впливу серед трудящих, політичного виховання мас, підготовки політичної армії соціалістичної революції.

Взявши участь у виборах до органів місцевого самоврядування і установчих зборів, партія більшовиків приділяла при цьому головну увагу зміцненню свого впливу в народжених революційною творчістю народних мас нових органах революційно-демократичної диктатури робітників і селян — Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, яким належало майбутнє. Допмагаючи трудящим позбавитися конституційних ілюзій, більшовики спрямовували свою діяльність у виборчих кампаніях на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату в країні у формі Рад. Підкреслюючи значення такої тактики, В. І. Ленін згодом писав: «Ми не проголошували бойкоту буржуазного парламенту, учредилки, а говорили — з Квітневої (1917) конференції нашої партії говорили офіційно від імені партії, що буржуазна республіка з учредилкою краща за таку ж республіку без учредилки, а «робітничо-селянська», радянська, республіка краща за всяку буржу-

¹⁹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: Проект платформи пролетарської партії // Там же.— Т. 31.— С. 156.

²⁰ Ленін В. І. Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) // Там же.— С. 244.

²¹ Див.: Ленін В. І. Проект резолюції про ставлення до партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів (меншовиків), партії так званих «нефракційних» соціал-демократів і т. п. споріднених політичних течій: Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б), 14—22 квіт. (27 квіт.—5 трав.) 1917 р. // Там же.— С. 249.

азно-демократичну, парламентарну, республіку. Без такої обережної, ґрунтовної, обачної і тривалої підготовки ми не могли б ні здобути перемоги в жовтні 1917 року, ні вдержати цієї перемоги»²².

Основні напрями практичного здійснення ленінської тактики революційного парламентаризму в розглядуваний період можна проаналізувати на прикладі діяльності більшовицьких організацій України — одного з найбільших загонів ленінської партії, що діяли в національних районах країни. Активно включившись у передвиборчу боротьбу, більшовики зосередили головну увагу на використанні її в інтересах підготовки політичної армії соціалістичної революції. При цьому вони враховували специфіку обстановки, в якій проходили виборчі кампанії на Україні. Тут, як і в інших національних окраїнах Росії, на арені політичного життя поряд з загальноросійськими буржуазними і дрібнобуржуазними партіями виступали також численні класово споріднені їм націоналістичні партії і організації, очолювані Центральною радою. Як і їхні загальноросійські представники по класу, українські націоналісти брали активну участь у виборчих кампаніях, переслідуючи в них свої вузькокласові інтереси: недопущення перемоги пролетарської революції, підпорядкування своєму впливові революційного руху робітників, селян і солдатів, використання національно-визвольної боротьби трудящих для утворення української буржуазної держави. Як і російські дрібнобуржуазні «соціалісти», українські есери та есдеки, обходячи мовчанням політичні питання, на муніципальних виборах закликали трудящих до «творчої роботи» в думках, демагогічно обіцяли різні реформи, поширювали в масах опортуністичні ідеї «муніципального соціалізму»²³. Націоналісти намагалися всіляко стримати революційну активність мас, звести її лише до кучих вимог буржуазного парламентаризму. Зміст їхніх галасливих псевдореволюційних фраз завжди був один: зачекати з вирішенням усіх насущних питань до установчих зборів.

При цьому шкідливість і небезпека діяльності націоналістичних партій для революційної боротьби пролетаріату України посилювалася тим, що використовуючи національний прапор як засіб обману мас, як засіб прикриття своїх контрреволюційних задумів, вони намагалися отруїти свідомість трудящих, підірвати інтернаціональну єдність пролетаріату та його союзників у боротьбі за соціалістичну революцію. У передвиборчій агітаційно-масовій роботі представники націоналістичних партій намагалися демагогічно підмінити розв'язання аграрного та інших насущних питань тогочасного моменту національним, завояванням «самостійності» України²⁴. При цьому вони відкладали їх вирішення не лише до Всеросійських установчих зборів, а й до «свого українського сейму» (Українських установчих зборів.— В. К.)²⁵ і розгорнули галасливу кампанію по підготовці до виборів останніх.

По-друге, вибори до міських дум на Україні відбувалися пізніше, ніж до районних дум у Петрограді (27 травня — 5 червня),— вже після липневих подій. Кінець двовладдя і пов'язана з ним зміна загальної тактики партії наклали відбиток і на діяльність більшовиків на муніципальних виборах, яка в нових умовах повністю підпорядковувалася завданням підготовки мас до збройного повстання. До того ж, за порадою ЦК РСДРП(б)²⁶ більшовики України активно скористалися можливістю врахувати в своїй діяльності багатий досвід боротьби за

²² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 12—13.

²³ Робітнича газ. (УСДРП).— 1917.— 20, 21, 22 квіт.; 2, 3 трав.; 16 черв.; Народна воля (Київ).— 1917.— 15 черв.; та ін.

²⁴ Русская жизнь.— 1917.— 25 июня.

²⁵ Народна воля (орган УПСР і «Селянської спілки»).— 1917.— 7 лип.

²⁶ Переписка Секретаріату ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, март — ноябрь 1917 г.— М., 1957.— Т. 1.— С. 17.

маси, нагромаджений партією під час муніципальної кампанії в Петрограді, Москві та інших містах Центральної Росії.

Успіх діяльності більшовиків вирішальною мірою залежав від послідовного проведення розробленої В. І. Леніним політичної лінії партії у виборчих кампаніях. Тому питання тактики перебували в центрі уваги при обговоренні більшовиками своїх завдань на муніципальних виборах. Слід зазначити, що всі партійні організації України, в яких на той момент завершився процес організаційного розмежування з меншовиками, зайняли чіткі, ленінські позиції, ухваливши рішення про невходження ні в які блоки з угодовцями і повне підпорядкування своєї участі у виборчих кампаніях інтересам боротьби за пролетарську революцію. При цьому в деяких організаціях (київській, катеринославській, харківській та ін.) довелося долати, і нерідко в гострій боротьбі, опір окремих по-блокістському настроєних членів більшовицьких комітетів. Так само більшовики відхилили пропозиції українських та інших дрібнобуржуазних націоналістичних партій про укладання з ними спільних виборчих блоків.

Водночас ряд партійних організацій України (Луганська, Києва, Харкова, Одеси), наслідуючи приклад більшовиків Петрограда, висунув спільні кандидатські списки з «лівими», інтернаціоналістськи настроєними елементами дрібнобуржуазних партій, що, як уже відзначалося, повністю відповідало ленінській тактиці «лівого» блоку.

Основні напрями агітаційно-пропагандистської і організаторської діяльності більшовиків України в масах під час виборчих кампаній вже висвітлені радянськими дослідниками²⁷. Найважливішим її результатом було те, що вже під час муніципальних виборів, а потім і виборів до установчих зборів більшовики повернули весь хід кампанії у бік політичної боротьби, поставили в центр уваги питання про політичну владу в країні, про землю, про війну і мир, і таким чином перетворили вибори у важливий засіб політичного виховання і більшовизації мас, прискорення політичного краху дрібнобуржуазних угодовських, у тому числі націоналістичних, партій. «Вибори в думу,— писав з цього приводу член Катеринославського комітету РСДРП(б) І. Жуковський (М. Трубний),— дали нам можливість... втягнути десятки тисяч робітників у активну боротьбу, яку ми вели з меншовиками і с.-р.»²⁸.

Особливо важливим для більшовиків було завоювання на бік пролетаріату непролетарських, середніх демократичних верств трудящих, які в першій після Лютневої революції період ще перебували під впливом дрібнобуржуазних ідей «муніципального соціалізму» та буржуазного парламентаризму.

Зосередження більшовиками передвиборчої боротьби навколо головних політичних питань моменту вирішальною мірою зумовило і значний успіх, завойований ними на самих виборах. Узагальнюючі дані про результати муніципальних виборів і виборів до Всеросійських установчих зборів на Україні вже публікувалися в науковій літературі²⁹. Однак ще не зроблено їх порівняльного аналізу. Між тим, це дало б можливість з'ясувати динаміку процесу більшовизації мас на Україні в період підготовки Жовтневої революції. В. І. Ленін зробив порівняльний аналіз результатів муніципальних виборів у Петрограді і Москві, що проводилися у два тури, і неодноразово використовував одержані

²⁷ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.— К., 1974.— С. 33—50; Гусев В. І. Більшовицькі організації України в боротьбі за маси в період підготовки та проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів // Укр. іст. журн.— 1972.— № 6.— С. 49—54; та ін.

²⁸ Жуковский И. (Мирон Трубный). Подготовка Октября в Екатеринославе // Летопись революции.— 1926.— № 1.— С. 34.

²⁹ Терещенко Ю. І. Назв. праця.— С. 90—117; Рыбалка И. К. Указ. статья.— С. 114—125; Гусев В. І. Назв. статья.— С. 49—54; Курас И. Ф. Указ. сош.— С. 151—152, 178—182.

ним при цьому фактичні дані на доказ більшовизації мас напередодні Жовтневого збройного повстання³⁰.

Показовим є й зіставлення результатів виборів на Україні. Частка завоюваних більшовиками депутатських місць у міських думах становила тут у середньому 14,4%³¹ (вибори відбулися в липні — серпні) і була помітно вищою, ніж у губернських містах Росії, де вони відбувалися здебільшого в червні (7,5%)³². У промислових містах України успіх більшовиків був особливо вагомим: у Луганську вони завоювали 38,7% депутатських мандатів у думі, в Катеринославі — 20,6, Єнакієвому — 26,2, Амур-Нижньодніпровську — 30, а в Кам'янському, де знаходився Дніпровський металургійний завод, — навіть 48%. У Вінниці, де був розквартирований ряд революційно настроєних військових частин, більшовики одержали 20,4% депутатських місць у думі. При цьому на окремих виборчих ділянках у військових частинах за списки РСДРП(б) віддали свої голоси більш як 80% виборців³³.

Важливим результатом муніципальних виборів стала повна поразка на них кадетів. Ця правляча партія не змогла завоювати більшості в жодному з міст України. Характерно, що тут кадети одержали 8,1% голосів* (по 50 губернських містах Росії — 12,9%). Це свідчило про швидке і остаточне падіння впливу їх у масах і важливі позитивні зміни у революційній свідомості трудящих.

Результати міських виборів також стали свідченням падіння впливу угодовських партій. В цілому на муніципальних виборах у більшості міст України, як і раніше в центральних районах Росії, угодовцям ще вдалося одержати перевагу. За есерів було подано 21,3%, за меншовиків — 5,3, за списки «соціалістичного» блоку — 17,3% голосів. Однак вибори показали, що таке переважання партій угодовського блоку було тимчасовим явищем, оскільки серед виборців, що віддали їм свої голоси, відбувався швидкий процес класового розшарування. Так, якщо наприкінці травня на виборах до районних дум Петрограда угодовці одержали 55% (в середньому по 50 губернських містах Росії — 57,2% всіх голосів виборців)³⁴, то на виборах у містах України, що відбулися через півтора-два місяці, вони, як про це свідчать наведені вище дані, домоглися значно менших результатів. При цьому в чотирьох містах — Луганську, Кам'янському, Амур-Нижньодніпровську і Вінниці — угодовці взагалі не змогли одержати переваги на виборах. У багатьох містах вони її одержали лише незначною більшістю голосів. Все це свідчило про помітне поліпшення мас.

Важливі дані для розуміння істотних позитивних змін у співвідношенні політичних сил на Україні в процесі розвитку революції дає зіставлення результатів муніципальних виборів і виборів до Всеросійських установчих зборів, що відбулися в листопаді—грудні 1917 р. і певною мірою відбивали головним чином дожовтневу розстановку класових і партійно-політичних сил.

В цілому по Україні більшовики одержали 10,8% голосів виборців³⁵ — дещо менше, ніж на муніципальних виборах (14,4%). Цей факт пояснювався тим, що у виборах до установчих зборів, на відміну

³⁰ Див.: Ленін В. І. Російська революція і громадянська війна: Лякають громадянською війною // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 207, 209; Ленін В. І. Більшовики повинні взяти владу // Там же.— С. 226; Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Там же.— С. 319; Ленін В. І. Лист до товаришів // Там же.— С. 379.

³¹ Підраховано автором на основі даних про результати виборів у містах, де більшовики виступали із самостійними виборчими списками.

³² Милиць І. І. История Великого Октября.— Т. 2.— С. 562.

³³ Держ. арх. Вінницької обл., ф. 230, оп. 3, сир. 52, арк. 354, 422.

* Тут і далі дані наводяться на основі підрахунку результатів муніципальних виборів у 64 губернських та повітових містах України.

³⁴ Милиць І. І. История Великого Октября.— Т. 2.— С. 335, 562.

³⁵ Курас І. Ф. Указ. соч.— С. 178—179.

від виборів до міських дум, брали участь широкі маси переважаючого в країні сільського населення, у величезній більшості дрібнобуржуазного. Результати ж виборів у найбільших містах і адміністративних центрах України показують, що більшовики дістали тут 26,8% голосів — більше, ніж будь-яка інша партія³⁶, а в промислових містах Харківської і Катеринославської губерній за них голосували понад 42,3% виборців. Що ж стосується основних гірничих центрів Донбасу, то тут більшовики одержали переважну більшість голосів виборців³⁷.

Показовими є результати голосування на виборчих дільницях у військових частинах гарнізонів: більшовики дістали тут 38,8% голосів виборців³⁸, причому в ряді з них вони завоювали більше половини голосів. Навіть у створених Центральною радою українізованих частинах у Києві більшовики одержали мало не половину всіх голосів³⁹.

Вибори у сільській місцевості також свідчили про важливі позитивні зміни в політичній свідомості селянства, причому не лише найбіднішого, а й середніх верств.

Вже під час виборів до міських дум на Україні зазнали відчутної поразки й буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії. Так, українські соціалісти-федералісти одержали на виборах всього 1,1% голосів, українські есери — 0,1, українські соціал-демократи — 0,9, український «соціалістичний» блок — 5,6, єврейські дрібнобуржуазні націоналістичні партії — 1,6%*. Отже, буржуазні націоналісти втрачали свій вплив на маси не лише в пролетарських центрах, а й у цілому в містах України.

Негативними для націоналістів були й результати виборів до установчих зборів у основних містах України, незважаючи на, здавалося б, сприятливий момент: часу, що минув після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді, було ще вкрай замало, щоб трудящі, особливо непролетарські верстви, змогли розпізнати облудну суть широкої соціальної демагогії Центральної ради, яка, узурпувавши тимчасово владу на Україні, намагалася видавати себе за «революційну силу» і втрачала на передвиборчу агітацію величезні кошти. У губернських центрах і найважливіших містах Донецько-Криворізького басейну та півдня України українські есери, «Селянська спілка» та інші групи, які до них примикали, одержали 20% голосів виборців. За списки УСДРП проголосувало 3,4% виборців⁴⁰. Що ж стосується пролетарських районів названих міст і особливо гірничих центрів Донбасу, то тут поразка націоналістичних партій була повною⁴¹. Значну кількість голосів ці партії одержали, як правило, лише в районах з переважанням дрібнобуржуазного населення та в деяких, особливо українізованих, частинах Південно-Західного і Румунського фронтів.

Перед загрозою повного політичного краху лідери націоналістичних партій розгорнули після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді широку й галасливу пропагандистську кампанію за скликання Українських установчих зборів, сподіваючись використати останні як знаряддя в боротьбі проти Радянської влади. Всіляко намагаючись посягти ворожнечу і недовіря між трудящими різних національностей, українська націоналістична преса обрушила шалені шквал брехні і наклепів на більшовиків, звинувачуючи їх у тому, нібито вони не хочуть допустити скликання «Українського парламенту», намагаються пригнобити Україну і т. д.

³⁶ Там же.

³⁷ История КП(б)У в материалах и документах: Вып. 2 (1917—1922). — Партиздат ЦК КП(б)У, 1934. — С. 255.

³⁸ Курас И. Ф. Указ. соч. — С. 180—181.

³⁹ Там же. — С. 182.

* Наведені дані одержано на основі підрахунків результатів виборів у 64 містах України.

⁴⁰ Рыбалка И. К. Указ. статья. — С. 118.

⁴¹ Див.: История КП(б)У в материалах и документах: Вып. 2. — С. 255.

Тому більшовики взяли участь і в цій виборчій кампанії, маючи на меті використати її для викриття в масах справжньої суті політики націоналістичної буржуазії і тим самим сприяти встановленню Радянської влади. Тактика більшовиків щодо виборів в Українській установчі збори була аналогічною їх тактиці на виборах до Всеросійських установчих зборів і повністю збігалася з інтересами встановлення і утвердження революційної влади пролетаріату.

Призначені Центральною радою на 27—29 грудня 1917 р. вибори відбулися головним чином у січні 1918 р., та й то не в усіх виборчих округах. Як відомо, на той час Першим Всеукраїнським з'їздом Рад Україна була проголошена Радянською республікою. В багатьох місцях влада Рад або вже була встановлена, або за неї йшли бої з буржуазно-націоналістичними військами і кадетсько-каледінською контрреволюцією. Пов'язуючи здійснення своїх сподівань не з установчими зборами, а з Радянською владою, значна частка трудящих бойкотувала вибори, що їх проводила Центральна рада. Загалом у них взяли участь лише 59,6% виборців порівняно з тією їх кількістю, що прийшли на вибори до Всеросійських установчих зборів, зокрема, в губернських містах — 43,2, в Донбасі — всього 31,1%⁴². Вибори відбулися лише у восьми з тринадцяти виборчих округів.

Однак навіть при такому абсентеїзмі робітників і найбідніших селян і значному зменшенні кількості виборців насамперед за рахунок тих верств населення, які підтримували партію більшовиків, остання була єдиною політичною партією, що одержала на виборах до Українських установчих зборів значно більше голосів, ніж до Всеросійських установчих зборів — 17,3 проти 11%⁴³. Авторитет більшовиків зріс не лише серед трудящих міст України (тут вони, як правило, здобули переконливу перемогу над всіма іншими партіями), а й серед селянства⁴⁴. Вибори наочно показали утопічний характер сподівань буржуазних націоналістів утвердити свою владу на Україні за допомогою підтасованих установчих зборів для вираження «волі народу». Маси остаточно відвернулися від нав'язуваного Центральною радою та її партіями буржуазно-націоналістичного парламентаризму і стали на шлях підтримки Радянської влади, а це було найважливішою умовою перемоги останньої.

У період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну партія більшовиків примножила також набутий нею в попередні роки досвід власне парламентської діяльності, взявши участь у роботі новообраних муніципальних установ. Вона завоювала значну кількість депутатських місць у міських думах та їх керівних органах. За нашими підрахунками, лише в тих містах України, де більшовики виступали на виборах із самостійними виборчими списками, до складу місцевих дум було обрано 158 представників РСДРП(б). Утворивши свої партійні фракції, більшовики розгорнули в думах активну діяльність по виконанню покладених на них партією завдань, що впливали із загального курсу на підготовку соціалістичної революції. По-перше, в умовах напівлегальної діяльності вони активно використовували трибуни міських дум як засіб політичного виховання мас, і насамперед, тих, що перебували ще в полоні конституційних ілюзій. Засідання дум, як правило, відбувалися в присутності численних представників міських трудящих, а матеріали їх широко висвітлювалися у місцевій пресі, обговорювалися на мітингах, публічних диспутах, робітничих зборах і т. д. Вже у своїх деклараціях, проголошених при відкритті новообраних дум, більшовицькі гласні роз'яснювали, наскільки складним є соціально-економічне становище країни, в тому числі міське комунальне господарство, до якого привела анти-

⁴² Рыбалка П. К. Указ. статья.— С. 123.

⁴³ Курас И. Ф. Указ. соч.— С. 216—217.

⁴⁴ Там же.— С. 215.

народна політика Тимчасового уряду та партій, що його підтримували. Врятувати від економічної розрухи, наблизити кінець спустошливої війни могла тільки соціалістична революція, тільки диктатура пролетаріату⁴⁵. Більшовики активно використовували думські трибуни для мобілізації мас на боротьбу проти загрози контрреволюційного перевороту в країні.

По-друге, у своїй діяльності більшовицькі гласні не ігнорували й можливостей проведення через думи деяких демократичних заходів в інтересах трудящих. Найактивніше така робота проводилася в Луганську, Катеринославі, Кам'янському, Амур-Нижньодніпровську, Вінниці, Харкові, Єнакієвому та інших містах, де більшовицькі фракції були найчисленнішими⁴⁶⁻⁴⁷.

Зрозуміло, що при цьому більшовикам доводилося долати жорсткий опір буржуазної і угодовської частини думських гласних, центральних і місцевих органів Тимчасового уряду та Центральної ради. Величезна кількість більшовицьких ініціатив і пропозицій з цих причин так і не була позитивно вирішена. Однак уже сама постановка питань, що стосувалися життєвих інтересів трудящих, і послідовна боротьба за їх здійснення відігравали велику роль у згуртуванні їх навколо партії пролетаріату, у подоланні ними конституційних ілюзій. Як свідчать документи, діяльність більшовицьких гласних у міських думах доставала дедалі рішучішу підтримку не лише робітників, а й широких верств непростратарської частини трудящих⁴⁸.

Напередодні Жовтневої революції політична боротьба в міських думах набула особливо гострого характеру. Втрачаючи вплив у Радах, меншовики, есери і буржуазні націоналісти намагалися перетворити муніципальні установи в свою опору на місцях і протиставити їх більшовицьким Радам, вимагали повної передачі влади «всій революційній демократії», втіленням якої, за їхніми словами, були «демократичні» муніципалітети. Більшовики — єдина партія, що послідовно відстоювала зміцнення Рад як майбутніх органів революційної диктатури пролетаріату — активно використовували думські трибуни для викриття перед трудящими цих маневрів контрреволюції, мобілізували маси на захист Рад, на боротьбу за встановлення їх єдиновладдя в країні.

В. П. Крижановский

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ТАКТИКА БОЛЬШЕВИКОВ В ПЕРИОД БОРЬБЫ ЗА ПЕРЕРАСТАНИЕ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКУЮ И ЕЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье рассмотрены основные положения разработанной В. И. Лениным парламентской тактики большевиков в период перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую. На основе конкретного фактического материала об участии большевиков Украины в выборах в городские думы, Всероссийское и Украинское учредительные собрания, деятельности большевистских фракций городских муниципальных учреждений в 1917 г. прослеживаются основные линии накопленного партией в этот период опыта тактики революционного парламентаризма, имеющего международное значение.

⁴⁵ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, март — ноябрь 1917 г.: Сб. документов и материалов. — Киев, 1957. — С. 441.

⁴⁶⁻⁴⁷ Заря (Луганск). — 1917. — 2 сент.

⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 398, оп. 2, спр. 96, арк. 97, 98, 100; Рабочий путь. — 1917. — 3 сент.; Последние новости (Киев). — 1917. — 29 авг.; та ін.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОЗВИТКОМ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНІ (друга половина 60-х — середина 80-х років)

Курс Комуністичної партії Радянського Союзу на планомірне і всебічне вдосконалення соціалістичного суспільства, вироблений XXVII з'їздом КПРС, охоплює й духовне життя країни. Як відомо, в тісній єдності господарських і культурних завдань В. І. Ленін бачив запоруку успішного будівництва соціалізму. Однією з умов розвитку продуктивних сил і зростання продуктивності праці він вважав «... освітне і культурне піднесення маси населення»¹. Інтенсивне господарське будівництво, підкреслював Володимир Ілліч, «... потребує напруження всіх духовних і творчих сил країни...»².

Серед найважливіших завдань прискорення духовного розвитку соціалістичного суспільства на його нинішньому переломному етапі партія відводить важливе місце дальшому вдосконаленню системи народної освіти, зокрема загальноосвітньої школи. Розроблена КПРС концепція радянської школи зумовила необхідність забезпечити якісно новий рівень організації навчання і виховання підростаючого покоління, що відповідав би сучасним потребам соціалістичного суспільства. Для цього необхідно здійснити реформу системи навчання і виховання юнаків і дівчат, яка «... ґрунтується на творчому розвитку ленінських принципів єдиної трудової політехнічної школи і спрямована на ще вище піднесення рівня освіти і виховання молоді, поліпшення її підготовки до самостійного трудового життя, здійснення поступового переходу до загальної професійної освіти»³.

Для успішного проведення реформи надзвичайно актуальним є узагальнення досвіду партії та її місцевих організації щодо розвитку загальноосвітньої школи, нагромадженого в попередні роки. В світлі ленінського положення про те, що для того, «... щоб іти вперед, ... треба не починати наново, ... а зуміти в найбільшій мірі використати вже створене»⁴, дослідження даної проблеми має значення для вдосконалення роботи парторганізації по комуністичному вихованню трудящих, висвітлення проблеми партійного керівництва загальноосвітньою школою, культурним будівництвом у цілому.

У даній статті зроблено спробу історіографічного аналізу літератури з питань партійного керівництва загальноосвітньою школою, виданої переважно на Україні в другій половині 60-х — першій половині 80-х років. При цьому основну увагу приділено працям, в яких розкривається процес втілення в життя ленінських принципів соціалістичної системи народної освіти і партійного керівництва її розвитку, а також розвитком і зміцненням навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл, підготовкою, вихованням і розстановкою учительських кадрів, збагаченням змісту і вдосконаленням форм роботи педагогічних колективів по комуністичному вихованню підростаючого покоління.

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 177.

² Ленін В. І. Центральному Комітетові Шведського Червоного Хреста // Там же.— Т. 52.— С. 307.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 198.

⁴ Ленін В. І. Лист до організації РКП про підготовку до партійного з'їзду // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 137.

Найважливішими документами, в яких визначено зміст і головні напрями політики Комуністичної партії й Радянської держави в галузі народної освіти і які служать методологічною основою для наукового узагальнення проблеми, є праці класиків марксизму-ленінізму з даного питання⁵, нова редакція Програми КПРС, рішення XXIII—XXVII з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС, партійні документи, прийняті в останні роки⁶.

Єдиною історіографічною працею з розглядуваної проблеми є стаття Т. І. Зиміної⁷, побудована на загальносоюзному матеріалі 1962—1970 рр. Її автор зробила спробу систематизувати літературу з теми і вказати ще недостатньо вивчені питання.

Початок історіографічному дослідженню проблем партійного керівництва розвитком загальноосвітньої школи в республіці поклав Я. С. Калакура⁸. Аналізуючи історіографію проблеми до середини 70-х років, він у VIII розділі монографії⁹ вказав, що поряд з розширенням масштабів розвитку системи освіти зростає й увага істориків до наукового узагальнення досвіду партії в цій галузі.

Активізації досліджень значною мірою сприяло видання в 1973 і 1974 рр. документальних збірників директивних матеріалів про загальноосвітню школу¹⁰.

Питання партійного керівництва розвитком загальноосвітньої школи в республіці у період удосконалення соціалізму висвітлені у загальних працях з історії партії та історії УРСР, зокрема в нарисах історії Комуністичної партії України, обласних партійних організацій, багатотомній історії УРСР, історії робітничого класу республіки, історії селянства УРСР. В них показано піклування партії про розширення і зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, підготовку педагогічних і науково-педагогічних кадрів, наведено великий фактичний матеріал.

Певне значення для вивчення проблеми мають праці радянських учених, які вийшли в загальносоюзних видавництвах. Це колективні синтетичні та індивідуальні монографії, збірники статей¹¹, окремі розділи яких присвячені партійному керівництву розвитком народної освіти. Вміщений у них матеріал дає можливість краще зрозуміти суть проблем розвитку школи в загальній системі культурного будівництва, зміст ленінських ідей соціалістичної системи народної освіти, роль В. І. Леніна, Комуністичної партії в створенні і розвитку радянської школи.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О коммунистическом воспитании.— М., 1984.— 288 с.; В. И. Ленин про кадры.— К., 1973.— 343 с.; В. И. Ленин про выхования та освіту: В 2-х т.— К., 1984.— Т. 1.— 367 с.; Т. 2.— 318 с.; В. И. Ленин о науке и высшем образовании.— М., 1971.— 422 с.; В. И. Ленин, КПСС об интеллигенции.— М., 1979.— 295 с.; Ленин В. И. О культуре.— М., 1985.— 384 с.

⁶ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36 документів і матеріалів.— К., 1984.— 110 с.

⁷ Зимина Т. И. Освещение проблемы партийного руководства общеобразовательной школой в условиях развитого социализма в общественно-политической литературе (1962—1970) // Партийное руководство народным образованием в условиях социалистического строительства.— Свердловск, 1985.— С. 91—104.

⁸ Калакура Я. С. Висвітлення радянською історіографією діяльності Комуністичної партії України в галузі культурного будівництва у післявоєнний період // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1972.— Вип. 5.— С. 20—30.

⁹ Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіограф. нарис.— К., 1976.— С. 164—182.

¹⁰ Основні документи про школу.— К., 1973.— 360 с.; Народное образование в СССР: Общеобразовательная школа. Сб. документов 1917—1973 гг.— М., 1974.— 559 с.

¹¹ В. И. Ленин и проблемы культурной революции.— Л., 1970.— 332 с.; КПСС во главе культурной революции в СССР.— М., 1972.— 376 с.; КПСС и школа.— М., 1972.— 191 с.; КПСС и школа.— М., 1976.— 243 с.; Культурная революция в СССР и духовное развитие советского общества.— Свердловск, 1974.— 605 с.; Иовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: Ист. опыт и современные проблемы.— М., 1979.— 208 с.; КПСС и культурное преобразование села.— М., 1981.— 239 с.; Ким М. П. Проблемы теории и истории реального социализма.— М., 1983.— 431 с.; Федюкин С. А. Партия и интеллигенция.— М., 1983.— 238 с.; Марксистско-ленинская теория культуры.— М., 1984.— 384 с.

Разом з тим слід зазначити, що в літературі, про яку йдеться, дискусійним залишається питання про хронологічні рамки культурної революції. Безперечно, це позначається на постановці ряду теоретичних проблем культурного будівництва, в тому числі загальноосвітньої школи.

Характерною рисою історико-партійної літератури з теми є посилення уваги її авторів до діяльності Комуністичної партії України по керівництву загальноосвітньою школою. Поряд з працями, присвяченими партійному керівництву розвитком загальноосвітньої школи в зв'язку з вивченням проблем культурного будівництва¹², в республіці створені спеціальні історико-партійні дослідження про діяльність КПРС у галузі народної освіти¹³. На основі аналізу різноманітного фактичного матеріалу дослідники узагальнюють досвід парторганізацій щодо створення умов для здійснення переходу до загальної обов'язкової восьмирічної, а згодом середньої освіти, посилення ідейно-політичної спрямованості і підвищення рівня навчання та виховання учнів, їх підготовки до праці, показують основні тенденції в партійному керівництві загальноосвітньою школою, розкривають форми і методи політичної та організаторської роботи партійних комітетів і первинних парторганізацій.

Найбільш ефективними методами партійного впливу, на думку дослідників, є: комплексне перспективне планування розвитку загальноосвітніх шкіл у районах, містах, областях; систематичний аналіз і узагальнення роботи партійних організацій по виконанню директив партії і уряду в галузі народної освіти, поширення передового досвіду, а також вжиття заходів для усунення недоліків; постійне обговорення роботи шкіл і органів народної освіти на бюро і пленумах обкомів, міськкомів і райкомів партії, зборах активу, районних, міських і обласних нарадах учителів — комуністів; створення позаштатних відділів шкіл при партійних комітетах.

Однією з особливостей історіографії проблеми, що розглядається, є показ керівництва партійних організацій органами народної освіти в певних регіонах¹⁴.

Партійне керівництво розвитком загальноосвітньої школи здійснювалося на основі ленінських принципів, творчо збагачених КПРС у ході революційних перетворень в галузі народної освіти. Автори праць, присвячених аналізу історичного значення спадщини В. І. Леніна з проблем народної освіти¹⁵, наголошують на трьох основоположних принципах розвитку її соціалістичної системи.

¹² Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні.— К., 1970.— 366 с.; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма: (На материалах УССР).— Киев, 1985.— 229 с.

¹³ Ангелов Г. В., Зубрик К. К., Овчаренко Т. А. Деятельность КПСС по руководству народным образованием и культурой: (На материалах Украинской ССР).— Одесса, 1972.— 106 с.; З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.).— К., 1972.— 126 с.; Моторнюк М. Виховання молодого покоління — справа партійна.— К., 1974.— 238 с.; Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.— Киев, 1978.— 183 с.; Партійний комітет і школа.— К., 1981.— 231 с.; Реформе школы — партийную заботу.— Киев, 1985.— 102 с.

¹⁴ Торба А. В. КПСС и развитие общеобразовательной школы в Донбассе в условиях развитого социалистического общества.— Ворошиловград, 1972.— 28 с.; Семенченко В. К. Партійні організації Донбасу в боротьбі за розвиток народної освіти // Рад. школа.— 1973.— № 11.— С. 77—81.

¹⁵ Моисеенко В. Д. Ленинские принципы организации и развития народного образования // Вопросы общественных наук.— Киев, 1970.— Вып. 2.— С. 37—52; Трапезников С. П. Ленинские принципы социалистической системы народного образования // Коммунист.— 1976.— № 2.— С. 67—78; Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.— С. 12—45; Завадська О. Я. Ленінські принципи побудови школи в період розвинутого соціалізму // Рад. школа.— 1979.— № 4.— С. 11—15; Зимянин М. Следуя ленинским принципам развития народного образования // Коммунист.— 1984.— № 7.— С. 18—34; Плясовських В. С. Втілення ленінських прин-

По-перше, В. І. Ленін вказував, що «школа повинна стати зряд-
ням диктатури пролетаріату, тобто не тільки провідником принципів
комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховно-
го впливу пролетаріату...»¹⁶, «... повинна давати молоді основи знання,
уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них
освічених людей»¹⁷.

По-друге, Володимир Ілліч обгрунтував необхідність зв'язку на-
вчання з продуктивною працею в політехнічній школі. Він писав:
«... Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднан-
ня навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання
й освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралель-
ного навчання й освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої
вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»¹⁸.

По-третє, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що організація
народної освіти і вдосконалення загальноосвітньої школи можуть
успішно здійснюватися лише за умови плановості і організованості,
запорукою чого є керівна роль Комуністичної партії. «Для нас прин-
ципально не може бути сумніву в тому, — писав він, — що повинна бути
зверхність комуністичної партії»¹⁹. Тому дослідники прагнуть показати
взаємозв'язок документів ЦК КПРС та Радянського уряду про осві-
ту — від перших ленінських декретів до постанов останніх років і
роблять цілком слушний висновок про те, що в них знайшла відобра-
ження чітка політична концепція, суть якої полягає в творчій розробці
партією на основі ленінської теоретичної спадщини і соціально-еконо-
мічних потреб суспільства стратегічних напрямів розвитку системи на-
родної освіти.

Успішне здійснення політики Комуністичної партії щодо розвитку
системи народної освіти значною мірою залежить від стану навчально-
матеріальної бази школи: достатньої кількості приміщень, забезпечен-
ня шкіл добре оснащеними навчальними кабінетами, майстернями і ро-
бочими кімнатами, досліdnими ділянками.

Аналіз тематики опублікованих праць дає підстави твердити, що
історики багато зробили для узагальнення досвіду, нагромадженого
партійними організаціями в розвитку і зміцненні навчально-матеріаль-
ної бази школи²⁰. Вони показують, як партійні організації, керуючись
ленінською вказівкою про те, «щоб шкільну освіту поставити більш со-
лідно, для цього потрібен цілий ряд матеріальних змін: будівництво
шкіл...»²¹, дбали про зміцнення навчально-матеріальної бази загально-
освітніх шкіл. На прикладі організаторської діяльності Київської, Дні-
пропетровської, Запорізької, Донецької, Тернопільської, Черкаської,
Ворошиловградської, Одеської, Полтавської та інших обласних партій-
них організацій розкриті такі форми і методи, як створення комісії

щипів у розвитку радянської школи на сучасному етапі // Укр. іст. журн.— 1986.—
№ 4.— С. 64—74.

¹⁶ Ленін В. І. Проект програми РКП(б) // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 113.

¹⁷ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді
Російської Комуністичної Спілки Молоді, 2 жовт. 1920 р.) // Там же.— Т. 41.— С. 299.

¹⁸ Ленін В. І. Перлі народницького прожектерства // Там же.— Т. 2.—
С. 464.

¹⁹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і пові-
тових відділів народної освіти, 3 листоп. 1920 р. // Там же.— Т. 41.— С. 384.

²⁰ Довгаль І. М. Діяльність партійних організацій України по будівництву
шкіл і зміцненню їх навчально-матеріальної бази (1959—1965 рр.) // З історії боротьби
Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.).— К.,
1972.— С. 91—101; Мокляк Л. М. Партійні організації України в боротьбі за зміц-
нення матеріально-технічної бази шкіл у роки восьмої п'ятирічки // Вісн. Київ. ун-ту.—
1976.— № 142.— С. 123—128; Куценко В. І. Розвиток народної освіти в Україн-
ській РСР у дев'ятій п'ятирічці // Укр. іст. журн.— 1976.— № 1.— С. 27—37; та ін.

²¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними
підвідділами губернських відділів народної освіти, 25 лют. 1920 р. // Повне збір.
творів.— Т. 40.— С. 156.

сприяння шкільному будівництву при виконкомх місцевих Рад депутатів трудящих, на підприємствах, в установах; організація соціалістичного змагання за дострокове введення до ладу шкільних об'єктів, громадські огляди стану будівництва шкіл і забезпечення їх необхідним устаткуванням; створення партійних і комсомольських постів контролю за ходом будівництва та ін.

Автори вищезгаданих праць акцентували увагу на авангардній ролі комуністів у ході будівництва шкіл, зміцненні навчальної бази кабінетної системи, підкреслювали, що вдосконалення мережі шкіл партійні організації республіки проводили з урахуванням соціально-економічних, демографічних і педагогічних факторів.

Характерною рисою історіографії даного аспекту проблеми є той факт, що більшість дослідників узагальнювала досвід партійних організацій щодо зміцнення і розвитку матеріально-технічної бази сільської загальноосвітньої школи. Слід зазначити, що це є об'єктивним відображенням в історико-партійній літературі конкретних процесів. Посилена увага партійних органів, а отже й науковців, до питань розвитку сільської школи пояснюється тим, що саме на початку 70-х років в основному завершився перехід до загальної середньої освіти в країні. В сільських школах на початку 70-х років навчалось 22 млн. учнів — половина всіх школярів країни²².

Історики докладно висвітлювали провідну роль робітничого класу в зміцненні і розвитку матеріально-технічної бази загальноосвітньої школи²³. Автори характеризують основні форми участі робітничого класу в цій справі, підкреслюючи, що при її організації партійні комітети керувалися ленінською вказівкою про те, що «... пролетаріат ... повинен брати найактивнішу і найголовнішу участь в усій справі народної освіти»²⁴.

Заслуговує на увагу й питання керівництва партійних організацій діяльністю місцевих Рад республіки у справі зміцнення матеріальної бази шкіл²⁵.

У дослідженнях зазначалося, що одним із яскравих проявів піклування партії про школу є передача на її розвиток коштів, зароблених трудовими колективами під час комуністичного суботника 21 квітня 1973 р. Протягом двох останніх десятиріч було побудовано 76 тис. шкіл²⁶.

В той же час слід вказати на важливість дальшого вивчення досвіду роботи партійних організацій трудових колективів, які будують об'єкти народної освіти. В науковій літературі лише в загальних рисах показана їх організаційна, політична діяльність, недостатньо висвітлено організацію соціалістичного змагання, боротьбу за виконання планів здачі в експлуатацію об'єктів. Поряд з успіхами, що розкриті в історико-партійній літературі, партійним організаціям не вдалося підвищити відповідальність працівників будівельних організацій за якість і строки спорудження навчально-виробничих приміщень, підтягнути матеріальну базу сільських загальноосвітніх шкіл до рівня міських.

²² Денисова Л. Н. Переход ко всеобщему среднему образованию на селе в 1959—1977 гг. // Ист. зап.— 1979.— Т. 104.— С. 26—27.

²³ Дешко Л. К. Участие рабочего класса Украинской ССР в укреплении и развитии общеобразовательной школы (1966—1975 гг.) // Вопросы возрастания социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма: (На материалах УССР).— Днепропетровск, 1978.— С. 40—51; Кривчик Г. Г. Участие рабочих совхозов и колхозов в укреплении сельской общеобразовательной школы (1966—1975 гг.) // Возрастание социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма: (на материалах УССР).— Днепропетровск, 1979.— С. 66—76.

²⁴ Ленін В. І. Про пролетарську культуру // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 320.

²⁵ Кульпінський В. Л. Керівництво партійних організацій місцевими Радами УРСР по зміцненню матеріальної бази шкіл у роки восьмої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.— 1973.— Вип. 61.— С. 133—136.

²⁶ СССР в 70-е годы.— М., 1981.— С. 178.

Цей аспект питання залишається недостатньо дослідженим, особливо в літературі 70-х років.

Справу освіти і виховання підростаючого покоління В. І. Ленін вважав складовою частиною боротьби трудящих за побудову комунізму, а вчителя — центральною фігурою, помічником партії. «Учительська армія, — писав Володимир Ілліч, — ... повинна стати головною армією соціалістичної освіти»²⁷. В зв'язку з цим В. І. Ленін вказував, що завдання Комуністичної партії полягає в тому, щоб «... виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути прийнятий її духом...»²⁸.

Завдання, поставлені В. І. Леніним, і сьогодні залишаються основоположними для розвитку соціалістичної системи народної освіти і підготовки педагогічних кадрів. Як вказується в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (травень 1984 р.), партійні організації вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, що готують кадри для системи народної освіти, повинні «зосередити зусилля ... на всемірному підвищенні рівня ідейної і професійної підготовки спеціалістів, виховувати їх активними провідниками політики партії...»²⁹. Автори праць показують творчий розвиток партією в сучасних умовах ленінського вчення і його втілення на практиці³⁰.

Діяльність партійних комітетів у справі підготовки, виховання і розстановки педагогічних кадрів є одним з найбільш вивчених в історико-партійній літературі питань, а даліше поліпшення партійного керівництва даною сферою, як зазначають дослідники, — об'єктивно зростаюча потреба сучасного етапу суспільного розвитку. Історики наголошують на такій особливості кадрової політики партії в системі народної освіти: керівництво забезпеченням загальноосвітніх шкіл кадрами спеціалістів здійснюється, з одного боку, в процесі роботи безпосередньо з учителями, а, з другого, — опосередковано, через місцеві Ради, профспілки, комсомол³¹. У процесі роботи безпосередньо з кадрами партійні комітети зосереджують основні зусилля на поліпшенні складу керівників шкіл, підвищенні кваліфікації педагогів. Аналізуючи діяльність партійних комітетів, дослідники виділяють такі її форми, як складання комплексних планів підготовки вчительських кадрів, посилення партійного контролю за прийомом до педагогічних вузів абітурієнтів з віддалених сільських районів. Партійне керівництво роботою з учительськими кадрами через місцеві Ради, профспілки, комсомол показано в ряді праць³². Їх автори виділяють різноманітні форми керів-

²⁷ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів, 5 черв. 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 397.

²⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, 3 листоп. 1920 р. // Там же. — Т. 41. — С. 384.

²⁹ Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, 15 трав. 1984 р. // Про реформу загальноосвітньої і професійної школи. — К., 1984. — С. 91.

³⁰ Кубрушко М. М. В. І. Ленін про вчителя та його роль у розвитку народної освіти в СРСР // З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.). — К., 1972. — С. 3—17; Вугрич В. П. Втілення в життя ленінських настанов про підготовку учительських кадрів // Там же. — С. 102—111.

³¹ Лукашенко А. А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки // Наук. праці з історії КПРС. — 1966. — Вип. 9. — С. 95—109; Кучменко Б. А. Из опыта работы партийных организаций республики по подготовке учительских кадров (1966—1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. — 1979. — Вип. 99. — С. 38—44; Марценков Ф. И. Из опыта партийного руководства подготовкой учителей (1971—1980 гг.) // Там же. — 1984. — Вип. 131. — С. 114—119; та ін.

³² Ігнатенко А. П. Комсомол — активний помічник КПРС у здійсненні рішень XXII з'їзду партії в галузі культурного будівництва: (На матеріалах УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. — 1969. — Вип. 31. — С. 114—122; Кульпінський В. Л. Діяльність сільських і селищних Рад у галузі народної освіти і культури. — К.,

ництва парторганізації роботою радянських органів та відділів народної освіти по добору і розстановці педагогічних кадрів: розгляд цих питань на засіданнях бюро, обговорення перспективних планів зміцнення шкіл кадрами, заслуховування звітів, інформації керівників відділів народної освіти.

Широкий розмах системи народної освіти, зрослі вимоги до школи на сучасному етапі, постійно зростаюча потреба в педагогічних кадрах зумовили необхідність значного підвищення їх кваліфікації. В дослідженнях ряду авторів³³ обґрунтовується політика партії в галузі підготовки вчителів, показано відповідні заходи партії і уряду. Цінність цих праць полягає в узагальненні в них великого фактичного матеріалу.

Ефективність участі вчителя в здійсненні політики партії, спрямованої на всебічний гармонійний розвиток особистості, залежить від його ідейних позицій, його переконаності в правоті великої справи партії. Тому цілком закономірно основна увага дослідників зосереджена на вивченні ідейно-виховної роботи з кадрами загальноосвітньої школи. Автори підкреслюють, що КПРС, дотримуючись основоположних ленинських вказівок про систематичну, неухильну, наполегливу роботу «... і над його духовним піднесенням...»³⁴, розглядає питання про роль і призначення вчителя як одне з найважливіших, постійно піклуючись про його ідейне загартування³⁵. Справедливо вказано на те, що значною вдосконаленню форм і методів партійного керівництва ідейним вихованням педагогів сприяло прийняття в червні 1968 р. постанови ЦК Компартії України «Про підготовку і виховання вчительських кадрів в Українській РСР». У ході її виконання з'явилися нові форми роботи партійних комітетів з педагогами: вчительські факультети в університетах марксизму-ленінізму, суспільно-політична атестація керівників педагогічних теоретичних семінарів, творчі звіти окремих комуністів і педагогічних колективів. Цілком слушною є думка дослідників про те, що в процесі вдосконалення партійними комітетами республіки в 70—80-ті роки системи політичного навчання педагогів виникла найбільш ефективна і раціональна форма її організації — школи наукового комунізму, які з 1981/82 навчального року були створені в усіх школах³⁶. В історико-партійних дослідженнях, виданих у першій половині 70-х років, показана посилена увага партійних комітетів республіки до ідейно-політичної спрямованості підвищення кваліфікації педагогів, пошук парторганізаціями шляхів і методів взаємозв'язку і взаємозумовленості різноманітних форм підвищення кваліфікації з системою політичної освіти вчителів³⁷. У середині 80-х років саме школи

1969.—104 с.; Соломко Э. Т. Партийное руководство деятельностью сельских и поселковых Советов в области народного образования в период между XX и XXIV съездами КПСС // Науч. труды по истории КПСС.—1979.—Вып. 99.—С. 44—50.

³³ Кульпинский В. Л., Мицкан И. А. Партийное руководство повышением квалификации учительских кадров Украинской ССР в годы восьмой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС.—1979.—Вып. 99.—С. 31—38.

³⁴ Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Повне збір. творів.—Т. 45.—С. 348.

³⁵ Кузьмінець О. В. Діяльність партійних організацій у справі ідейно-політичного виховання учительських кадрів в умовах розвинутого соціалізму // Укр. іст. журн.—1978.—№ 11.—С. 67—73; Кузьмінець А. В. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учителей Украинской ССР (1961—1970 гг.) // Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР.—М., 1979.—С. 94—97; Марценков Ф. И. Повышение идейно-теоретической подготовки учительских кадров: (Из опыта партийных организаций Украины) // Вопр. истории КПСС.—1985.—№ 10.—С. 44—45.

³⁶ Кузьмінець А. В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью: (Из опыта Компартии Украины).—Киев, 1987.—С. 97.

³⁷ Довгаль І. М. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ідейно-політичного рівня і педагогічної майстерності вчительських кадрів республіки (1959—1965 рр.) // Вища і середня педагогічна освіта.—1973.—Вип. 6.—С. 125—133; Скопец М. С., Кучменко Б. А. Діяльність партії Укра-

наукового комунізму як форма ідейного загартування педагогів найбільш повно відображали комплексний характер навчальних планів і програм, які органічно поєднують марксистсько-ленінську підготовку, зростання професійної майстерності педагогів, а також спадкоємність і послідовність у вивченні теоретичних питань³⁸.

Певний інтерес становить вивчення діяльності Компартії України по висуванню, розстановці і підвищенню кваліфікації керівних кадрів загальноосвітньої школи. В книзі Л. Д. Гіревої³⁹ розглянуто досвід Компартії України по підготовці резерву керівних кадрів шкіл з числа кращих учителів на тримісячних курсах при центральному (республіканському) інституті підвищення кваліфікації. Цей досвід нині використовується в усіх союзних республіках⁴⁰.

Ще однією особливістю історіографії проблеми є підвищення інтересу науковців до узагальнення досвіду партійних організацій по поліпшенню побуту та умов праці вчителів. Піклування про забезпечення вчителів квартирами, особливо в сільській місцевості, поліпшення медичної допомоги і охорони здоров'я, задоволення їх духовних запитів ряд авторів розглядають у нерозривному зв'язку з підвищенням педагогічної майстерності та ідейного загартування⁴¹.

Разом з тим ряд аспектів партійного керівництва підготовкою, вихованням і розстановкою педагогічних кадрів належним чином не висвітлено. Це стосується, зокрема, добору і розстановки керівних кадрів народної освіти, підготовки вчителів в університетах, підвищення ролі засобів масової інформації в політичному вихованні педагогічних колективів тощо.

В історико-партійній літературі, особливо 70-х років, мало уваги приділено аналізу такого недоліку в керівництві розвитком загальноосвітньої школи, як недостатнє забезпечення сільських шкіл кадрами високої кваліфікації. Для деяких досліджень характерне прикрашування стану справ, акцент зроблено лише на позитивному досвіді.

В центрі уваги партійних комітетів було, як показують дослідники⁴², створення в кожній загальноосвітній школі стрункої системи ідейно-політичного, трудового, морального, естетичного і фізичного виховання учнів. Вони підкреслюють, що партійні організації і педколективи шкіл республіки вдосконалюють форми і методи ідейно-політичної роботи серед учнівської молоді, формують в юнаків і дівчат комуністичний світогляд, непримиренність до проявів буржуазної ідеології, виробляють класовий підхід до соціальних явищ.

У той же час в історико-партійній літературі недостатньо висвітлене питання партійного керівництва підвищенням ролі громадськості

їни щодо підвищення кваліфікації та ідейно-політичного рівня працівників народної освіти в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.) // Там же.— 1976.— Вип. 9.— С. 60—66.

³⁸ Кузьминец А. В. Указ. соч.— С. 98.

³⁹ Гірева Л. Д. Партійний комітет и учитель.— М., 1981.— С. 53.

⁴⁰ Куценко В. И. Благо народа — высшая цель социализма.— Киев, 1981.— С. 132.

⁴¹ Лукашенко А. А. Піклування про вчителя — одне з головних завдань Комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи: (На матеріалах УРСР, 1959—1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.— 1968.— Вип. 20.— С. 194—201; Мокляк Л. М. З досвіду керівництва Компартії України зміцненням добробуту вчителів (1966—1975 рр.) // Вісн. Харків. ун-ту.— 1977.— № 153.— С. 125—131.

⁴² Бакуменко П. І., Острияк М. М. Керівництво партійних організацій України роботою шкільних музеїв В. І. Леніна по вихованню учнів на ленінському прикладі // З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.)— К., 1972.— С. 77—90; Романенко Н. І. Діяльність партійних організацій республіки по комуністичному вихованню учнівської молоді (1961—1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.— 1975.— Вип. 75.— С. 124—127; Кульпінський В. Л., Моторнюк М. М. Діяльність партійних організацій республіки по трудовому вихованню учнів (1966—1975 рр.) // Укр. іст. журн.— 1978.— № 1.— С. 43—50; Кузьминец А. В. Партійное руководство идейно-политическим воспитанием учащихся общеобразовательных школ Украинской ССР (1961—1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС.— 1979.— Вип. 99.— С. 100—105.

в комуністичному вихованні школярів. Шефська допомога здебільшого розглядається в зв'язку із зміцненням матеріально-технічної бази загальноосвітньої школи.

ЦК КПРС, визначаючи конкретні шляхи вдосконалення загальноосвітньої школи на сучасному етапі, постійно акцентує увагу на необхідності дальшого підвищення рівня організаційно-політичної роботи первинних парторганізацій шкіл, посилення їх впливу. В постанові квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС перед партійними комітетами поставлено завдання — «... підвищити рівень керівництва парторганізаціями навчальних закладів...»⁴³. Тому важливе значення мають перші спроби⁴⁴ розкрити закономірності розвитку і діяльності партійних організацій шкіл, їх зусилля в справі підвищення авангардної ролі комуністів. Заслугою авторів є те, що вони узагальнили основні напрями діяльності партійних комітетів по керівництву первинними парторганізаціями шкіл: піклування про правильну розстановку комуністів на вирішальних ділянках; проведення диференційованої роботи з різними категоріями комуністів — директорами шкіл, учителями, вихователями; політичне інформування педагогів; спрямування зусиль шкільних парторганізацій на дальше поліпшення навчальної і виховної роботи серед учнів. Проте історикам партії ще належить багато зробити для всебічного дослідження діяльності первинних парторганізацій шкіл щодо підвищення авангардної ролі комуністів у здійсненні політики КПРС у галузі народної освіти.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду досягнуто певних успіхів у вивченні питань партійного керівництва розвитком загальноосвітньої школи на сучасному етапі. В працях розкриті об'єктивна закономірність зростання керівної ролі КПРС у науковій розробці і практичному здійсненні магістральних напрямів розвитку загальноосвітньої школи; закономірний зв'язок системи народної освіти з економічним, соціально-політичним і духовним розвитком радянського суспільства; форми і методи роботи місцевих партійних організацій по дальшому розвитку і вдосконаленню шкільної освіти, зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл, підвищенню професійної кваліфікації, методичної майстерності і політичного рівня педагогічних кадрів; пошук найбільш оптимальних варіантів здійснення трудового навчання, виховання і профорієнтації учнів, всебічного гармонійного розвитку підростаючого покоління.

Однак аналіз опублікованої літератури показує, що далеко не всі аспекти діяльності Комуністичної партії України по керівництву розвитком загальноосвітньої школи вивчені повною мірою. Особливо важливим є узагальнення досвіду, нагромадженого партійними організаціями республіки щодо здійснення реформи загальноосвітньої школи. Причому важливо детально проаналізувати невирішені питання, виявлені упущення і недоліки. Адже, як вказав на XX з'їзді ВЛКСМ Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «... сьогодні реформа буче»⁴⁵.

Зусилля дослідників мають бути спрямовані на вивчення досвіду партійних комітетів Донецької і Львівської областей щодо організації навчання дітей шестирічного віку; Вінницької і Хмельницької — щодо створення навчально-виховних закладів типу «школа — дитячий садок»;

⁴³ Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи: Постанова Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р. // Про реформу загальноосвітньої і професійної школи.— С. 11.

⁴⁴ Романенко Н. І. Діяльність Компартії України по організаційному та ідейному зміцненню шкільних партійних організацій (1961—1966 рр.) // Вісн. Харків. ун-ту.— 1975.— Вип. 12.— № 133.— С. 102—109; Кузьминец А. В. Деятельность Компартии Украины по организационно-политическому укреплению школьных парторганизаций (1961—1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС.— 1982.— Вып. 121.— С. 93—100.

⁴⁵ Рад. Україна.— 1987.— 17 квіт.

Харківської — щодо організації суспільно корисної, продуктивної праці учнів всіх вікових груп, підготовки робітників з нових напрямів розвитку техніки і технології; Києва — щодо співробітництва вчених і вчителів з питань науково-педагогічного забезпечення шкільної реформи. На широке використання цього досвіду в справі розв'язання поставлених реформою завдань вже зверталась увага⁴⁶.

Виступаючи на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, М. С. Горбачов підкреслював необхідність «... рішучого повороту усього фронту суспільствознавства обличчям до практики»⁴⁷.

Отже, перед історико-партійною наукою стоїть завдання вивчення і узагальнення досвіду, який вже нагромаджений у ході здійснення реформи загальноосвітньої школи. Нині керівництво дальшим розвитком загальноосвітньої школи не може здійснюватися без серйозних наукових розробок.

В новій редакції Програми партії вказується: «КПРС продовжуватиме вдосконалювати систему народної освіти з урахуванням потреб прискорення соціально-економічного розвитку, перспектив комуністичного будівництва, вимог, які висуває прогрес науки і техніки»⁴⁸. Глибоке вивчення питань партійного керівництва розвитком загальноосвітньої школи дасть можливість висвітлити основні напрями роботи парторганізацій, її форми і методи, розробити на цій основі практичні рекомендації щодо її вдосконалення.

М. М. РОГОЖА (Кіровоград)

⁴⁶ Реформе школы — партийную заботу.— С. 7.

⁴⁷ Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

⁴⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 198.

ВІДОБРАЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РОСІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

У новій редакції Програми КПРС підкреслюється, що після прийняття її першої Програми на II з'їзді РСДРП «... більшовицька партія повела робітничий клас, селянство, всіх трудящих Росії на боротьбу за повалення царського самодержавства, а потім — капіталістичного ладу, пройшла кризу полум'я трьох російських революцій»¹. Важливою віхою на цьому шляху була діяльність більшовицьких організацій у роки першої світової війни, що стала зразком застосування на практиці марксистсько-ленінського вчення з питань війни, миру і революції, прикладом гнучкої тактики. Вона відіграла велику роль в ідейно-політичному вихованні пролетаріату Росії, його згуртуванні навколо партії більшовиків, у підготовці робітничого класу й всього трудового народу країни до вирішального штурму самодержавства.

Серед історичних джерел, присвячених даній проблемі, помітне місце належить мемуарній літературі. Це специфічне джерело, що потребує особливого підходу при його вивченні, однак разом з тим дає можливість повніше відтворити картину того, як під керівництвом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним пролетаріат Росії став в авангарді всіх демократичних сил на шлях повалення гніту царизму та буржуазії.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 145.

Грунтовний аналіз мемуарів, присвячених революційній діяльності більшовиків у період першої світової війни, міститься в працях П. М. Шморгуна, С. В. Шестакова і П. Л. Варгатюка².

Слід зазначити, що загалом кількість спогадів учасників тих знаменних подій досить значна, якщо врахувати той факт, що вже опубліковано понад 300 з них, а ще більш як сто виявлено авторами цих рядків у фондах ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ПА ІІП при ЦК Компартії України, архіву Інституту історії партії при Ленінградському обкомі КПРС, ЦДАЖР СРСР та ін.

Вивчення мемуарів показує, що більшість опублікованих праць (понад 100) і тих, що зберігаються в архівах (близько 50), присвячена революційній діяльності більшовиків Петрограда в роки війни. Це закономірно, оскільки парторганізація столиці йшла на чолі революційного руху в країні. Аналіз мемуарів петроградських більшовиків має стати предметом спеціального дослідження. У даному повідомленні зроблена спроба показати стан радянської мемуаристики з розглядуваної проблеми по таких напрямках: нелегальне партійне будівництво; агітаційно-пропагандистська робота; керівництво страйковою боротьбою пролетаріату.

З усіх місцевих партійних організацій найдетальніше в мемуарній літературі відображена організаційна діяльність більшовиків України. Про неї розповіли більш як 60 чол., з яких слід виділити спогади Я. І. Базанова, О. Балтіна (Блума), О. В. Ємельянова-Сурика, присвячені роботі харківських більшовиків³.

У мемуарах С. І. Гопнер, Е. Й. Квірінга, Д. З. Лебеда відтворена картина розвитку Катеринославської організації з літа 1914 до початку 1917 р.⁴ Не можна обійти увагою й цікаві спогади А. Б. Батова і Р. Я. Терехова, присвячені питанням нелегального партійного будівництва в Донбасі⁵, а також мемуари М. М. Майорова і Д. І. Іткінд про становище в Київській більшовицькій організації напередодні Лютневої революції⁶.

Широку організаторську діяльність у роки першої світової війни проводили більшовики Москви і Центрального промислового району, про що розповідається майже в 50 спогадах учасників подій. Серед них слід виділити мемуари М. І. Лациса, Ш. Н. Ібрагімова, Й. Т. Леппе, К. В. Островітянова та інших, в яких докладно висвітлюється процес

² Шморгун П. М. Литература по истории большевистских организаций Украины в 1914—1917 гг. // Научная сессия по истории первой мировой войны. Секция III. Борьба классов и партий в годы первой мировой войны.— М., 1964.— С. 35—46; Шморгун П. М. Историкография большевистских организаций Украины периода первой мировой войны (1914—1917 гг.) // Первая мировая война. 1914—1918.— М., 1968.— С. 303—313; Шестаков С. В. Историкография деятельности большевистской партии в период первой мировой войны и Февральской революции.— М., 1977.— 296 с.; Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції в Росії // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 138—146.

³ Базанов Я. И. Семь месяцев партийной работы в Харькове (1915 г.) // Пролетарская революция.— 1922.— № 9.— С. 77—135; Балтин А. (Блум Т.). Организация РСДРП (большевиков) в Харькове во время войны // 1917 год в Харькове.— Харьков, 1927.— С. 3—26; Емельянов-Сурик А. В. Харьковская общегородская конференция РСДРП(б) // Летопись революции.— 1928.— № 1.— С. 235—240.

⁴ Гопнер С. И. 1916 год в Екатеринославе // Летопись революции.— 1923.— № 2.— С. 136—145; Квиринг Э. И. Екатеринослав. Декабрь 1914 — июнь 1915 гг. // Там же.— С. 125—135; Лебедь Д. (Заднепровец). Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года // Там же.— С. 112—124.

⁵ Батов А. Б. В донбаському підпіллі // Літопис революції.— 1930.— № 1.— С. 146—160; Терехов Р. Я. Сторінки героїчної боротьби: (Спогади старого більшовика).— К., 1963.— 238 с.

⁶ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919).— Киев, 1922.— 79 с.; Иткінд Д. Из воспоминаний о работе Киевской большевистской организации в 1917 году // Из истории Октябрьской революции в Киеве.— Киев, 1927.— С. 80—106.

зміцнення лав Московської партійної організації⁷. Викликають інтерес спогади С. М. Зрячкіна, В. О. Алексеева, І. Корольова (Батишева), М. Я. Маркушевича, П. Ползунова та інших про організаційну діяльність більшовиків Воронежа, Иваново-Вознесенська, Твері, Нижнього Новгорода, Орехово-Зуєва та інших міст Центрального промислового району⁸.

Досить докладно відображені в мемуарах питання нелегального партійного будівництва в Поволжі. Понад 30 авторів присвятили цьому свої спогади. На особливу увагу заслуговують мемуари учасників революційної боротьби М. С. Бешенковської, В. П. Антонова-Саратовського, К. Ландера, Ю. К. Милонова, М. С. Іванникова та ін., в яких з численними подробицями і значним ступенем достовірності розповідається про відновлення і зміцнення провідних у цьому районі країни партійних організацій Саратова і Самари⁹.

Трохи менше опубліковано спогадів (не більше двадцяти) про організаційну діяльність більшовиків Уралу і Сибіру в роки війни. З них виділяються ґрунтовністю і формою викладу мемуари уральських підпільників В. Воробйова і П. І. Студитова-Парфенова¹⁰, а також сибірського більшовика Ю. П. Гавена¹¹.

Події в інших районах країни відображені в мемуаристиці менш докладно, часто автори описують лише окремі епізоди організаційної діяльності певної партійної групи. Однак ряд спогадів заслуговують на увагу. Це, зокрема, стосується мемуарів, присвячених деяким питанням нелегального партійного будівництва в Архангельську, Катеринодарі, Баку, Ризі¹².

Деякі свідчення мемуаристів є основним джерелом для висвітлення даного питання. До них відносяться, зокрема, дані, наведені М. І. Лацисом та Й. Т. Леппе про організаційну побудову «Тверської» і «Північної» груп у Москві¹³. Значний інтерес становить ретельний аналіз «Положення про районну організацію», виробленого Лефортовським райкомом Москви, яке відображало суть заходів, спрямованих на зміцнення районних партійних груп¹⁴. Цей фрагмент мемуарів Ш. Н. Ібрагімова з повним правом можна віднести до кращих сторінок більшовицької мемуаристики, присвяченої організаційній діяльності районних груп у даний період. У спогадах М. П. Петракова значно

⁷ Ібрагімов Ш. Н. О Лефортовском районе // Путь к Октябрю.— М.; Л., 1926.— Вып. V.— С. 139—169; Леппе И. «Северная» группа Московской организации РСДРП // «Тверская» и «Северная» группы Московской организации РСДРП.— М., 1930.— С. 60—82; Лацис М. (Дядя). В последней схватке с царизмом.— М., 1935.— 107 с.; Островитянов К. В. Думы о прошлом.— М., 1967.— 315 с.

⁸ Зрячкин С. М. Орехово-Зуевская организация РСДРП в 1912—1916 гг. // Старый большевик.— 1933.— № 1.— С. 115—125; Алексеев В. А. Незабываемые дни // За власть Советов.— Калинин, 1957.— С. 88—94; Корольов (Батышев) И. Борьба нижегородских рабочих за свержение царизма и капитализма в 1917 году // Октябрь в Нижнем Новгороде и губернии.— Горький, 1957.— С. 19—36; Маркушевич М. Я. Воронежская ученическая организация РСДРП (большевиков) // Борьба за Советскую власть в Воронежской губернии.— Воронеж, 1957.— С. 11—12; Ползунов П. В канун революции // Грозные годы.— Иваново, 1961.— С. 177—186.

⁹ Бешенковская М. С. С 1913 г. по февраль 17 года // Красная биль.— 1922.— № 1.— С. 44—50; Антонов-Саратовский В. П. Саратов в годы империалистической войны и «Наша Газета» // Пролетарская революция.— 1923.— № 4.— С. 7—80; Ландер К. Самарская организация большевиков в начале войны // Борьба классов.— 1934.— № 9.— С. 25—27; Иванников М. С. Под ленинским стягом // За власть Советов.— Саратов, 1968.— С. 174—185.

¹⁰ Воробьев В. Перед рассветом: (Невьянск, 1916—1917).— Л., 1925.— 109 с.; Студитов-Парфенов П. И. От стачек к Октябрю.— М., 1935.— 96 с.

¹¹ Гавен Ю. П. Революционное подполье в период империалистической войны в Енисейской губернии // Каторга и ссылка.— 1927.— № 7.— С. 112—129.

¹² Копылов А. Трудными дорогами.— Архангельск, 1961.— 271 с.; Павлищев А. Революционные традиции // Краснодарский станкостроительный. 50 лет.— Краснодар, 1961.— С. 18—20; Колесникова Н. Н. По дорогам подполья.— Баку, 1973.— 386 с.; ЦПА ИМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 385, арк. 4—5.

¹³ Лацис М. Указ. соч.— С. 15—35; Леппе И. Указ. соч.— С. 62—79.

¹⁴ Ібрагімов Ш. Н. Указ. соч.— С. 163.

докладніше, ніж в інших джерелах, розповідається про становище в підпільній організації Орехово-Зуєва в 1915 р.¹⁵, мемуарах Ю. М. Коцюбинського — процес становлення і зміцнення партійної групи в Чернігові¹⁶, а Я. І. Базанова — про намір харківських більшовиків створити обласну партійну організацію¹⁷.

Певну джерелознавчу цінність становить ряд спогадів, що істотно доповнюють документальні дані про роботу окружних, міських і районних конференцій РСДРП. Особливий інтерес щодо цього викликають мемуари М. М. Кадикова про проведення більшовиками Іваново-Вознесенська окружної партійної конференції 11 липня 1915 р.¹⁸, Р. Д. Мізіна — про роботу Красноглинської конференції самарських більшовиків у серпні 1915 р.¹⁹, О. В. Ємельянова-Сурика — про підготовку і проведення Харківської міської партійної конференції в листопаді 1915 р.²⁰ та ін.

Водночас слід зазначити, що мемуаристи не наводять даних про встановлення і зміцнення зв'язків місцевих більшовиків з ЦК РСДРП, інколи неправильно оцінюють стан партійної роботи в Сибіру в той період²¹. Мали місце неточні дані щодо чисельності тієї чи іншої партійної організації. Так, у ряді мемуарів вказується, що напередодні Лютневої революції в Донбасі було близько 2 тис. більшовиків²². Ця цифра, на наш погляд, не відповідає дійсності, оскільки не підтверджена ніякими документами. До того ж автори наукових праць, застосовуючи різні методи підрахунків, дійшли висновку, що на початку 1917 р. в партійних організаціях Донбасу налічувалося трохи більше як 500 чол.²³ Аналогічні дані містяться і в протоколі Катеринославської партійної конференції, яка відбулася 5 березня 1917 р. і де були присутні представники Донецького басейну²⁴. Таким чином, документальні дані і результати спеціальних досліджень дають можливість виправити неточності, допущені мемуаристами.

В роки імперіалістичної війни більшовицькі організації Росії приділяли велику увагу розгортанню агітаційно-пропагандистської роботи. На початку 1915 р. В. І. Ленін писав: «... Настала пора точних, позитивних висновків, які могли б бути основою для систематичної практичної діяльності, пропаганди, агітації, організації...»²⁵.

Важливу роль у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи відігравали спеціальні пропагандистські колегії, створювані при міських і районних комітетах партії. Цікавий матеріал про структуру цих колегій, докладний аналіз їх роботи, склад тощо можна знайти в ряді спогадів активних учасників революційної боротьби. Особливо багато

¹⁵ Петраков М. П. Работа Орехово-Зуевского комитета РСДРП(б) во время призыва в армию в сентябре 1915 г. // Учен. зап. Орехово-Зуев. гос. пед. ин-та. — 1957. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 371.

¹⁶ Коцюбинский Ю. М. Черниговская организация большевиков во время войны // Летопись революции. — 1927. — № 2. — С. 180—185.

¹⁷ Базанов Я. И. Указ. соч. — С. 125.

¹⁸ Кадиков М. Н. Организация ивановских большевиков в империалистическую войну // Грозные годы. — С. 88.

¹⁹ Мизин Р. Д. Красноглинская конференция самарских большевиков // Вопр. истории КПСС. — 1966. — № 8. — С. 114—117.

²⁰ Емельянов-Сурик А. В. Указ. соч. — С. 235—240.

²¹ Гавен Ю. П. Указ. соч. — С. 129.

²² Острогорский М. З історії більшовицької організації на Донбасі // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 119; Батов А. Б. Назв. праця. — С. 153.

²³ Кирьянов Ю. И. Численность большевистских организаций Южного промышленного района России накануне Февральской революции 1917 г. // Вопр. истории КПСС. — 1965. — № 8. — С. 83—89; Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. — Харків, 1966. — С. 126; Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України у Лютневій революції // Укр. іст. журн. — 1967. — № 2. — С. 39.

²⁴ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. — Киев, 1957. — С. 3.

²⁵ Ленін В. І. Що ж далі? (Про завдання робітничих партій щодо опортунізму і соціал-шовінізму) // Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 102.

писали про це член «північної» групи Московської організації РСДРП Й. Т. Леппе²⁶, харківський більшовик С. С. Сергєєв²⁷ та ін.

У мемуарах наводяться також численні дані про характер і зміст занять у марксистських гуртках Москви²⁸, Харкова²⁹, Чернігова³⁰, Якутська³¹ і Баку³².

Становлять інтерес свідчення мемуаристів про створення і функціонування підпільних друкарень. Серед ряду спогадів, присвячених даному питанню, слід виділити розповіді М. І. Лаїса, Ш. Н. Ібрагімова про стан підпільної «техніки» Московської партійної організації в цей період³³. Досить докладно відображений у мемуарах процес створення і діяльності підпільних більшовицьких друкарень на Україні³⁴ і в Поволжі³⁵. Значна кількість спогадів присвячена випуску легальних і нелегальних більшовицьких газет та журналів.

Заслужують на увагу дані мемуаристів про видавничу діяльність більшовиків Москви, особливо про вихід у світ легального журналу «Голос печатного труда». В спеціальній літературі дана докладна характеристика окремих статей, надрукованих у ньому, показано його значення в боротьбі проти війни, за повалення самодержавства тощо³⁶. Однак ряд важливих питань, пов'язаних з створенням журналу, обстановкою, в якій він видавався, роботою редколегії тощо, ще не висвітлено. Цю прогалину певною мірою заповнюють розповіді Г. Левича, який брав безпосередню участь у виданні цього друкованого органу³⁷.

В мемуарах К. Ландера і М. С. Бешенковської значно докладніше, ніж в інших джерелах, розповідається про підготовку до видання на початку війни двох номерів легального журналу більшовиків Самари «Заря Поволжья»³⁸. Важливий матеріал про видання парторганізацією Саратова легальної «Нашей газеты», а також збірника «Под старым знаменем» можна почерпнути з спогадів Ю. К. Милонова і В. П. Антонова-Саратовського³⁹.

Значну роботу в цьому напрямі проводили більшовики України, про що свідчать численні мемуари активних учасників подій. Єдиним джерелом, в якому наводяться відомості про місце видання газети донецьких більшовиків «Правда труда», її підготовку і випуск, є свідчення одного з ініціаторів видання Т. Харечка⁴⁰. Про підготовку газети «Южная правда», яка вийшла в Катеринославі як листівка восени 1915 р., активних учасників цього видання розповів Е. Й. Квірінг⁴¹. Цінні свідчення про деталі підготовки двох номерів нелегальної газети

²⁶ Леппе И. Указ. соч.— С. 63—64, 73—76.

²⁷ Парт. арх. Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 133, арк. 3.

²⁸ Ибрагимов Ш. Н. Указ. соч.— С. 141; Леппе И. Указ. соч.— С. 66, 69.

²⁹ Базанов Я. И. Указ. соч.— С. 96.

³⁰ Коцюбинский Ю. М. Указ. соч.— С. 182.

³¹ Андреевич К. Е. Якутская социал-демократическая организация в годы первой мировой войны и Февральской революции 1917 г. // За Советскую власть в Якутии.— Якутск, 1967.— С. 9—10.

³² Колесникова Н. Н. Указ. соч.— С. 135.

³³ Лаїс М. Указ. соч.— С. 50—54; Ибрагимов Ш. Н. Указ. соч.— С. 165.

³⁴ Базанов Я. И. Указ. соч.— С. 85—89.

³⁵ Соболевский Г. К. На подпольной работе // Октябрь в Самаре.— Куйбышев, 1957.— С. 54—55.

³⁶ Большевицкая печать: Краткие очерки истории. 1894—1917 гг.— М., 1962.— С. 423—424.

³⁷ Левевич Г. Голос печатного труда: (Московский легальный большевицкий журнал 1916—1917 гг.) // Пролетарская революция.— 1923.— № 4.— С. 81—93.

³⁸ Ландер К. Указ. соч.— С. 26; Бешенковская М. С. Указ. соч.— С. 46.

³⁹ Милонов Ю. К. Накануне великих событий // За власть Советов.— Саратов, 1968.— С. 9—10; Антонов-Саратовский В. П. Указ. соч.— С. 19—28.

⁴⁰ Харечко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 182.

⁴¹ Квірінг Э. И. Указ. соч.— С. 131—132.

харківських більшовиків «Голос социал-демократа» в 1916 р., розповсюдження її містяться в спогадах С. Ф. Буздалина⁴².

Разом з тим у мемуарах трапляються неточності, помилки. Наприклад, катеринославський більшовик Д. З. Лебідь, повідомляючи про видання місцевими підпільниками нелегальної газети, вказує не правильну її назву — «Звезда»⁴³, хоч насправді вона називалася «Пролетарій»⁴⁴.

Активні учасники події неодноразово вказували на випуск більшовиками в роки першої світової війни численних листівок. Однак вважаємо, що спогади не можуть бути достатньою підставою для встановлення факту видання прокламації. Адже важко пам'ятати всі дані, оскільки в той період розповсюджувалося багато більшовицьких листівок. Крім того, всі випущені в роки війни листівки більшовиків, як правило, надходили до архіву департаменту поліції. Так, раніше вважалося, що в роки війни партійні організації України випустили 107 нелегальних прокламацій⁴⁵, причому основним джерелом для визначення даної цифри були численні мемуарні свідчення. В той же час у дослідженнях, написаних на архівних матеріалах, вказується інша цифра — 80⁴⁶, що, на наш погляд, більше відповідає дійсності.

Значний інтерес викликають спогади більшовиків з периферійних партійних організацій, в яких відзначається велика роль агітаційно-пропагандистських матеріалів, що надходили до них з центральних органів, зокрема газети «Социал-демократ». Так, харківський більшовик Я. І. Базанов писав: «Ми буквально були в захваті, коли, одержавши з великим запізненням затертій номер «Социал-демократа» або іншу звістку з Москви чи Петербурга, переконувалися, що наша лінія в основному правильна»⁴⁷.

В спогадах активних учасників революційної боротьби відтворено партійне керівництво страйковим рухом пролетаріату. Однак слід зазначити, що вони не можуть служити достатньою підставою для встановлення дати певного страйку, його тривалості, визначення числа його учасників. Основним джерелом з цих питань є документальний матеріал, що зберігається в архівних фондах фабрично-заводської інспекції і гірничого нагляду, а також департаменту поліції. Проте мемуари дають можливість відтворити становище робітничого класу, показати зростання класової свідомості пролетаріату, його ставлення до імперіалістичної війни, вивчити форми і методи роботи партії в масах тощо.

Значна частина мемуарів присвячена страйковому руху московського пролетаріату в роки війни. На особливу увагу заслуговують спогади І. А. Меницького про керівництво більшовиків страйковою боротьбою робітників заводу «Динамо» восени 1915 р.⁴⁸ В мемуарах І. Корольова (Батишева) знайшли відображення цікаві подробиці роботи двох нарад партійного активу Москви у вересні 1916 р., на яких обговорювалися питання підготовки загального політичного страйку протесту проти імперіалістичної війни і самодержавства⁴⁹. Великий ін-

⁴² Буздалин С. Харьковская организация в борьбе за диктатуру пролетариата // 1917 год в Харькове.— С. 30.

⁴³ Лебедь Д. Указ. соч.— С. 119.

⁴⁴ Варгатюк П. Л. Про видання у Катеринославі восени 1914 р. нелегальної більшовицької газети // Укр. іст. журн.— 1971.— № 10.— С. 78—81.

⁴⁵ Спідорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917).— Львів, 1966.— С. 113.

⁴⁶ Дажина И. М. Большевицские листовки в России периода первой мировой войны и Февральской революции: Опыт источниковедческого анализа сводной таблицы документов.— М., 1981.— С. 163.

⁴⁷ Базанов Я. И. Указ. соч.— С. 78.

⁴⁸ Меницкий И. А. Завод «Динамо» в 1915 г. Пролетарская революция.— 1923.— № 1.— С. 244—246.

⁴⁹ Батишев И. Моя партийная работа в Москве и встречи с членами «Северной группы» // «Тверская» и «Северная» группы Московской организации РСДРП.— С. 136.

терес викликають численні спогади про діяльність Московської партійної організації в період підготовки і проведення масових виступів робітників 9 січня 1917 р.⁵⁰

З спогадів про партійне керівництво страйковою боротьбою пролетаріату Центрального промислового району ґрунтовністю і яскравою формою викладу виділяються мемуари М. П. Петракова про підготовку і проведення більшовиками Орехово-Зуєва одного з найбільших у місті за роки війни страйку пролетарів під час призову в армію у вересні 1915 р.⁵¹, М. М. Кадикова і М. М. Тульєва, де розповідається про масовий страйк і політичну демонстрацію пролетаріату Іваново-Вознесенська 10 серпня 1915 р.⁵², О. Симановського, що є важливим джерелом для висвітлення революційних виступів робітників Костроми в червні—липні 1915 р.⁵³, та ін.

Широко відображено в мемуарній літературі керівництво більшовицьких організацій України страйковою боротьбою пролетаріату. Особливе значення мають мемуари для висвітлення двох найбільших виступів робітників України в 1916 р., які набули загальноросійського значення — на заводі «Наваль» у Николаєві і в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Тим часом при дослідженні першого з них мемуарні джерела майже не використовувалися. Водночас великі можливості для більш повного відтворення ходу цього виступу робітників відкривають спогади М. Пархоменка, що стали бібліографічною рідкістю⁵⁴. Без використання мемуарів М. І. Острогорського і А. Б. Батова неможливо показати реальну картину боротьби гірників Горлівсько-Щербинівського району навесні 1916 р. У цих спогадах докладно розкрито передумови і хід страйку, партійне керівництво робітничим рухом, наводиться склад страйкового комітету тощо⁵⁵.

Рух протесту проти політики самодержавства та імперіалістичної війни набув різних форм, що знайшло відображення в мемуарах. Найбільш наочно цю тезу можна проілюструвати на фрагменті з спогадів В. П. Антонова-Саратовського, в якому розповідається про діяльність партійної організації Саратова в справі підготовки і проведення масової антиурядової демонстрації в грудні 1915 р. під час похорон революціонера Б. П. Ломтатідзе⁵⁶.

З інших мемуарів, присвячених керівництву більшовиками страйковою боротьбою пролетаріату Росії в роки імперіалістичної війни, слід виділити спогади уральського більшовика В. Воробйова, в яких детально розповідається про підготовку і проведення більшовиками Нев'янська великого страйку робітників місцевого заводу восени 1916 р.⁵⁷, а також мемуари Ю. П. Гавена про страйк робітників друкарень Красноярська наприкінці 1915 р.⁵⁸.

Отже, дослідження мемуарної літератури з питань діяльності більшовиків Росії в роки першої світової війни показує, що в спогадах активних учасників революційної боротьби докладно і глибоко висвітлено процес нелегального партійного будівництва в той період, агітаційно-пропагандистську роботу більшовицьких організацій, їх керів-

⁵⁰ Московские большевики в огне революционных боев.— М., 1976.— С. 233: Накануне революции.— М., 1922.— С. 36—41; Октябрь в Замоскворечье.— М.; Л., 1957.— С. 58—59.

⁵¹ Петраков М. П. Указ. соч.— С. 367—375.

⁵² Кадиков М. Н. Указ. соч.— С. 90—92; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 633, арк. 3—6.

⁵³ Симановский А. Печатники в революции // Октябрь в Костроме.— Кострома, 1957.— С. 13—14.

⁵⁴ Пархоменко М. Тяжелые времена: (Наваль в 1914—1917 годах) // Партийный вестник (Николаев).— 1922.— № 6.— С. 63—65.

⁵⁵ Острогорский М. Назв. праця.— С. 95—101; Батов А. Б. Назв. праця.— С. 156—157.

⁵⁶ Антонов-Саратовский В. П. Указ. соч.— С. 46—52.

⁵⁷ Воробьев В. Указ. соч.— С. 83—104.

⁵⁸ Гавен Ю. П. Указ. соч.— С. 119—122.

ництво страйковим рухом пролетаріату. В зв'язку з цим вони є важливим історичним джерелом.

У мемуарах переконливо показана керівна роль більшовицької партії, її засновника і вождя В. І. Леніна в боротьбі трудящих Росії проти самодержавства та імперіалістичної війни, органічна єдність устремлень партії і робітничого класу.

В науковій літературі вже неодноразово вказувалося, що деякі спогади мають дослідницький характер⁵⁹. До них з повним правом можна віднести мемуари В. П. Антонова-Саратовського, М. І. Лаїса, К. В. Островітянова, Я. І. Базанова і багатьох інших, для яких характерна чітка форма викладу матеріалу та наявність численних додатків — різних документів, газетного матеріалу тощо, солідний довідковий апарат.

Разом з тим слід зазначити, що ряд наукових досліджень з історії більшовицької партії містять елементи мемуаристики. Це насамперед стосується науково-дослідницьких праць з історії партії дожовтневого періоду, написаних І. А. Меницьким, М. М. Поповим, О. М. Ярославським та ін.⁶⁰ Ці автори були безпосередніми учасниками революційних подій, що не могло не позначитися на їх творах. Таким чином, на нашу думку, необхідно ставити питання про розширення традиційних рамок мемуаристики.

Мемуарні дані про багатогранну діяльність більшовиків у роки першої світової війни ще недостатньо широко використовуються в історико-партійній літературі. Можна назвати лише кілька наукових праць, в яких спогади фігурують як повноправне джерело і піддані серйозному критичному аналізу⁶¹. Необхідно також зазначити, що при використанні мемуарів, як правило, звертається увага лише на фактичний матеріал, наведений в них. У той же час осмислення фактів, оцінка історичної панорами подій, соціальна психологія учасників революційної боротьби часто залишаються поза увагою дослідників. Цей недолік особливо характерний для праць, присвячених агітаційно-пропагандистській роботі і більшовицькому керівництву страйковою боротьбою пролетаріату. Тим часом аналіз мемуарних матеріалів з даної проблеми показує, що в спогадах (як опублікованих, так і тих, що зберігаються в архівних фондах) міститься чимало цікавих даних, що дають можливість повніше розкрити ряд аспектів діяльності партії більшовиків у роки війни, відчутти напружену обстановку в країні в період підготовки Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Е. Г. КОЛЕСНИК (Харків), І. І. ХАРИТОНОВ (Харків)

⁵⁹ Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС.— М., 1965.— 135 с.; Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества.— М., 1970.— 114 с.; Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1973.— 360 с.; та ін.

⁶⁰ Меницкий И. А. Рабочее движение и социал-демократическое подполье Москвы в военные годы (1914—1917 гг.).— М., 1923.— 212 с.; Ярославский Е. М. Краткие очерки по истории ВКП(б).— М.; Л., 1929.— Ч. 2.— 304 с.; Попов Н. Н. Очерк истории ВКП(б).— М., 1933.— 298 с.; та ін.

⁶¹ Первая мировая война. 1914—1918.— М., 1968.— 375 с.; Харитонов В. Л. Назв. праця; Сидорчук М. Т. Назв. праця.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХVІІІ ст. В ДОЖОВТНЕВІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Глибокий і всебічний аналіз історіографічної спадщини минулого має важливе наукове й політичне значення. Він дає можливість не лише зрозуміти, якими напрямками йшов розвиток історичної науки, показати проблеми, над якими працювали історики, проаналізувати їхні погляди та суспільно-політичні концепції, а й правильно визначити пріоритетні теми наукових досліджень на сучасному етапі. У цьому контексті немає потреби доводити необхідність вивчення опублікованих ще в ХІХ ст. історичних праць, у тому числі й тих, автори яких тією чи іншою мірою порушували проблеми соціально-економічного розвитку Правобережної України. Звичайно, чи не найбільший інтерес у радянських істориків викликає висвітлення ними історії селянства — основної продуктивної сили феодального суспільства, яка, на жаль, в історіографічному аспекті поки що досліджена недостатньо¹. Автор даного огляду ставить за мету проаналізувати наукові концепції предшественників різних течій дожовтневої буржуазної історіографії на такі проблеми, як структура земельних відносин та еволюція феодальної ренти, юридично-правове і господарське становище селян Правобережжя у ХVІІІ ст.

Соціально-економічні проблеми регіону стали предметом вивчення у вітчизняній історичній науці лише з другої половини ХІХ ст.² Проте підхід до них був різний: розглядалися або окремі, вузькі (інколи другорядні) питання, або, навпаки, мали місце безуспішні спроби охопити єдиним дослідженням чи не все господарське життя Правобережжя. Спільним при цьому було те, що дослідники торкалися економічних проблем лише мимохідь, використовуючи їх як допоміжний матеріал для пояснення тих чи інших суспільно-політичних явищ. Звичайно, на їхніх наукових поглядах і оцінках, політичній орієнтації та тематичній спрямованості досліджень позначалися економічні й соціально-політичні зрушення, зумовлені ліквідацією кріпосного права та швидким розвитком буржуазних відносин в усіх сферах економіки Росії³. Так, для історичних концепцій буржуазно-ліберальних істориків, що займалися вивченням деяких проблем історії Правобережної України ХVІІІ ст., був характерний критичний підхід до окремих явищ життя феодального суспільства, насамперед до кріпосництва. Вони вважали капіталістичні відносини більш прогресивними порівняно з феодальними і прагнули довести важливість здійснених у 60—70-х роках ХІХ ст. реформ, що відкривали в Росії шлях до утвердження нового ладу.

Буржуазні історики, критикуючи кріпосницьку систему, як правило, перебували на позиціях ідеалістичного позитивізму, не розуміли об'єктивні закони розвитку суспільства. За визначенням В. І. Леніна, позитивізм — це «...жалюгідна кашка, гідна презирства *партія середини* в філософії, яка плутає в кожному окремому питанні матеріалістичний

¹ Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. — К., 1959 — 126 с.; Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. — К., 1968. — 150 с.; Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критич. очерк. — Київ, 1984. — 190 с.; Скакун О. Ф. Висвітлення історії селянського руху на Україні в працях О. Я. Ефименко // Вісн. Харків. ун-ту. — 1966. — Вип. 1. — № 17. — С. 123—129; Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — Київ, 1966. — 123 с.; Очерки истории исторической науки. — М., 1960. — Т. 2. — 862 с.; Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1983. — 117 с.

² Сахаров А. М. Историкография истории СССР: Досоветский период. — М., 1978. — С. 210.

³ Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. — Киев, 1976. — С. 165.

і ідеалістичний напрям»⁴. Тому Володимир Ілліч звертав увагу дослідників-марксистів на необхідність «...вміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів»⁵.

Ідеалістичний класовий світогляд буржуазних учених простежується, зокрема, у поясненні ними причин виникнення кріпосної залежності селян Правобережної України. Вони були далекі від розуміння такої важливої риси феодального способу виробництва, як позаекономічний примус, тобто одержання землевласником ренти від феодально залежного селянина⁶. Д. Л. Мордовцев, наприклад, пояснював кріпосництво відсутністю добре налагодженого громадського порядку та єдиних юридичних норм і законів у Речі Посполитій⁷. Особливу увагу він звертав на «потворність законів», що панували на Правобережжі. Юридичні норми Магдебурзького права та II Литовського статуту, на його думку, зумовлювали поглиблення прірви між «людиною простого стану» і шляхетством⁸. Правильно вказуючи на роль державного законодавства у юридичному оформленні кріпосництва, Д. Л. Мордовцев усе ж ігнорував його основну причину — соціальну. Такої ж помилки припускався і Я. М. Шульгін, хоч і дещо інакше підходив до розгляду питання про становище правобережного селянства. Кріпосне право в жорстоких його формах визначалося, на його думку, шляхетськими звичаями⁹. Тобто кріпосницькі порядки, за Я. М. Шульгіном, були наслідком лише свавільства місцевих феодалів.

Подібних поглядів дотримувалися й інші буржуазні історики XIX ст., зокрема І. П. Новицький¹⁰ та О. О. Фотинський. Останній дійшов висновку, що визначальним у встановленні кріпосницьких порядків на Правобережній Україні було безправ'я селян як наслідок «розладу держави і послаблення уряду щодо шляхетства»¹¹.

О. Я. Єфименко, яка дотримувалася демократично-просвітительських поглядів, розглядала процес закріпачення народних мас Правобережжя як закономірне, об'єктивно зумовлене явище. На її думку, саме соціально-економічні процеси (зростання великого землеволодіння, збільшення кількості днів панщини і т. д.) спричинили не тільки фактичний, а і юридичний перехід селянина у повне розпорядження землевласника¹². Водночас О. Я. Єфименко відзначала, що закріпачення селянства на Правобережній Україні відбувалося не «прямолінійно», зокрема, шляхом створення у Київському та Брацлавському воеводствах так званих слобід — тобто поселень, жителі яких користувалися значними господарськими пільгами. Таким чином, визнавши первинність у закріпаченні безпосередніх виробників економічного фактора і вторинність юридичного оформлення кріпосницьких відносин, ця дослідниця найближче від буржуазних істориків підійшла до правильного розуміння проблеми.

У дворянсько-буржуазній історіографії не існувало єдиної думки й щодо оцінки становища народних мас у цілому, а також поземельних відносин, стану розвитку сільського господарства Правобережної України. Частина істориків вважала, що умови існування місцевого се-

⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне збір. творів. — Т. 18. — С. 334.

⁵ Там же. — С. 336.

⁶ Сказкин С. Д. Классики марксизма-ленинизма о феодальной собственности и внеэкономическом принуждении // Средние века: Сб. — М., 1954. — Вып. 5. — С. 7.

⁷ Мордовцев Д. Л. Гайдамачина. — СПб., 1870. — С. 4, 111—113.

⁸ Там же. — С. 4.

⁹ Шульгін Я. М. Начерк Колішчини. — Львів, 1898. — С. 133.

¹⁰ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII в. — Киев, 1876. — С. 140—141.

¹¹ Фотинский О. А. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII в. — Житомир, 1910. — С. 46.

¹² Єфименко А. Я. Южная Русь. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 19.

лянства порівняно з безпосередніми виробниками Росії, а також сусідніх держав були сприятливими й досить легкими. Інші вчені писали про панування в краї безмежного шляхетського свавілля, крайнє зuboжіння селянських господарств і відсутність будь-яких перспектив для їх відродження та розвитку. Були й такі, що розглядали економічну історію у формально-юридичному аспекті, ігноруючи порівняльно-історичний метод дослідження.

Д. Л. Мордовцев, зокрема, розглядаючи соціально-економічні питання історії Правобережної України, обстоював тезу про незначний ступінь експлуатації підданих польською шляхтою¹³, тобто ідеалізував соціальні відносини між поміщиком і кріпаками. «Казна брала,— писав Д. Л. Мордовцев про життя селян у Речі Посполитій,— необтяжливе «подимис», а панщина вимагала всього 20 днів на рік з хати»¹⁴. Як приклад «легких» повинностей він наводив нетипові для господарського життя населення в слободах, що були поширеними в 50—60-х роках. До того ж свої висновки він будував не на узагальнюючому фактичному матеріалі, який розкривав би функціонування феодального господарства і соціальне життя на всьому Правобережжі, а на основі незначної території степової частини Київського воєводства, яке мало ряд особливостей у своєму розвитку¹⁵. Зокрема, в досліджуваній період там йшла відбудова селянського господарства після численних воєн у другій половині XVII ст., економічні можливості якого були надзвичайно обмежені у зв'язку з відсутністю у селян тяглової сили¹⁶. Водночас дослідник малював картини тяжкого соціально-економічного гноблення і політичного безправ'я селянства Лівобережжя.

Д. Л. Мордовцев обстоював таку ідеалістичну в своїй основі думку, як залежність становища селянства в цілому від діяльності окремих представників шляхетства. Так, «процвітання» Уманської волості він пов'язував з «благорозумною» політикою губернатора Младановича — ідеала «доброго пана»¹⁷. З ліберальних позицій Д. Л. Мордовцев оцінював і певні зміни у соціально-станових відносинах на Правобережжі (ліквідація доменіального суду тощо). Стосунки між поміщиком і кріпаком мали будуватися, на його думку, на основі врегулювання панщини, зменшення розмірів податків та інших повинностей, а класового миру між експлуататорами і експлуатованими можна досягти в тому разі, коли кріпаки будуть беззастережно виконувати накази своїх власників¹⁸. Це була позиція ліберального буржуа, наміри і бажання якого обмежувалися формами законності й легальності. Ліберальна і демократична тенденції представляли, за словами В. І. Леніна, різні ідейно-політичні суспільні напрями¹⁹. Це стосувалося як визвольної боротьби, так й історіографії.

Д. Л. Мордовцев мав чимало однодумців. Так, на сторінках «Киевской старины» з ним солідаризувався невідомий автор, що підписався ініціалами «Н. М.». У статті «Побужжя в XVII—XVIII ст. До історії землеволодіння в Брацлавщині» він твердив, що дослідження розвитку краю полягає в описах природи і господарської діяльності шляхти у її маєтках²⁰. Слідом за Д. Л. Мордовцевим автор статті висунув тезу про «процвітання» Брацлавщини та її населення за часів польсько-шляхетського панування²¹. Факти в статті були підібрані тенденційно і не розкривали економічного становища краю. Проблема «землеволо-

¹³ Мордовцев Д. Л. Указ. соч.— С. 18—19.

¹⁴ Там же.— С. 21.

¹⁵ Там же.— С. 162—165.

¹⁶ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.— Киев, 1961.— С. 44, 45.

¹⁷ Мордовцев Д. Л. Указ. соч.— С. 164.

¹⁸ Там же.— С. 113.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. З приводу ювілею // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 156.

²⁰ Киевская старина.— 1890.— № 9.— С. 457—458.

²¹ Там же.— С. 459, 474.

діння» у ній лише декларувалася. Натомість мав місце докладний розгляд сімейних хронік поміщиків Брацлавщини, судових процесів між ними щодо меж володінь, купівлі-продажу землі та опис нової забудови у маєтках²².

Здійснив спробу порівняльного аналізу соціально-економічного становища селян Правобережної України й Росії В. О. Мякотін. Однак, на відміну від Д. Л. Мордовцева, він справедливо відзначав тяжке становище кріпаків, нещадну експлуатацію їх на Правобережжі, як і в Польщі у цілому. Щоправда, він не ідеалізував кріпосного права і в Росії, яке тягарем лягало на плечі народних мас²³. В. О. Мякотін вважав, що на господарське становище селянства регіону негативно впливала система оренд і відсутність общини, яка нібито певною мірою стримувала свавілля поміщиків²⁴.

За своїми поглядами В. О. Мякотін належав до ліберального крила неонародницької історіографії²⁵. Він відстоював інтереси заможного селянства, протиставляв великому поміщицькому господарству селянське землеволодіння, яке вважав ідеалом поземельних відносин і засобом для ліквідації кріпосництва²⁶. На його думку, у процесі розвитку великого феодального землеволодіння відбувалося неухильне знищення общинної власності на землю і, що найголовніше, занепад усього сільського господарства. «Коло розвитку, ...—писав він з приводу цього, — закінчилось і в результаті видно повне розорення як знедолених, що втратили всі людські права і нещадно експлуатовалися, селян, так і безконтрольно й безвідповідально пануючу над ними шляхту»²⁷.

В. О. Мякотін диференційовано підходив до характеристики різних категорій та груп селян. Так, досліджуючи господарську структуру королівських та монастирських маєтків, він висловив думку про сприятливі умови існування їхніх підданих. Основним його аргументом на користь цього послужив той факт, що селяни «королівщин» мали право звертатися із скаргами на своїх управителів у державні інституції. Не могло нібито виступати в ролі гнотителів народних мас і духовенство. При цьому В. О. Мякотін зовсім ігнорував емфітевтичне право, за яким магнати, сплативши частину прибутків в «скарб корони», ставали необмеженими власниками «королівщин»²⁸.

Використавши праці істориків та публіцистів XVIII ст., В. О. Мякотін зробив спробу описати всі повинності, які виконували поміщицькі селяни в останній чверті XVII ст. Проте відповідальність за жорстоке поводження феодалів із своїми підданими він покладав на управителів маєтків, посесорів, офіціалістів, орендарів та ін.²⁹

Як і більшість буржуазних істориків того часу, В. О. Мякотін великого значення надавав реформаторській діяльності представників панівного класу у справі розв'язання селянського питання. У зв'язку з цим більшу частину своєї монографії він присвятив аналізу законодавства й публіцистичних творів останньої чверті XVIII ст., на сторінках яких точилася боротьба представників ряду суспільно-політичних течій з цього приводу, а також шляхів поліпшення економіки Речі Посполитої. Докладне висвітлення В. О. Мякотіним цього аспекту проблеми, що певною мірою характеризувало суспільно-економічну думку тієї епохи, в буржуазній історіографії було зроблено вперше.

²² Там же.— С. 463—470.

²³ Мякотин В. А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов.— СПб., 1889.— С. 80—81.

²⁴ Там же.

²⁵ Цамугали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века.— Л., 1977.— С. 266.

²⁶ Мякотин В. А. Указ. соч.— С. 51—53, 81.

²⁷ Там же.

²⁸ Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст.— Киев, 1971.— С. 27.

²⁹ Мякотин В. А. Указ. соч.— С. 65—66, 71.

Широкий спектр питань, присвячених історії Правобережної України, дослідив М. І. Костомаров — один з найбільш відомих представників вітчизняної буржуазної історіографії XIX ст. Щоправда, у своїй фундаментальній праці «Останні роки Речі Посполитої» він розглядав соціально-економічне становище селянства не окремо, а в числі інших проблем. На відміну від Д. Л. Мордовцева, М. І. Костомаров критикував феодально-кріпосницькі порядки та політику польсько-шляхетської адміністрації на правобережних землях. «Свавілля у Польщі, — писав, зокрема, він, — залишилося безкарним, і проти диких витівок магнатів не було ні рятунку, ні суду, ні влади»³⁰. На доказ цього історик наводив численні факти з життя шляхти, наповненого пияцтвом, інтригами, жорстокими «забавами» над підданими³¹. Засуджуючи мораль панівного класу, вчений, проте, зосереджував увагу переважно на правовому становищі українського селянства під владою Речі Посполитої. Саме цей аспект превалював у дослідженнях М. І. Костомарова.

Якщо Д. Л. Мордовцев ігнорував політичне безправ'я мас, ідеалізував їхнє економічне становище і вказував навіть на відсутність панщини та тяжкої податкової системи, то М. І. Костомаров відзначав: «Дуже часто поміщик або посесор... мучив селян панщиною цілий тиждень, залишаючи для селянської роботи тільки неділю»³². Магнати і шляхта, писав він, «селян виснажували довільною роботою; з них брали тяжкі податки, без жалю мучили і обдирали...»³³. Не залишилися поза його увагою і духовні феодали, що в свавіллі над селянами не відставали від світських: «В маєтках духовних становище холопів нічим не було легшим. Вони всі були віддані у посесії й перебували в крайній пригніченості»³⁴.

Історик також звертав увагу на беззахисність селян перед законодавством Речі Посполитої. Він твердив, що кріпаки ніколи не зверталися до судових органів, хоч формально й мали таке право, із скаргами, наприклад, на старост («старости завжди вміли залишатися правими») ³⁵.

На фоні соціального безправ'я простого народу і самодурства панівних верств М. І. Костомаров показав, що інколи державні органи і окремі приватні особи намагалися дещо поліпшити економічне й політичне становище селянства. Так, він позитивно оцінював закон 1767 р., за яким поміщики позбавлялися права вирішувати долю кріпаків, тобто скасовувався доменіальний суд. Цим, зазначав М. І. Костомаров, «поверталась їм (кріпакам.— Авт.) хоча б частина людської гідності»³⁶. Таку ж оцінку давав дослідник і проекту, висунутому канцлером Польщі А. Замойським у 1778 р. (про обмеження панщини і податків), й запровадженню так званих «нових порядків» у маєтках деяких поміщиків, що передбачали заміну панщини оброком³⁷.

М. І. Костомаров досить докладно проаналізував публіцистичні твори громадсько-політичних діячів Польщі останньої чверті XVIII ст. С. Сташіца, Г. Колонтая та А. Замойського, які виступили за надання селянам громадянських прав, ліквідацію особистої залежності їх від поміщиків і законодавче закріплення існування так званого «третього стану»³⁸. Історик наголошував на прогресивному значенні створених ними політичних памфлетів і проектів, спрямованих на поліп-

³⁰ Костомаров Н. И. Последнее годы Речи Посполитой.— СПб., 1886.— С. 74—90.

³¹ Там же.— С. 169.

³² Там же.

³³ Там же.— С. 168.

³⁴ Там же.— С. 169.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.— С. 122.

³⁷ Там же.— С. 164—165.

³⁸ Див.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956.— Т. 1.— 784 с.

шення становища селянства. Водночас він вказував на обмеженість останніх, де йшлося лише про особисту свободу кріпаків й часткову ліквідацію феодальних повинностей (насамперед зменшення панщини) та про обмежені політичні і юридичні права народних мас³⁹. Так, М. І. Костомаров критикував Г. Колонтая, який пропонував, щоб не селяни, а шляхта представляла в урядових установах, на сеймах та в судах інтереси безпосередніх виробників. «Зрозуміло,— зауважував він з цього приводу,— що на випадок зіткнення шляхетських інтересів із селянськими ці особи (представники шляхти.— Авт.) могли бути поганими захисниками останніх»⁴⁰.

Однак, незважаючи на те, що М. І. Костомаров досить правильно відображав суспільно-політичні відносини на Правобережжі, загалом щодо становища народних мас він дотримувався ліберальних поглядів. Як і більшість буржуазних істориків, учений критикував кріпосницьке поміщицтво, а не самодержавство. Його твори набували певного демократичного забарвлення. Однак це був, по суті, буржуазний демократизм. З одного боку, він виступав прихильником повної ліквідації кріпацтва, а з іншого — чітко не висловлював свого ставлення до таких питань, як експлуатація та класово-станова структура тогочасного суспільства.

М. І. Костомаров віддавав перевагу реформаторській і просвітительській діяльності у суспільних перетвореннях. Освіта мас, на його думку, позитивно впливаючи на класові відносини, могла привести до встановлення соціального миру⁴¹.

Певний науковий інтерес становлять праці буржуазно-ліберального історика І. П. Новицького, зокрема, про орендні й заставні землеводіння та поземельні відносини, що склалися на їх основі між безпосередніми виробниками та землевласниками. На підставі вивчення інвентарних книг учений зробив висновок про пригноблене становище селянства⁴².

Дослідник висловив думку, що найвищий рівень експлуатації селян спостерігався у маєтках із заставним володінням, де кріпаки не мали «навіть фізичної можливості» виконувати повинності, визначені інвентарем. Гноблення кріпаків орендаторами він вважав явищем повсюдним. Однак воно відрізнялося, на його думку, від «норм, вироблених законом або встановлених звичаєм»⁴³.

І. П. Новицький правильно вказав на те, що в орендних і заставних господарствах селяни зазнавали подвійного гніту — з боку поміщика й орендатора. Прямими наслідками такої експлуатації були розорення, втечі та міграції їх в інші райони. Водночас учений повністю ігнорував соціальне гноблення безпосередніх виробників магнатами і самою феодальною державою. І. П. Новицький твердив, що причина соціальних суперечностей полягала у нехтуванні окремими представниками панівного класу державних законів і суспільних звичаїв. Отже, хоч в історичній концепції вченого й простежувалися матеріалістичні тенденції, зокрема певне розуміння соціально-економічного фактора, однак в оцінці історичних подій минулого він залишився на позиціях ідеалізму, тобто представником ліберально-буржуазної ідеології. І. П. Новицький вірив у вирішальну роль держави як надкласового органу⁴⁴. «Тільки запровадження строгої державної регламентації взаємних відносин селян і поміщиків,— писав, зокрема, він,— і однакова невідступна вимога коритися розпорядженням закону з обох боків — лише й могло

³⁹ Костомаров Н. И.— Указ. соч.— С. 223—229.

⁴⁰ Там же.— С. 227.

⁴¹ Там же.— С. 89.

⁴² Новицкий И. П. Указ. соч.— С. 143.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.— С. 144.

привести до скасування кріпосного права шляхом мирної реформи, а не кривавої революції»⁴⁵.

Значну увагу буржуазних учених привертало питання про систему повинностей, яка, на їхню думку, найповніше відображала розвиток феодальних відносин у краї. Саме цей аспект досліджень характерний, зокрема, для української буржуазної історіографії другої половини XIX ст. Так, у передмові до «Архіву Південно-Західної Росії» (ч. 6, т. 2) В. Б. Антонович навів досить докладні цифрові дані про усі види феодальних повинностей, порівняв ті з них, які існували в першому і останньому десятиріччях XVIII ст.⁴⁶ Він розподілив їх на три категорії — грошові внески, натуральна данина та різні види панщинних робіт на землі феодала. Чи не вперше в історіографії В. Б. Антонович спробував ув'язати поширення того чи іншого виду феодальних повинностей із ступенем заселення Правобережжя⁴⁷, тобто міграційними процесами у південно-східних повітах краю. Загалом це була правильна думка. «Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, — писав К. Маркс, — визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»⁴⁸. Для змінення власного господарства феодалі приймали «прийшлих» селян, запроваджували для них порівняно невеликі чиншові збори й так звані «слободи». В. Б. Антонович справедливо підкреслював, що, незважаючи на значні пільги слобідських селян (строком на 15—30 років), це було не що інше, як «вправно розташована засідка» для майбутнього закріпачення⁴⁹.

Вчений зробив також спробу пояснити виникнення так званої «земельної власності» селян Правобережжя у XVIII ст., хоча застерігав, що вона була «не безумовною»⁵⁰. Дослідник наголошував, що надання поміщиками селянам Правобережної України наприкінці XVII ст. права на володіння земельними наділами було явищем тимчасовим і мало на меті «утримати... приманкою поземельної власності селян у своїх маєтках»⁵¹. Водночас відсутність достатньої кількості джерел, які можна було б зіставити та порівняти, ігнорування диференціації повинностей в різних типах маєтків для тих чи інших категорій селян Правобережжя не дали йому можливості зробити правильні висновки й узагальнення. Теза про «перехідний, дуже зручний» для селян стан, які «або зовсім нічого не платили, або вносили найнезначніші чинші і податки», не пояснювала головного — економічних причин гострих соціальних суперечностей, що роздирали тогочасне суспільство, зокрема події Коліївщини 1768 р. Натомість на перше місце вчений висував релігійний та етнічний фактори в суспільно-політичному житті регіону.

З цим висновком В. Б. Антоновича певною мірою співзвучна думка іншого дослідника буржуазно-ліберального напрямку — В. І. Щербина, висловлена ним у передмові до публікації люстрацій староств Київського воеводства⁵². На підставі аналізу однієї з них (1767 р.) він стверджував, що Правобережжя нібито знаходилося «в перехідному стані — населення не цілком сформоване, повинності надзвичайно легкі»⁵³. Проте, як доведено радянським дослідником Є. Д. Сташевським, ця люстрація не відбивала справжнього стану справ. Підрахунки, здійснені ним на основі інвентарного опису Богуславського староства

⁴⁵ Там же.— С. 153.

⁴⁶ Антонович В. Б. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в. // Архив Юго-Западной России.— Киев, 1870.— Ч. 6.— Т. 2.

⁴⁷ Там же.— С. 40.

⁴⁸ Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 678.

⁴⁹ Антонович В. Б. Указ. соч.— С. 39.

⁵⁰ Антонович В. Б. Указ. соч.— С. 61.

⁵¹ Там же.— С. 62.

⁵² Щербина В. Украинские староства по люстрациям XVIII ст. // Архив ЮЗР.— Киев, 1905.— Ч. 7.— Т. 3.

⁵³ Там же.— С. 22.

(1765 р.), свідчили про різке зменшення слобід на Київщині, зростання панщини та інших повинностей⁵⁴.

Історик буржуазно-ліберального напрямку І. М. Каманін, торкаючись причин погіршення соціально-економічного становища народних мас в другій половині XVIII ст. на Правобережжі, обґрунтовував залежність економічного й суспільного поступу краю від рівня розвитку торгівлі та зростання кількості торговців і купців. Існуванням останніх він пояснював ступінь визиску селянства у краї⁵⁵. Проникнення торгово-купецького елемента в поземельні відносини (оренда маєтків, захоплення шинкарського промислу тощо), на його думку, істотно впливало на соціально-економічне становище селянства⁵⁶. Більше того, історик помилково вважав, що й види та розмір повинностей прямо залежали від кількості купців і торговців⁵⁷. Цим же аргументом він пояснював і неоднаковий рівень юридичної і фактичної залежності селянства від поміщиків на усьому Правобережжі. Все це свідчило про обмеженість історичного світогляду І. М. Каманіна, яка не дала йому можливості правильно пояснити соціально-економічні процеси в краї.

Більш ґрунтовний підхід до питань соціально-економічного розвитку Правобережної України був характерним для відомої дослідниці історії України О. Я. Єфименко. Вона розглядала їх під кутом зору детермінізму — причинно зумовленого і безперервного руху й розвитку⁵⁸, зокрема й щодо становища селянства⁵⁹. Проте О. Я. Єфименко не могла позбавитися ідеалістичного впливу і тому була не до кінця послідовною у своїх твердженнях. Так, соціально-економічний розвиток Правобережжя, зокрема, процес еволюції кріпосницьких відносин та зростання ступеня визиску народних мас у XVIII ст., вона пояснювала географічним і суб'єктивним факторами. Щодо ролі міграції та наявного фонду незайнятих земель у південно-східних повітах Правобережжя дослідниця поділяла точку зору В. Б. Антоновича. «Факт існування вільних земель відбивався,— писала О. Я. Єфименко,— на економічному становищі майже всього регіону південно-російських земель Польщі»⁶⁰. Вона підкреслювала, що наявність вільних земель у Подніпров'ї змушувала поміщиків обмежувати селянські податки і повинності навіть у густо заселених районах київського Полісся, західного Поділля та Волині, де шляхта довела визиск селянства до крайніх меж. Пільгове становище поселенців на слободах у першій половині XVIII ст. історик справедливо пояснювала рядом причин, зокрема, намаганням шляхти залучити її утримати робочу силу, наявністю вільних земель на півдні тощо⁶¹.

Поряд з тим, вивчаючи комплекс селянських повинностей, О. Я. Єфименко правильно відзначала, що пільги, які надавалися слобожанам, були тимчасовими. Зміцнивши свою владу, шляхта невдовзі перетворювала «напіввільного слобожанина» в підданого, «відданого польським правом на повне свавілля свого пана»⁶². Серед повинностей кріпаків дослідниця виділяла чиншові і нечиншові, які, в свою чергу, склалися з великої кількості різноманітних видів данини і податків⁶³. Проте статистичні підрахунки вона зробила тільки по західному Поділ-

⁵⁴ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в.— М., 1968.— С. 30, 31, 32, 39.

⁵⁵ Каманин И. Предисловие // Архив ЮЗР.— Киев, 1880.— Ч. 5.— Т. 2.— С. 61—62, 106—109.

⁵⁶ Там же.— С. 61.

⁵⁷ Там же.— С. 62.

⁵⁸ Марков П. Г. Указ. соч.— С. 41.

⁵⁹ Ефименко А. Я. Южная Русь.— СПб., 1905.— Т. 1.— С. 321.

⁶⁰ Ефименко А. Я. Южная Русь.— Т. 2.— С. 21.

⁶¹ Там же.— С. 22.

⁶² Ефименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины.— Киев, 1895.— С. 133.

⁶³ Там же.— С. 155.

лю, київському Поліссю й Волині. Два перші райони вона об'єднала і подала узагальнюючі дані, за якими на початку століття повинності і податки становили 162, а наприкінці — 312 днів на рік⁶⁴.

Основною причиною дальшого зростання селянських повинностей та посилення визиску кріпаків О. Я. Єфименко вважала намагання поміщиків одержати від своїх підданих «більше коштів, ...необхідних ...на задоволення ...дедалі зростаючих життєвих потреб»⁶⁵. Посилення соціальної залежності та нерівноправності трудового населення вона вважала закономірним явищем феодального суспільства⁶⁶.

Однак, не розуміючи до кінця матеріалістичної сутності процесу розвитку суспільства, дослідниця помилково вважала особу головною рушійною силою історії та економічного життя. О. Я. Єфименко перебільшувала значення поодиноких випадків, коли поміщики займалися культивуацією нових видів сільськогосподарських культур, запровадженням наукових основ господарювання або торгівлею, розвитком навігації й т. п., тобто ставали на шлях нового, інтенсивнішого капіталістичного господарювання⁶⁷. Вона вважала, що саме такого типу магнатам спільно з державними інституціями належало здійснити корінні реформи в поземельних відносинах. Це свідчило про ілюзорність та ідеалізм світогляду дослідниці.

Через призму податкової системи розглядав становище такої категорії селян, як монастирські, О. О. Фотинський, який дотримувався демократично-просвітительських поглядів. Висновки та узагальнення вченого ґрунтувалися на дослідженні рукописних документів, зокрема, інвентарного опису Дерманського монастиря Дубненського повіту. Залучивши тільки одне джерело, О. О. Фотинський екстраполював економічне становище дерманських підданих на всіх кріпаків монастирських володінь Волині. Така методика була певною мірою виправдана. Фактичний матеріал переконливо свідчив, що монастирі виступали такими ж експлуататорами, як і світські феодалі. Важливо те, що О. О. Фотинський спростував твердження В. О. Мякотіна про порівняно легше становище кріпаків у духовних володіннях⁶⁸. О. О. Фотинський звертав увагу на економічне гноблення селян та різні зловживання з боку монастирських властей щодо них. «По всій Русі великій, — писав, зокрема, він, — чувся стогін мужицький, ...безправні були селяни і солідарні в захисті своїх інтересів поміщики...»⁶⁹.

Відправним пунктом поглядів О. О. Фотинського була безапеляційна теза про те, що селяни нібито виступали «безперечними власниками своєї землі». На її доказ О. О. Фотинський висував такий аргумент, як право продавати, закладати, міняти, заповідати і т. д. свою землю⁷⁰. Таким чином, він ігнорував роль рентних відносин і зосереджував увагу на формальному боці проблеми*. Певним рубежем у взаєминах селян та монастирської адміністрації дослідник вважав кінець XVII — початок XVIII ст., коли остання розпочала відкритий наступ на соціальні права селян, зокрема на можливість вільно розпоряджатися земельними угідлями. Водночас, як переконливо показав О. О. Фотинський, зростає кількість феодальних повинностей на користь держави і монастирів, зокрема, збільшилося число днів панщини (він диференціював їх відповідно до площі земель, що належали селянам).

О. О. Фотинський ввів до наукового обігу значну кількість документів, що розкривали процес посилення юридичної залежності кріпа-

⁶⁴ Єфименко А. Я. Южная Русь. — Т. 2. — С. 23—24.

⁶⁵ Єфименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины. — С. 155.

⁶⁶ Там же. — С. 133, 150.

⁶⁷ Там же. — С. 147.

⁶⁸ Мякотин В. А. Указ. соч. — С. 65.

⁶⁹ Фотинский О. А. Указ. соч. — С. 46.

⁷⁰ Там же. — С. 9—10.

* Зазначимо принагідно, що питання про характер земельної власності у період феодалізму залишається дискусійним і в радянській історіографії.

ків від монастирської адміністрації⁷¹. Однак сам він до кінця їх не осмислив, віддаючи перевагу послідовності викладу матеріалу, його систематизації та хронології, а не коментарям і висновкам.

Таким чином, буржуазні історики усіх напружів були неспроможні до кінця правильно узагальнити фактичний матеріал і зробити об'єктивні, справді наукові висновки щодо становища кріпосного селянства на Правобережній Україні у XVIII ст. Проте, оцінюючи їхній внесок у дослідження цієї проблеми, потрібно пам'ятати слова В. І. Леніна про те, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»⁷². Слід відзначити, що історики другої половини XIX ст. ввели до наукового обігу обширний і різноманітний фактичний матеріал, який допомагає радянським дослідникам на основі матеріалістичного розуміння історії глибше проникати в соціально-економічні процеси минулого, точніше визначати ступінь залежності безпосередніх виробників від їхніх власників, політичний та юридичний статус селян-кріпаків тощо. Буржуазні вчені не змогли розкрити основні закони історичного розвитку, показати його сутність та об'єктивний характер. Вони не вбачали в народних масах творця історії, усіх матеріальних цінностей суспільства. Поза увагою істориків XIX ст. залишилися такі принципові питання, як формування феодальної власності на землю й генезис фільваркового господарства на Правобережжі, роль позаекономічного примусу, співвідношення різних видів ренти у тих чи інших типах маєтків, диференціація повинностей і т. п. На їхніх працях позначилися відсутність класового аналізу, непослідовність, суперечливість в оцінках економічного базису тогочасного суспільства. Ідеалістичний за своєю сутністю «історичний економізм» XIX ст. ґрунтувався на позитивістській теорії факторів або географічному матеріалізмі⁷³. Це, безумовно, перешкоджало наближенню його представників до справді наукового рівня.

Будучи противниками кріпосного права, буржуазні історики другої половини XIX ст. водночас виступали прихильниками поміркованих реформістських методів перебудови соціально-економічних та суспільно-політичних відносин. Їхня критика кріпосницьких порядків цілком відповідала загальній позиції ліберальної буржуазії, яка, за визначенням В. І. Леніна, не могла миритися з кріпосництвом, але боялася революції, боялася руху мас, здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків⁷⁴.

Л. Г. ІВАНОВА (Київ)

⁷¹ Фотинский О. А. Указ. соч.— С. 3—112.

⁷² Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 173.

⁷³ Крандневский С. П. Очерки по историкографии экономической истории, XVII—XVIII вв.— Харьков, 1963.— С. 255.

⁷⁴ Див.: Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 165.

ЛІТОПИСНА ПОВІСТЬ ПРО «ХРЕЩЕННЯ РУСІ» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Найдавніший серед збережених часом давньоруських літописів «Повість временних літ», складений у Києві на початку XII ст., під 986—988 рр. розповідає про події, пов'язані з переходом у християнство київського князя Володимира Святославича і навернення у нову віру населення Давньоруської держави¹. Цю оповідь умовно можна назвати літописною повістю про «хрещення Русі». Вона починається з прибуття до Володимира місіонерів різних вір: мусульманства, іудаїзму й християнства у двох варіантах — католицькому і православному. Всі вони вихваляли перед князем переваги своїх релігій, проте Володимир вислухав з прихильністю тільки довгу промову прибулого з Візантії філософа, після чого почав схилитися до православ'я. Однак відразу хреститися відмовився: «Пожду и еще мало».

Далі літописець Нестор, якого сучасна наука вважає складачем «Повісті временних літ», сповіщає, що Володимир надіслав посольства до мусульманської волзької Булгарії, Константинополя і Риму подивитися на тамтешні богослужіння. Послам найбільше сподобалася церковна обрядність у «Грецькій землі», тобто у Візантії. Тоді бояри-радники київського князя заявили: «Аще бы лих закон гречьский, то не бы баба твоя прияла Ольга, яже бе мудрейши всех человек». Отвещав же Володимер, рече: «Где крещенье примем?» Они же рекоша: «Где ти любо»². Здавалося, що справа йшла до охрещення князя разом з боярами. Та раптом, без найменшої логіки, Нестор починає розповідати, як наступного, 988 р. Володимир Святославич зібрав військо й пішов війною на місто Корсунь (Херсон) у Криму. Князь наче забув про свій намір хреститися і згадав про нього зовсім невлад, коли одержав з обложеного міста звістку з порадою, як здобути Корсунь.

Заволодівши містом, веде далі літописець, Володимир зажадав від візантійських імператорів Василя та Костянтина видати за нього сестру. Він погрожував навіть завоюванням їхньої столиці. Імператори погодилися з вимогою руського князя і поставили умовою шлюб охрещення Володимира. Останній перейшов у нову віру, після чого одружився з прибулою до Корсуня грецькою царівною Анною. Разом з дружиною князь повернувся до Києва, охрестив княин і почав енергійно насаджувати нову релігію у різних містах і землях Давньоруської держави³.

Літописна повість про «хрещення Русі» не раз досліджувалася дореволюційними і радянськими літературознавцями та істориками. Значний внесок до її вивчення зробив у перші два десятиріччя нашого століття видатний вітчизняний учений, академік О. О. Шахматов. У багатьох своїх працях він піддав статті «Повісті» 986—988 рр. ґрунтовному й докладному аналізу. Особливу увагу дослідник зосередив на статті 988 р. про облогу й завоювання Корсуня, охрещення Володимира та його шлюб з Анною. О. О. Шахматов назвав цю частину літописної повісті про запровадження християнства на Русі «Корсунською легендою», відзначивши, таким чином, легендарність самої розповіді Нестора (принаймні, якоїсь її частини)⁴.

Історична вірогідність літописної повісті про «хрещення Русі» майже двісті років залишається предметом дискусії у науковому середо-

¹ Повість временних лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 59—83 (далі—ПВЛ.—1).

² ПВЛ.—1.— С. 75.

³ ПВЛ.—1.— С. 76—81.

⁴ Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира.— СПб., 1906.— 126 с.

вищі. Корифей дворянської історіографії М. М. Карамзін беззастережно вірив Несторові⁵. Це зумовлювалося станом методики вітчизняної історичної науки першої чверті XIX ст., коли ще не було вироблено критичного ставлення до джерел та не робився їх порівняльний аналіз. Думки М. М. Карамзіна поділяли історики церкви Макарій і Філарет Чернігівський. Походив Володимира Святославовича на Херсон (що є головним сюжетом «Корсунської легенди») присвятив велику працю історик і археолог О. Л. Берт'є-Делагард. Військовий інженер за фахом, він розглянув оповідь Нестора в аспекті воєнного мистецтва та історії фортифікації, наголосивши на її правдивості⁶. І серед сучасних істориків є прихильники вірогідності літописної повісті про «хрещення Русі»⁷.

Водночас достовірність оповідання літопису про запровадження християнської ідеології на Русі продовжує піддаватися сумніву. Незважаючи на те, що О. О. Шахматов ще на початку нашого століття чітко відділив у ній елементи реального від казкового, трапляються вчені, які відкидають найменшу її правдивість. Так, в «Історії руської церкви» М. М. Нікольського можна прочитати: «Всі розповіді як літопису, так і «життя» Володимира про обставини прийняття християнства Володимиром є благочестивими вигадками, складеними на різні візантійські сюжетні мотиви, і не містять в собі жодної крихти історичної істини, крім одного голого факту, що 988 чи 989 року Володимир і його дружина (військо.— Авт.) прийняли з Візантії християнство». У недавньому перевиданні цієї книжки наведені слова залишені без коментарів⁸, тому читач може повірити їм. Насправді висловлювання М. М. Нікольського суперечить істині. Дослідник був далекий від давньоруської проблематики і не обізнаний з творчим доробком О. О. Шахматова. Проте схожі думки трапляються і в працях фахівців.

Майже десять років тому польський історик А. Поппе, відомий спеціаліст з історії Київської Русі, виступив з пропозицією відмовитися від погляду на згадану літописну повість як на історичне джерело і розглядати її хіба що як ілюстрацію давньоруської історичної свідомості кінця XI — початку XII ст.⁹ Подібне можна прочитати і в статтях та книжках інших істориків. Тому вважаємо науково актуальним наше звернення до джерелознавчого аналізу статей «Повісті временних літ» за 986—988 рр.

О. О. Шахматов, а за ним й інші дослідники відзначали, що основна частина статті 986 р. «Повісті», де йдеться про прибуття до Києва місіонерів різних вір, є дуже давнього походження і бере початок від першого вітчизняного літопису — Найдавнішого зводу 1039 р.¹⁰ Є підстави думати, що розповідь про «випробування вір» (як називають у науковій літературі історію про прихід місіонерів до Володимира), народилася навіть дещо раніше Найдавнішого зводу.

Академік Д. С. Лихачов дослідив шість різних повістей, які є складовими частинами першого вітчизняного літопису і об'єднані темою прославлення християнства на Русі — починаючи від казання про хрещення та смерть княгині Ольги і закінчуючи похвалою Ярославу Мудрому під 1037 р. Є серед них і оповідь про «хрещення Русі».

⁵ Карамзин Н. М. История государства Российского.— СПб., 1897.— Т. 2.— С. 162 и др.

⁶ Берт'є-Делагард А. Как Владимир осаждал Корсунь // Изв. Отд. русского языка и словесности имп. Академии наук. 1909.— СПб., 1909.— Т. 14.— Кн. 1.— С. 241—307.

⁷ Рапов О. М. О некоторых причинах крещения Руси // Вестн. Москов. ун-та.— История.— 1976.— № 4.— С. 65—68.

⁸ Никольский Н. М. История русской церкви.— 3-е изд.— М., 1985.— С. 27.

⁹ Поппе А. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь (988—989 гг.) // Вестн. Москов. ун-та.— История.— 1978.— № 2.— С. 48.

¹⁰ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913.— С. 24.

Вчений вважає усі ці повісті цілісним твором, написаним у єдиній стилістичній манері та присвяченим відображенню поступового утвердження нової віри на Русі. Видатний радянський літературознавець назвав цей твір «Казанням про початкове поширення християнства на Русі» і виявив у ньому багато спільних рис із «Словом про закон і благодать» першого митрополита — русина Іларіона. На цій підставі Д. С. Лихачов упевнено зарахував «Казання» до творчого доробку Іларіона. Дослідник тлумачить «Казання про початкове поширення християнства на Русі», як фундамент, на якому трохи пізніше склався Найдавніший літописний звід. Учений датує оформлення «Казання» 40-ми роками XI ст. і тим самим відсуває далі час створення Найдавнішого літопису¹¹. Інший авторитетний дослідник історії літописання А. М. Насонов, загалом погоджуючись з тим, що «Казання про початкове поширення християнства на Русі» могло бути в основі Найдавнішого зводу, все ж таки вважав, що обидві пам'ятки складені приблизно одночасно і запропоноване О. О. Шахматовим датування цього літопису 1039 р. не може бути скільки-небудь серйозно скореговане¹².

Думаємо, що питання про дату написання Найдавнішого зводу вимагає нових досліджень. Для теми нашої статті важливим є інше: найдавніша частина літописної повісті про «хрещення Русі» (епізод «випробування вір») є одним з наріжних каменів першого вітчизняного літопису і вже тому заслуговує на увагу та серйозне вивчення.

Всупереч думкам скептиків, зокрема наведеним вище твердженням М. М. Нікольського і А. Поппе, оповідання «Повісті временних літ» і передуючих їй літописних зводів про похід Русі на Корсунь не можна вважати вигадкою хоча б тому, що воно повідомляє важливі історичні факти, відомі науці з інших середньовічних пам'яток. Іноземні джерела, зокрема візантійські історичні твори Лева Диякона, Пселла і Скіліци, праці арабського християнського історика Ях'ї Антіохійського й вірменського вченого Степаноса Таронаці розповідають і про візантійсько-руські переговори, і про руську допомогу імператорові, і про завоювання Володимиром Херсона, і про шлюб його з принцесою Анною, і, нарешті, про запровадження християнства в Давньоруській державі¹³.

Разом з тим, не можна не визнати, що в літописній повісті про «хрещення Русі» є чимало суперечностей, незгідностей і вигадок. Як слушно писав радянський дослідник В. Л. Комарович, природно було б, щоб велика промова візантійського філософа логічно закінчилась охрещенням Володимира. Так, певно, і читалося в Найдавнішому зводі. Проте в Початковому зводі 1095 р. (теж київського походження), який був покладений Нестором в основу «Повісті временних літ», промова філософа з Візантії залишилася без суттєвих наслідків. Натомість князь навчався посилає послів до тих країн, звідкіля до Києва завітали місіонери, тобто знову повертається до «випробування вір» (у чому явно не було потреби). «Необхідно тому, — підкреслював В. Л. Комарович, — визнати і розповідь про випробування вір (друге. — Авт.), і дальшу розповідь про похід на Корсунь, здобуття цього міста, сватання царівни і, нарешті, хрещення, яке тільки там відбулося, — доповненням до залишеної без свого закінчення попередньої розповіді з Найдавнішого зводу»¹⁴. Таку думку важко заперечити.

На те, що у Нестора (а значить, і складача Початкового зводу, від якого він залежав) було кілька джерел про завоювання Корсуня, вказує не лише недостатньо щільне припасування одних частин літо-

¹¹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.: Л., 1947. — С. 58—76.

¹² Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв.: Очерки и исследования. — М., 1969. — С. 45.

¹³ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 347.

¹⁴ История русской литературы. — М.: Л., 1941. — Т. 1. — С. 269.

писної розповіді до інших. Про це говорить і зроблене мимохідь літописцем зауваження. Розповівши про охрещення Володимира у Корсуні та узятий ним у цьому місті шлюб з візантійською принцесою, Нестор обмовився: «Се же не сведуше право, глаголють, яко крестился князь есть в Києве, пнии же реща: в Василеве; друзии же инако скажюут»¹⁵.

Нестор і його попередники відкинули відому їм звістку про охрещення Володимира в Києві, вважаємо, тому, що вона суперечила прийнятій ними «Корсунській легенді». Проте існує свідoctво древнього і авторитетного джерела на користь гіпотези щодо охрещення князя саме в стольному граді Русі. Йдеться про «Пам'ять і похвалу князеві руському Володимирові» Іакова мніха, що на думку О. О. Шахматова є більш давньою, ніж Початковий звід руською пам'яткою і написана монахом Іаковом¹⁶, який згадується в «Повісті временних літ» за 1074 р. як претендент на ігуменство в Печерському монастирі¹⁷.

Іаков мніх дає низку точних дат до біографії Володимира Святославича та історії русько-візантійських відносин 986—990 рр. Він, зокрема, пише: «По святем же крещении поживе блаженный князь Володимер 28 лет. На другое лето по крещении к порогам ходи, на третье Корсунь город взя... Успе же с миром месяца июля в 15 день, в лето 6523»¹⁸, тобто 1015 р. Остання дата підтверджується літописом¹⁹. Отже, охрещення князя відбулося в 987 р., здобуття Корсуня — 989 р. Іноземні джерела також сповіщають, що Корсунь було взято у 989 р. Таким чином, 987 р. можна вважати справжньою датою прийняття нової релігії київським князем. Навряд чи Володимир став би хреститися в заснованому ним на честь свого християнського патрона Василеві. Якщо міркувати логічно, це місто могло виникнути лише після охрещення князя. Тому місцем переходу Володимира у християнство слід вважати Київ.

Для продовження розгляду літописної повісті про «хрещення Русі» згадаємо, як розвивалися події у тогочасному світі, що призвели до серйозних ідеологічних змін у давньоруському суспільстві, — запровадження християнства як державної релігії.

З часу приголошного нападу руського флоту під проводом Аскольда на Константинополь у 860 р. Візантія змушена була серйозно рахуватися з могутністю північного сусіда, авторитет якого в середньовічному світі невпинно підвищувався. Війна з князем Святославом 969—971 рр. переконала греків, що з Руссю краще дружити, ніж сваритися. А союзна угода 955 р. чи 957 р. з його матір'ю княгинею Ольгою вперше надала Візантії сильне військове підкріплення²⁰, без якого імперський уряд не міг обходитися ще більше ста років.

В середині 80-х років X ст. у Візантії пожвавилася громадянська війна, розв'язана ще десять років тому багатими земельними магнатами, які намагалися скинути з трону синів недавно померлого Романа II — Василія II й Костянтина і замінити їх своїм проводирем, бувалим полководцем Вардою Скліром. Грецький уряд звернувся за допомогою до Володимира Святославича. Візантія опинилася в надзвичайно скрутному становищі. Проти її панування на Балканах піднялася Болгарія. Грецьке військо було розбите, імперія поступово втрачала на Балканському півострові свої володіння.

¹⁵ ПВЛ.— I.— С. 77.

¹⁶ Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 17.

¹⁷ ПВЛ.— I.— С. 124.

¹⁸ Цит. за: Богуславский С. А. К литературной истории Памяти и похвалы князю Владимиру // Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук.— Т. 29.— Л., 1924.— С. 152—153.

¹⁹ ПВЛ.— I.— С. 89.

²⁰ Литаврин Г. Г. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1985 год.— М., 1986.— С. 57.

В 986 р. у Києві з'явилося візантійське посольство. «Повість временних літ» датує цим роком і прибуття до столяного града Русі якогось грецького філософа й зводить його діяльність до пропаганди православ'я. Є підстави вважати, що перший етап русько-візантійських перетрактацій закінчився безрезультатно. Мабуть, висунуті руською стороною умови військової допомоги не задовольняли греків. Тим часом політичне становище у Візантії дедалі загострювалось. Восени 987 р. проти імператорів повстав ще її головнокомандуючий візантійською армією на Сході Варда Фока. Він захопив малоазійські провінції імперії й, легко долаючи опір нечисленних залог міст і фортець на своєму шляху, швидко наближався до Константинополя. Це не могло не активізувати майже припинені на той час русько-візантійські переговори.

Сучасник тих подій Як'я Антіохійський красномовно описав скрутне становище Візантії й Василя II, що правив у державі як старший брат, і впевнено назвав головний спірний пункт угоди між володарями двох країн: за надіслання руського війська у візантійську державу Володимир вимагав руки сестри імператорів Анни. Василю II довелось погодитися з цією умовою, але він зажадав, щоб князь і його народ прийняли нову віру²¹. Треба думати, що все те відбулося в 987 р.— саме цей рік як дату хрещення Володимира і назвав Іаков мніх.

Після підписання союзного договору шеститисячний добре озброєний руський загін (велика сила для тих часів) відправився до Візантії й допоміг урядові придушити феодальні повстання. Василю II зміг нарешті перевести дух і підступно відмовився виконати основну статтю угоди з Руссю: віддати сестру за Володимира. Напевно, це сталося в 988 р., коли, за свідченням Іакова мніха, князь навіщось ходив до дніпровських порогів — мабуть, зустрічати наречену. (З літописів відомо, що гостей з Візантії звичайно зустрічали біля порогів). Тоді давньоруський уряд завдав удару Візантії, обложивши Херсон — головну житницю імперії, осередок її панування в Криму. У «Повісті временних літ» русько-візантійська угода відбилася глухо, з невірною послідовністю подій. За літописом Володимир спочатку здобув Корсунь, а вже потім висунув умову свого одруження з Анною.

Херсон був узятий в облогу навесні 989 р. і капітулював улітку, до 27 липня. Це встановили ще в минулому столітті В. Г. Васильєвський і В. Р. Розен. Вони виходили із свідчень Степаноса Таронаці та Як'ї Антіохійського про незвичайні небесні явища, які сталися в той час²². Кілька років тому О. М. Рапов запропонував іншу дату завоювання Херсона Руссю: кінець квітня — початок травня 990 р.²³, та його думка виглядає не досить доведеною. Інша справа, що Володимир з дружиною Анною могли перезимувати в Криму і відправитися на Русь навесні 990 р. з тієї причини, що уроженці півдня було важко долати зимовий шлях.

Так у стислому вигляді можна охарактеризувати історичну основу літописної повісті про «хрещення Русі». Звернемося до аналізу її першої частини — легенди про «випробування вір». Вона починається словами: «Придоша ботьгари веры бохъмиче (магометанської.— Авт.), глаголюще, яко «Ты князь еси мудр и смыслен, не веси закона, но веруй в закон нашъ и поклонися Бохъмиту»²⁴, тобто Магомету. Далі

²¹ Цей сюжет, який прийнято в науці, російський переклад праці Як'ї Антіохійського, зроблений В. Р. Розеном (Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.— СПб., 1883.— С. 23—24).

²² Левченко М. В. Указ. соч.— С. 360.

²³ Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и его женой // Вопр. истории.— 1984.— № 6.— С. 43; Вважаємо не доведеною і думку Н. М. Богданової, за якою руська рать заволодила Херсоном у 988 р. (Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром // Византийский временник.— М., 1986.— Т. 47.— С. 39—46).

²⁴ ПВД.— I.— С. 59.

князя умовляють перейти до католицизму, іудаїзму й нарешті до православ'я.

Довгий час дослідники вірили цій оповіді «Повісті временних літ». У працях сучасних вчених можна прочитати, наприклад, що, «незважаючи на те, що вся розповідь про випробування Володимиром вір побудована за схемою учительних творів, які мали схилити читачів до прийняття християнства прикладом їх глави (у даному випадку князя Володимира), це, однак, не означає, що в основі літописного оповідання не лежить жодних історичних фактів». Д. С. Лихачов відзначає, що у середньовіччі «в трафаретній формі церковної літератури могли міститися розповіді про події, які реально мали місце». Вчений посилається на одне з арабських джерел XII ст., де сповіщається про прихід до Хорезма посольства якогось Буламира (Володимира?) для ознайомлення з мусульманством і про подорож-відповідь на Русь тамтешнього імама для навернення русів у магометанство²⁵.

Якщо Д. С. Лихачов застерігає, що історія про «випробування вір» одягнена в трафаретну форму учительного твору і з цим треба рахуватися, то О. М. Рапов без жодних обмовок розглядає її як вірогідне історичне джерело. Він пише, що у пошуках нової релігії Володимир не прийняв іслам, який йому не сподобався. На підтвердження непридатності магометанства для Європи історик наводить цитату з твору Ф. Енгельса. (Зауважимо, що сама думка про можливість врахування Володимиром ісламу при виборі віри, якби цей вибір навіть мав місце, не могла взагалі з'явитися, тому що магометанська релігія була мало відомою на Русі і не пустила там жодних коренів). Далі в статті О. М. Рапова йдеться як про історичну реальність неприйняття Володимиром католицизму та іудаїзму, наводяться міркування політичного характеру щодо неможливості поширення цих віровчень на Русі та ін.²⁶ З довірям ставляться до оповідання літопису про «випробування вір» Володимиром і відомі радянські вчені А. П. Новосельцев та З. В. Удальцова²⁷.

Проте ще в 1908 р. О. О. Шахматов з текстологічною точністю довів, що розповідь «Повісті временних літ» під 986 р. запозичена з Болгарії, а саме з казання про охрещення царя Бориса, який прийняв нову віру за сто з лишнім років до запровадження християнства на Русі (864 р.). На цю запозиченість вказують, зокрема, імена слов'янського просвітителя Кирила (помер у 869 р.) і візантійського патріарха Фотія, що діяв у 60-х роках IX ст. Вони названі в Новгородському, Никонівському та інших літописах у числі осіб, які буцімто хрестили Володимира Святославича. Вчений дійшов неспростовного висновку: «Руське казання перелицювало болгарське»²⁸. Думка О. О. Шахматова поділяється сьогодні фахівцями з історії літописання.

Мету створення оповідання про «випробування вір» необхідно шукати в ідейно-політичній обстановці на Русі 30—40-х років XI ст. То був час піднесення етнічної самосвідомості, свідомством чого було створення першого вітчизняного літопису, Найдавнішого зводу 1039 р., час наполегливої боротьби Русі проти ідеологічної експансії Візантії. Ярослав Мудрий спробував звільнити руську церковну організацію з-під залежності від грецького патріарха, про що свідчить лапідарне пові-

²⁵ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — Ч. 2: Приложения. — С. 329 (далі — ПВЛ. — 2).

²⁶ Рапов О. М. О некоторых причинах крещения Руси. — С. 65—66.

²⁷ Новосельцев А. П. Киевская Русь и страны Востока // Вопросы истории. — 1983. — № 5. — С. 28—29; Удальцова З. В. Культурные связи Византии с Древней Русью // Проблемы изучения культурного наследия. — М., 1985. — С. 14—15.

²⁸ Шахматов А. А. Один из источников летописного сказания о крещении Владимира // Сб. статей по славяноведению, посвященных профессору М. С. Дринову. — Харьков, 1908. — С. 63—74.

домислення Несторового літопису 1051 р.: «Постави Ярослав Ларіона митрополитом русина в святей Софьи, собрав епископы»²⁹.

Іларіон належав до найближчого оточення Ярослава, був пресвітером палацової церкви у Берестовому. Найвидатніший мислитель давньоруського часу, він відстоював рівноправність народів, прославляв Русь і виступав проти політичної та ідеологічної експансії Візантії в тогочасному світі. Ось чому, як писав А. М. Насонов, «і в літописі, і в «Слові про закон і благодать» (Іларіона.— Авт.) підкреслюється вільне, а не насильницьки нав'язане прийняття християнства Руссю. Володимир, за літописом, «сам пізнав бога». Про основи християнського віровчення він дізнався від греків, але прийняв християнство за вільним вибором»³⁰. Зауважимо, що ідейна співзвучність «Слова про закон і благодать» та літописної розповіді про «випробування вір» є якраз основним доказом на користь того, що Іларіон є автором названого останнім твору.

Та хто б не написав оповідання про прихід до Володимира місіонерів ісламу, іудаїзму, католицизму та православ'я, можна з упевненістю сказати, що ця людина жила ідеями свого часу, і, мабуть, належала до вченого гуртка, який оточував князя Ярослава. Втім, О. О. Шахматов, гадав, що «промова філософа», візантійського проповідника, який майже переконав Володимира перейти до християнства, не існувала окремо від літопису і була складена автором Найдавнішого зводу 1039 р. В її основу було покладено хронограф слов'янського походження, значна частина якого запозичена з грецької хроніки Амартола і його продовжувача³¹. Якщо це так, то існують підстави вважати Іларіона складачем (чи одним із складачів) Найдавнішого зводу: адже промова філософа є однією із складових частин легенди про «випробування вір».

Промова візантійського філософа є викладом біблійної історії людства від «створення світу» до життя Христа і його учнів з про рокуванням кінця світу й страшного суду. Вона цікава для теми нашої статті хіба що полемічними випадками проти латинян, що відбиває глибокі розходження між церквами Константинополя і Рима вже в IX ст. (звідкіля бере початок болгарське джерело цієї промови). Зате є надзвичайно важливим джерелознавче значення «Корсунської легенди», яка складає головну частину статті 988 р. «Повісті временних літ».

Дещо монотонний плин літописної розповіді в статтях 986 р. і 987 р. про «випробування вір», промову філософа, надсилання Володимиром посольств до Болгарії, Рима і Константинополя несподівано змінюється динамічною картиною стрімкого нападу руського війська на візантійське місто Херсон у Криму. Саме з цього починається «Корсунська легенда»: «В лето 6496 (988) иде Володимер с вои на Корсунь, град гречьский, и затворишася корсуняне в граде. И ста Володимер об он пол города в лимени (лимани, бухті.— Авт.), дали стрелище едино (на відстані польоту стріли від міста.— Авт.), и боряхуся крепко из града. Володимер же обьстоя град»³².

Несторова «Повість временних літ», як відзначалося, значною мірою спиралася на Початковий звід 1095 р. А в роки між Найдавнішим зводом 1039 р. і Початковим літописом у Києві склали ще один звід. Це зробив літописець Никон у 1073 р. Вперше висловлену О. О. Шахматовим таку думку підтримує і Д. С. Лихачев³³. Звід Ни-

²⁹ ПВЛ.— I.— С. 104.

³⁰ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 18.

³¹ Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та литературы АН СССР.— М.; Л., 1940.— Т. 4.— С. 123, 146—147.

³² ПВЛ.— I.— С. 75.

³³ Лихачев Д. С. Русские летописи...— С. 42—43.

кона або, як його ще називають, Печерський, був одним з основних джерел Початкового літопису 1095 р.³⁴

Та було б спрощенням думати, що «Корсунська легенда» просто запозичена Нестором з Початкового чи навіть Печерського зводу. Ще до написання останнього, тобто перед 1073 р., існувала якась, найімовірніше, усна пам'ятка, яка відбилася не тільки в «Повісті временних літ» і передуючих їй літописах, а й в об'єднаних навколо імені Володимира агіографічних творах XI ст.: «Слові про те, як хрестився Володимир, здобувши Корсунь»³⁵, у звичайному житті Володимира і в його житті особливого складу³⁶. Названа останньою пам'ятка містить колоритне оповідання про завоювання київським князем Корсуня, яке сюжетно відрізняється від вміщеного в «Повісті временних літ» і, як показав О. О. Шахматов, у Початковому літописі 1095 р.³⁷

Не можна не помітити легендарного характеру оповідки про напад руського війська на Корсунь у житті Володимира особливого складу. Охочий до жінок, володар гарему, київський князь послав воеводу Олега сватати для себе дочку корсунського князя. «Князь же Корсунський велми посмеявся ему, что поганый (язычник.—Авт.) сей творит». Тоді Володимир зібрав величезне військо і рушив на Корсунь. Обложивши місто, він марно стояв біля його мурів довгих шість місяців. Аж ось «из города весть пусти варяженин именем Жберн, и написал на стреле и пустил в полк варягом (найманців Володимира.—Авт.) и рече: «Донесите стрелу сию князю Володимеру». Варяг порадив князю перекопати шлях, яким до обложеного Корсуня довозили харчі та питво. Виконавши раду, Володимир за три місяці виморив обложених. Він поглутився над корсунською княжною, наказав позбавити життя її батьків, а саму її видав заміж за зрадника-варяга Жберна.

Із завойованого візантійського міста Володимир послав Жберна і воеводу Олега до Царгорода сватати за себе сестру імператорів Анну з відомою з «Повісті временних літ» погрозою: «Аще реч не дадите за мя, то сотворю граду вашему аки и Корсуню». Далі у житті Володимира особливого складу розповідається також відбита в літописах історія прийняття князем нової віри і його шлюбу з візантійською принцесою³⁸.

Як справедливо зауважив В. Л. Комарович, «при явній схожості цього життійного оповідання з відповідним літописним старшинство і первісність слід визнати за прототипом життійного, у самому ж його прототипі треба бачити повість XI ст., яка поєднала в собі місцеві корсунські перекази про якогось варяга-завойовника, припасовані до пам'ятного в Корсуні походу Володимира, і руську биліну про сватання грецької царівни»³⁹. До часу та обставин виникнення прототипу переказу про завоювання руським князем Корсуня ми ще повернемося, поки що відзначимо безсумнівний фольклорний характер життійної та літописної розповіді про охрещення і одруження Володимира Свято-славича.

Вже О. О. Шахматов відзначав, що міфічні відомості життя Володимира були вигадані в давнину, і зовсім не під впливом літопису, а, навпаки, в суперечності з ним. Не лише цей дослідник, а й інші дореволюційні вчені, зокрема його попередники І. М. Жданов, О. Ф. Міллер, М. Г. Халанський, вважали, що суто фольклорний мотив

³⁴ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 52.

³⁵ Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности.— СПб., 1907.— С. 1—24 (текст джерела).

³⁶ Житіє Володимира особливого складу використано нами за публікацією О. О. Шахматова (Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 46—49).

³⁷ Шахматов А. А. Повесть временных лет: Вводная часть. Текст. Примечания.— СПб., 1916.— Т. 1.— С. 137—141.

³⁸ Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 46—47.

³⁹ История русской литературы.— Т. 1.— С. 269.

сватання нареченої відбився у житті з особливою повнотою. Наприклад, О. О. Шахматов гадав, що завоювання Корсуня і добування таким чином царівни Анни дало поштовх народженню численних билин про шлюб князя Володимира⁴⁰.

Дійсно, вітчизняним фольклористам ще з XVIII ст. відомо багато билин цього сюжету. Одна з них потрапила до «Збірника Кірші Данилова», створеного у 60—80-х роках XVIII ст.⁴¹ Однак ми думаємо, що на прототип «весільної» легенди життя, який народився навряд чи раніше середини XI ст., навпаки, вплинули вже існуючі на той час билини про сватання київського князя. Вони, мабуть, були широко відомі на Русі з кінця X—початку XI ст. Про це може свідчити одне оповідання під 980 р. не лише Початкового зводу і «Повісті временних літ», а й Новгородського першого літопису молодшого зводу. В останньому, на думку О. О. Шахматова (досі ніким не спростовану), найповніше відбився Найдавніший літописний звід про одруження Володимира Святославича з полоцькою княжною Рогнедою: «И седе (Володимир) в Новеграде; и посла к Ровъголду Полочку, глаголя сице: «Хощю пояти дщерь твою женою себе». Он же рече дщери своей «Хощеши ли за Володимира?» Она же реча: «Не хощу розувати робичица»*. Володимир же собра воя многы, Варягы, Словене, уль, Кривици, и поиде на Рогъволода». Київська рать заволоділа Полоцьком, Володимир вбив Рогволода і його синів, а Рогнеду силоміць забрав у жінки⁴².

Ця літописна розповідь за змістом і композицією дуже подібна до оповідання в житті особливого складу. В обох є про засилання сватів і образливу відповідь їм, про завоювання міста і помсту батькам, про насильницьке оволодіння дівчиною. Обидві розповіді побудовані в основному на фольклорних творах. І разом з тим, щоправда, в поетично-легендарному дусі, відбивають реальні події. Вважаємо, що народне оповідання про одруження Володимира з Рогнедою могло вплинути на прототип життя і «Корсунської легенди». Від нього, ймовірно, пішли й билини про сватання київського князя.

У житті Володимира особливого складу є ще дві ознаки його фольклорного походження, що пройшли повз увагу наших попередників. Це, насамперед, ім'я воеводи, який був посланий сватом до корсунського князя. Певно, фольклорне джерело назвало його Олегом тому, що інший Олег— Віщий— належав до улюблених героїв усної народної творчості Київської Русі. Народ наділяв його якостями чаклуна, характерника, здатного перехитрувати кого і що завгодно, хіба що не долю⁴³. У билинах Олег часом виступав як Вольга Всеслав'їч, тобто як син полоцького князя Всеслава (що насправді жив на півтораєста років пізніше від Олега), якого в народі теж вважали царівником. Думаємо, що складала казкової повісті про здобуття Корсуня Володимиром (яка лягла в основу його життя) скористався магичним ім'ям, поширеним у фольклорних творах подібного типу.

Іншою характерною фольклорною ознакою життя особливого складу є насиченість його оповідання топографічними деталями. Зазначено місцеположення Володимирового війська під час облоги, річку, де хрестили його військо у Корсуні, проходження шляху, яким до міста доводили харчі. Посилання на топографічні деталі, справжні або ви-

⁴⁰ Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 60.

⁴¹ О женитъбе князя Владимира // Древние русские стихотворения, собранные Киршею Даниловым.— М., 1977.— С. 54—62.

* За літописним переказом, Володимир народився від коханки Святослава рабині Малусі, що служила ключницею у матері останнього Ольги.

⁴² Новгородская первая летопись младшего и старшего изводов // Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова.— М.: Л., 1950.— С. 125—126.

⁴³ Халапский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журн. м-ва нар. просвещения.— 1902.— Ч. 342.— № 8.— С. 287—356; 1903.— Ч. 350.— № 11.— С. 1—40.

гадані, є типовою рисою народних переказів і легенд; за допомогою таких уточнень прагнули підтвердити вірогідність того, про що оповідали⁴⁴. Ця топографічна точність (дійсна чи уявна) переконувала не те що людей давнини, а й учених нових часів. Наприклад, О. Л. Берт'є-Делагард емоційно стверджував, що звістка Жберна «про таємне привезення до міста кормів... дуже важлива, тому що так вірно і тонко малює місцеві особливості, що не може бути ні відкинута, ні навіть запідозрена»⁴⁵. Дійсно, характер місцевості відбитий у розповіді життя про здобуття Корсуня в основному вірно, але це свідчить зовсім про інше, ніж думав О. Л. Берт'є-Делагард. Зупинимось на цьому далі, звертаючись до часу, умов і місця виникнення «Корсунської легенди».

Оповідання життя Володимира особливого складу про похід Русі на Корсунь дійсно послужило одним з джерел «Корсунської легенди» літопису. Однак міфічна розповідь про сватання Володимира до корсунської княжни і його розправу з сімейством тамтешнього князя не потрапила до літописної повісті. Київський князь вирушив на візантійське місто і обложив його без видимих причин. Корсуняни чинили Володимирові сильний опір і він погрожував їм: «Аще ся не вдасте, имам стояти и за 3 лета»⁴⁶. Аж до XII ст. на Русі не вміли штурмувати сильних укріплень, а просто виморювали оборонців.

Версії життя й літопису зближує знайомий нам з першого мотив стріли. Однак у літописі стрілу посилає зовсім не варяг Жберн та й напис на ній інший: «И се муж корсунянин стрели, именем Настас, напсав сице на стреле: еже суть за тобою, от вьстока, ис того вода идеть по трубе, копав переними». Володимер же, се слышав, возрев на небо, рече: «Аще се ся сбудеть, и сам ся крещю»⁴⁷. Приплив води до Корсуня був перекритий, обложені знемогли від спраги і капітулювали.

Автор Початкового зводу і, тим більше, його наступник Нестор, певно, розуміли казковість сюжету із сватанням Володимира до корсунської княжни. До того ж літописцеві-монаху, мабуть, страшно було й подумати, що після знущання над тією княжною й розбійницького вбивства її батьків Володимер міг сватати порфирородну принцесу-християнку. Тому більша частина фабули житійного оповідання, аж до надсилання стріли, не була використана в «Корсунській легенді».

Досі в науковій літературі не зустрічалося задовільного пояснення перетворення в літописі варяга Жберна на корсунянина, тобто грека Анастаса. Цей Анастас неодноразово згадується в «Повісті временних літ». Разом з іншими корсунськими священиками Володимер запросив його до Києва, щоб навертати людей у християнство. Князь доручив грекові бути пресвитером головної церкви Давньоруської держави — Десятинної⁴⁸. Є певні підстави думати, що саме Анастас став першим главою новозаснованої руської церкви: після завершення будівництва Десятинного храму Володимер «вдасть десятину Настасу Корсунянину»⁴⁹. В наведеній цитаті йдеться про матеріальне забезпечення всієї давньоруської церковної організації, яку уособлював для князя і уряду перший її храм, а пресвитер цього храму міг бути й загальноруським митрополитом, оскільки йому надавалась та десятинна.

О. О. Шахматов у такій спосіб пояснює, чому раптом «Корсунська легенда» назвала ім'ям київського митрополита людину, що зрадила своїх земляків-корсунян. Літописець розумів, що варяг Жберн є казковою постаттю, про нього не згадували інші, крім життя, джерела.

⁴⁴ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк // ПВЛ.— 2.— С. 12.

⁴⁵ Берт'є-Делагард А. Указ. соч.— С. 258.

⁴⁶ ПВЛ.— 1.— С. 76.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.— С. 80, 83.

⁴⁹ Там же.— С. 85.

Разом з тим, Нестор і його попередник (автор Початкового і, можливо, Печерського зводів) враховували, що у житійній легенді цей варяг належав до улюбленців Володимира. Припасовуючи легенду до літопису, почали шукати того, хто послав стрілу князеві, серед близьких останньому людей. На думку вченого, вибір упав на Анастаса тому, що існував давній народний переказ про людину з цим ім'ям, яка служила польському князеві Болеславу, що в 1018 р. вдерся до Києва, підтримавши проти Ярослава Мудрого свого зятя Святополка Окаянного⁵⁰. «Повість временних літ» зберегла цей переказ. Розповідаючи про хід народного повстання у Києві проти польських загарбників, Нестор писав: «Болеслав же побеже ис Києва, възма именье и бояры Ярославле, и сестре его, и Настаса пристави Десятиныаго ко именью, бе бо ся ему верил лествю»⁵¹. О. О. Шахматов не виявляє свого ставлення до історичності цього переказу. Ми ж вважаємо абсолютно неімовірним, щоб главу загальноруської церкви, що мав великий авторитет у світі, як звичайного найманця, приставили стерегти майно, нагробоване Болеславом. Ймовірніше, перед нами випадковий збіг імен. Однак чутка про двурушництво якогось Анастаса, що довго ходила між людьми, вплинула через багато років на літописця (чи його джерело), який назвав його ім'ям того, хто подав київському князеві знак з-за корсунських мурів...

Звернемось, нарешті, до розгляду причин, обставин та часу народження фольклорної легенди, яка була використана автором житія Володимира особливого складу і помітно вплинула на оповідання Початкового зводу «Повісті временних літ» про завоювання Руссю візантійського міста в Криму. О. О. Шахматов вважав, що та легенда виникла у середовищі корсунян, нащадків священників, вивезених, за свідомством літопису, київським князем із здобутого міста⁵². Гіпотеза О. О. Шахматова виглядає вірогідною хоч би тому, що і житійна, і літописна версії легенди про завоювання Корсуня Володимиром мають певний збіг опису міста і прилеглої місцевості, а це значить, що вони належать корсунянам. Проте відзначена, хай і не абсолютна, топографічна точність відбиває безпосередні враження очевидців, тому нащадки корсунських священників, які народилися у Києві й не бачили міста своїх батьків і дідів, навряд чи могли внести до легенди достовірний опис місцевості.

В. Л. Комарович знайшов іншу кандидатуру на роль якщо не складача самої легенди про здобуття Корсуня Володимиром, то принаймні людини, яка вписала корсунські народні легенди і перекази до попередника Початкового зводу — Печерського літопису 1073 р. На його думку — це киево-печерський монах Никон⁵³, складач названого останнім літопису. Академік Д. С. Лихачов іде ще далі, припускаючи, що Никон створив і увів до свого літопису «Корсунську легенду»⁵⁴.

Особі Никона в літописознавстві здавна приділяється велика увага. І він того заслуговував. Никон був високоосвіченим мислителем і письменником, активним політичним діячем. У написаному, як вважає більшість учених, літописцем Нестором житті одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря Феодосія цього Никона шанобливо названо «великим», він зображений поглиненим невтомною літературною працею: «Сидящу и строящу книги»⁵⁵. Один із знавців літописання навіть бачив у ньому першого руського митрополита Іларіона, що прийняв

⁵⁰ Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 88—89.

⁵¹ ПВЛ.— I.— С. 97.

⁵² Шахматов А. А. Корсунская легенда.— С. 59.

⁵³ История русской литературы.— Т. I.— С. 270.

⁵⁴ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк.— С. 89.

⁵⁵ Киево-Печерский патерик / Под ред. Д. И. Абрамовича.— Киев, 1931.— С. 46.

схиму під чернечим ім'ям Никона⁵⁶. Це припущення гіпотетичне.

Біографія Никона відома нам з Києво-Печерського патерика. Не скорившись київському князю Ізяславу, він утік до Тмуторокані, поблизу якої заснував монастир, що швидко перетворився на один з відомих на Русі осередків книжності. З 1067 р. Никон перебував у Києво-Печерському монастирі й брав активну участь у політичному житті стольного града. В 1073 р., виступивши проти князівських чвар, він був змушений знову відправитися до Тмуторокані, звідкіля через рік остаточно повернувся до Києва, щоб замінити померлого ігумена Печерського монастиря Феодосія⁵⁷. Помер Никон у 1088 р.

Д. С. Лихачов переконаний, що «лише Никон міг записати до свого літопису цілий ряд тмутороканських подій, які трапилися саме в ті роки, коли Никон був у Тмуторокані». А знання усної народної творчості Причорномор'я і привело цього літописця до створення та включення до літопису «Корсунської легенди»⁵⁸.

Думка В. Л. Комаровича і Д. С. Лихачова щодо авторства Никона у відношенні «Корсунської легенди» (чи принаймні її фольклорного прототипу) виглядає логічною. Разом з тим, не можна не відзначити, що причорноморський фольклор — одна річ, а тмутороканський — зовсім інша. Усна народна творчість візантійського міста Херсона повинна була серйозно відрізнитися від фольклору давньоруського міста Тмуторокані. Нам здається сумнівною сама можливість скільки-небудь помітного поширення візантійського, створюваного грецькою мовою фольклору, в давньоруському етнічному і мовному середовищі.

Думаємо, що і розповідь житія Володимира про завоювання Корсуня і «Корсунська легенда» літописців все-таки мають в основі якийсь фольклорний твір корсунського походження. Певно, він народився після подій 989 р. або в самому Корсуні, або в середовищі вихідців з того міста, які перебралися до Києва. Сталося це в кінці X ст. З невідомих нам причин автор Найдавнішого літопису 1039 р. не скористався цим твором і він продовжував жити в усній формі, аж поки не потрапив до житія Володимира й літопису. Вважаємо, що останній міг бути одразу Початковий звід 1095 р., бо факт наявності «Корсунської легенди» у зводі Никона 1073 р. все ж таки залишається гіпотетичним.

І житіє Володимира особливого складу, і «Корсунська легенда» літопису переконують нас у тому, що Володимир прилюдно прийняв хрещення у візантійському місті в Криму. В цьому немає нічого неймовірного. Щоправда, як було показано вище, князь хрестився у Києві в 987 р. Та навряд чи цій події було надано тоді особливого розголосу — адже оточення Володимира залишалося в основному язичницьким. Як припускав П. В. Маслов, у столиці Русі відбулося навіть не хрещення, а лише «попереднє оголошення», а саме прийняття нової віри князем сталося в Корсуні⁵⁹. Ми ж думаємо, що сталося інакше. У завойованому Корсуні, напередодні шлюбу з візантійською принцесою, Володимир міг знову хреститися, на цей раз урочисто, надавши такому дійству державного характеру.

На закінчення відзначимо, що у літописній повісті про «хрещення Русі» історична реальність переплелася з легендарними мотивами. Відділити одне від іншого виявилось під силу джерелознавству. Є всі підстави вважати цю повість головним і значною мірою достовірним джерелом про запровадження християнства у Давньоруській державі.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

⁵⁶ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII в.— СПб., 1913.— С. 181—184.

⁵⁷ Києво-Печерський патерик.— С. 33, 45.

⁵⁸ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк.— С. 85, 88, 89.

⁵⁹ Маслов В. П. Поход князя Владимира на Корсунь // Изв. Таврич. ученой арх. комиссии.— Симферополь, 1916.— № 53.— С. 34.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ КОНТРОЛЮ І ПЕРЕВІРКИ ВИКОНАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

О. М. ЗАКУСИЛО (Київ)

XXVII з'їзд КПРС націлив партію і радянський народ на прискорення соціально-економічного розвитку країни, на оновлення всіх сфер суспільного життя. Втілення у життя нових грандіозних планів вимагає максімальної мобілізованості трудящих, їх новаторського підходу до справи, сміливих творчих пошуків. Кожен комуніст має чітко визначити своє місце у загальному будівництві, відчуті особисту відповідальність за виконання планів, бути в авангарді боротьби за їх успішне здійснення.

У розв'язанні поставлених з'їздом завдань величезне значення має контроль і перевірка виконання, який був і залишається одним із провідних принципів партійного життя і керівництва, невід'ємною рисою ленінського стилю, важливою функцією організаторської роботи всіх ланок партії, важливим засобом вивчення та виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу, за зміцнення партійної й державної дисципліни. Перебудова роботи всіх ланок партійних, радянських, господарських органів, яка нині здійснюється, значною мірою також пов'язана з вдосконаленням контролю і перевірки виконання. *«Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла, — писав В. І. Ленін, — у цьому, ще раз у цьому, тільки у цьому тепер суть всієї роботи, всієї політики»*¹.

На важливому значенні цього принципу в діяльності Комуністичної партії наголосив з новою силою XXVII з'їзд КПРС. У новій редакції Програми партії підкреслено, що *«жодна партійна організація, жоден працівник не повинні лишатися поза контролем»*². Питання партійного контролю отримали дальший розвиток на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. На ньому, зокрема, відзначалося, що однією із причин серйозних упущень у кадровій політиці, які мали місце в недалекому минулому, було ослаблення ролі контролю. В сучасних умовах необхідно організувати цілеспрямований, дійовий контроль за ходом перебудови, прискорення³.

Отже, партія розглядає контроль як справу всіх її організацій та партійних комітетів, а посилення контролю — як необхідну умову успішного просування вперед.

На нинішньому етапі особливого значення набуває гнучкість партійного контролю і перевірки виконання, вдосконалення їх механізму відповідно до нових умов і завдань, що їх вирішує партія в процесі перебудови, використання різних їх форм і методів, як перевірених практикою, так і народжених життям за останній час. Важливе місце серед них насамперед у справі утвердження діловитості в житті партійних організацій, ленінського стилю роботи займають регулярні звіти

¹ Ленін В. І. Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки // Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 15.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 219.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 року. — К., 1987. — С. 31—32.

і співбесіди комуністів. Цей аспект контролю і перевірки виконання її розглядається у даній публікації.

Звіти як форма партійного контролю застосовувалися і раніше, однак повсюдне поширення вони отримали після XXVII з'їзду КПРС, коли значно зросла вимогливість до комуністів. «У кожній партійній організації,— зазначалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові,— самими комуністами має бути створена обстановка взаємної вимогливості, яка виключала б усяку можливість нехтування партійних норм з боку кого б то не було. У зв'язку з цим слід підтримати і поширити досвід багатьох партійних організацій, у яких проводяться регулярні звіти комуністів перед своїми товаришами, на партзборах обговорюються і затверджуються партійні характеристики. Це сприяє зміцненню відповідальності всіх без винятку членів партії перед своєю організацією»⁴.

Особливість цієї форми контролю полягає в тому, що вона дає змогу більш чітко виявляти конкретний вклад кожного комуніста в справу перебудови, у виконання завдань дванадцятої п'ятирічки, програми прискорення соціально-економічного розвитку країни. Ця форма контролю як дійовий метод партійної роботи широко застосовується в парторганізаціях нашої республіки. «Політбюро і секретаріат ЦК Компартії України,— відзначав В. В. Щербицький на березневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України,— постійно вивчають хід перебудови на місяцях, великі, вузлові питання партійного керівництва соціально-економічним будівництвом, удосконалення стилю організаторської та ідеологічної роботи. За останні два роки в ЦК обговорено звіти майже всіх обкомів партії, багатьох міськкомів і райкомів, ряду міністерств і відомств, облвиконкомів. Демократизація суспільства ставить по-новому завдання посилення контролю за діяльністю кадрів. Важливо постійно вдосконалювати контроль «згори» і особливо «знизу», послідовно здійснювати ленінську вимогу про те, щоб робота керівних органів була відкритою для всіх, робилась на виду у всіх»⁵.

Звіти комуністів стали невід'ємною складовою частиною роботи партійних організацій м. Києва, Дніпропетровської, Житомирської та інших областей. Київський міськком партії за допомогою цієї форми контролю прагне до того, щоб виробити її закріпити у кожного партійного, радянського, господарського працівника чітке розуміння суті перебудови, впевненості в її необхідності, а також усвідомлення особистої участі у розв'язанні завдань прискорення. При цьому, як правило, ведеться принципова, по-справжньому партійна розмова. Це мобілізує комуністів, керівників, змушує їх критично ставитися до своєї роботи й поведінки. До окремих працівників після проведення таких звітів вживаються по необхідності досить серйозні дисциплінарні або й організаційні заходи.

На пленумі Київського міськкому Компартії України, який відбувся 4 квітня 1987 р., відзначалося, що за 1986 р. прозвітувало близько 12 тис. керівників різного рангу. Про свою роботу на пленумі міськкому звітував перший секретар Радянського райкому партії А. І. Холоденко, а на бюро були заслухані звіти ряду членів міськкому партії, в тому числі другого секретаря С. М. Мартинюка, секретаря міськкому партії В. І. Михайловського, завідуючих відділами І. К. Безуглого, М. М. Ніколенка, І. П. Заврайського, В. О. Чумакова, заступника голови міськвиконкому В. Р. Савчука. Звіти пройшли у дусі високої вимогливості, товаришам було принципово вказано на упущення⁶.

Значний досвід заслуховування звітів комуністів має Дніпропетровська міська партійна організація. Тут у 1986 р. заслухано понад

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 98.

⁵ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.

⁶ Прапор комунізму.— 1987.— 7 квіт.

70 тис. таких звітів із затвердженням характеристик, а щодо трьох комуністів-керівників було прийнято рішення про їх невідповідність посадам, які вони займали⁷. Тісно пов'язані з контролем за виконанням статутних вимог і партійних доручень, звіти сприяють підвищенню відповідальності комуністів, спрямовують їх на більш активну психологічну перебудову з врахуванням сучасних вимог.

Одними з перших у Дніпропетровській міській парторганізації почали використовувати звіти із затвердженням характеристик партійні організації Бабушкінського та Червоногвардійського районів. Райкоми партії розробили методичні рекомендації по підготовці звітів комуністів її затвердженню характеристик, де вміщені відповідні поради і рекомендації для партійного активу.

Заслуховування звітів комуністів — справа творча, вона не терпить шаблону. Тут не може бути певних рецептів для тієї або іншої ситуації. До підготовки таких заходів важливо ставитися уважно, вдумливо. Одного корисно заслухати, як він виконує вимоги Статуту КПРС, підвищує ідейно-політичний рівень, іншого — про його виробничі досягнення, третього — про виховання дітей у сім'ї тощо. Так, на Дніпропетровському тепловозремонтному заводі вирішили заслухати звіт головного технолога В. Наталенка про виконання ним статутних вимог у питаннях, пов'язаних з технічним пересозброєнням підприємства. Очолюваний ним відділ разом з іншими службами не тільки щорічно розробляє план технічного пересозброєння заводу, а й відповідає за те, як він виконується.

Специфіку роботи головного технолога врахували при створенні комісії. До її складу ввійшли голова комісії парткому по контролю за діяльністю адміністрації у питаннях науково-технічного прогресу Н. Гуржій, начальник відділу технічного контролю Я. Марусевич, член парткому А. Самойлова. Вони не тільки детально проаналізували роботу відділу головного технолога, а й допомогли його керівникові самокритично підготуватися до звіту перед комуністами.

Ще до початку розширеного засідання парткому (а на нього запросили секретарів цехових партійних організацій, партгрупоргів, провідних спеціалістів, адміністративно-господарських працівників) його члени провели підготовчу роботу, спрямовану на створення обстановки товариського довіря та взаємної вимогливості. Цього вдалося досягти під час обговорення звіту В. Наталенка. У затвердженій на засіданні парткому характеристиці на головного технолога відзначалося, що він працелюбний, самокритичний, вміє вчасно відмовитися від неправильного рішення, хоча разом з тим йому необхідно більше уваги приділяти розв'язанню завдань впровадження у виробництво засобів механізації, посилити вимогливість до підлеглих за ефективність інженерної праці. Пізніше В. Наталенко говорив, що гостра, але товариська критика дійсно піде і йому, і всьому відділу головного технолога на користь, що він чіткіше з'ясував, у чому полягають його недоробки, упущення, а також той шлях, по якому необхідно йти, щоб їх позбутися⁸.

Райкоми партії міста, первинні парторганізації звертають увагу на те, щоб звіти комуністів не були безликими, щоб прийняті по них рішення не обмежувалися фіксацією самого факту звіту, а містили необхідні рекомендації. Тому, плануючи проведення таких заходів, вони визначають мету, яку партбюро чи партійний комітет прагнуть досягти. Дуже важливо, щоб на засіданнях, де заслуховуються звіти комуністів, присутні брали активну участь в обговоренні, вносили ділові пропозиції, давали корисні поради. Саме так налагоджено цю справу у парткомі Львівського виробничого об'єднання «Електрон». У директора Львівського заводу телевізійних вузлів члена КПРС Г. Германа

⁷ Поточ. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України.

⁸ Акимов А. Строго по-товарищески // Днепровская правда.— 1986.— 27 мая.

справи йшли не кращим чином. Завод працював перитмічно, а розв'язання більшості питань директор найчастіше брав на себе, підміняючи спеціалістів. Партком вирішив заслухати його звіт. А щоб розмова була предметною, на засідання парткому запросили керівників та спеціалістів суміжних підприємств, від яких в основному залежала ритмічна робота колективу комплексу.

Члени парткому, аналізуючи діяльність комуніста-керівника, підкресливали, що більшість помилок у роботі колективу є наслідком його неправильних дій та розпоряджень, недостатньої опори на спеціалістів, низької вимогливості до кадрів за доручену справу. Разом з тим на засіданні парткому серйозній критиці було піддано багатьох керівників суміжних підприємств, які несвоєчасно вирішували питання забезпечення комплексу необхідним обладнанням, порушували дисципліну поставок в цілому.

Принципове і вимогливе обговорення звіту, прийняття конкретних заходів щодо подання ділової допомоги заводам комплексу, ліквідація вузьких місць значною мірою сприяли виходу колективу на заплановані строки освоєння нової телевізійної техніки. Нині завод — один з кращих в об'єднанні⁹.

Проте звіти не завжди закінчуються такими результатами. Атмосфера партійних зборів, на яких звітував керівник заводу «Керамік» м. Києва, була особливою. Робітники говорили про складну ситуацію на заводі: незадовільну якість продукції, погані умови праці та побуту, високу плінність кадрів. До того ж директор Ю. І. Чоп, який увірував у непохитний авторитет своєї посади, вдавався до адміністрування, не прислухався до думки людей. Вперше питання ставилося так гостро і прямо про особисту відповідальність керівника підприємства за таке критичне становище. На партійних зборах на його адресу прозвучало багато різких, але справедливих слів. Думку колективу вдало висловив слюсар заводу Є. Я. Скляр, який сказав, що Чоп Ю. І. не може бути директором, оскільки втратив довіря колективу. На цих зборах було обрано нового директора. Згодом на заводі «Керамік» справи пішли на краще¹⁰.

Про ефективність звітів свідчить й такий приклад. Заступник генерального директора Київського авіаційного виробничого об'єднання Г. І. Сухих не виявляв належної ініціативи в роботі, пустив справу на самоплив. І як результат, після звіту на засіданні парткому об'єднання його звільнили з посади. Нині цю ділянку очолює комуніст П. Я. Костина, досвідчений спеціаліст, який не віденджується в кабінеті, а працює серед людей, без тяганини вирішує нарізлі питання¹¹.

Велике значення у справі піднесення трудової дисципліни, морального виховання має заслуховування звітів рядових комуністів. Так, партійний комітет колгоспу ім. О. Матросова Лановецького району Тернопільської області при цьому звертає увагу на те, щоб кожне обговорення звіту було максимально аналітичним, зосереджувало увагу передусім на недоліках і невикористаних можливостях. Під час підготовки до проведення таких заходів партком старанно вивчає методи роботи комуніста, який звітуватиметься, його вклад у виконання рішень партії, планів колективу. До уваги береться передусім те, чи служить він прикладом у праці та побуті, чи дисциплінований, готовий бути там, де важче. Так, доярка цього колгоспу, член КПРС М. М. Глушук через зловживання спиртним почала припускатися значних порушень трудової дисципліни. Це викликало обурення її товаришів по праці. Було вирішено заслухати М. М. Глушук на парткомі. Чи не

⁹ Парт. жизнь.— 1987.— № 3.— С. 44.

¹⁰ Романюк Г. Якщо приклад покаже райком // Прапор комунізму.— 1987.— 12 лют.

¹¹ Драхлаук П., Якунов Є. Підтримуємо ініціаторів // Там же.— 12 берез.

найбільш принципово, гостро говорили про її моральне обличчя ті, хто працював з нею поруч: партгрупорг Г. Д. Стецюк, член КППС, доярка з тридцятирічним стажем К. С. Стецюк. Відверта й вимоглива розмова була вчасною і корисною для комуністки Глушук. Вона визнала свої помилки, почала відповідально і дисципліновано ставитися до роботи, вести тверезий спосіб життя¹².

Як показує життя, виправдала себе практика заслуховування звітів членів КППС на зборах партійних груп. Адже в партгрупі комуністи краще знають один одного. Все це дає змогу зробити розмову під час звіту ґрунтовною, всебічною, вимогливою й доброзичливою, що сприяє виробленню у комуністів критичного підходу до своєї діяльності. На зборах партійних груп з даного питання не приймають розгорнутих рішень, а, як правило, обмежуються рекомендаціями, що заносяться до щоденника партгрупорга.

Так, на зборах партгрупи Київської міської Ради народних депутатів, що відбулися у березні 1987 р., було заслухано звіт члена КППС, депутата міськради, начальника головного управління торгівлі В. С. Тимофєєва про роботу по перебудові торговельного обслуговування населення міста у світлі вимог XXVII з'їзду КППС. В обговоренні звіту взяли участь заступник голови міськвиконкому В. Р. Савчук, директор центрального універмагу З. А. Лебідь, заступник голови міського комітету народного контролю Т. А. Свірус, крутильниця виробничого об'єднання «Хімволокно» А. П. Гречуха. На цих зборах виступав перший секретар Київського міськкому Компартії України Ю. Н. Єльченко. Відзначалося, що депутат В. С. Тимофєєв не зробив необхідних висновків з критики, якій піддавалися управління і він особисто за неприпустиму повільність у перебудові стилю й методів роботи, не забезпечив, як того вимагають рішення XXVII з'їзду КППС, докорінного поліпшення торговельного обслуговування, прискорених темпів його розвитку. Збори рекомендували В. С. Тимофєєву усунути зазначені недоліки. Було вирішено через певний час заслухати його повідомлення про хід виконання висловлених членами партійної групи критичних зауважень та пропозицій¹³.

Партійний комітет, партбюро (а в партійних організаціях, де немає бюро, секретар парторганізації) визначають кого та коли заслухати і з якого питання. Комуніста, звіт якого заплановано обговорити, завчасно повідомляють про це, вказують й мотиви заслуховування, щоб це не було для нього несподіванкою. Все це допомагає йому продумати план свого виступу, сконцентруватися на тому, що його хвилює, які висловити побажання й пропозиції на адресу партійної організації та адміністрації. Комуністи, виступаючи із звітами на зборах партійної групи чи первинної партійної організації, на засіданнях партбюро, парткому про виконання вимог Статуту КППС, проходження кандидатського стажу, про підвищення свого ідейно-політичного рівня і професійної майстерності тощо нерідко отримують перші уроки публічних виступів. І в цьому теж велике значення аналізованих заходів.

В більшості партійних організацій при підготовці звітів створюються комісії, яким доручається детальне вивчення питань, підготовка проекту постанови і характеристики на комуніста. Досвід використання цієї форми у партійній роботі підказує, що можна заслуховувати звіти двох комуністів відразу. У такому випадку є можливість порівняти діяльність цих членів партії, глибше проаналізувати їх позитивні якості та недоліки.

Після XXVII з'їзду КППС партійні комітети і бюро сгали піклуватися про те, щоб звіти й характеристики були всебічними, відобра-

¹² Семенюк І. Звіт? Не для «галочки» у протоколі // Вільне життя.— 1986.— 20 серп.

¹³ У партійній групі Кієвради // Прапор комунізму.— 1987.— 17 берез.

жали не тільки трудову діяльність та участь у громадській роботі того чи іншого члена партії, а й рівень його політичного загартування, моральні риси, культурні запити.

Звіти комуністів, у тому числі керівників, стають дедалі різноманітнішими. Ряд партійних комітетів, наприклад, Баглейський райком партії Дніпропетровської області, підбиває підсумки кварталу на бюро, де, зокрема, заслуховуються звіти керівників, які не виконали планів, дає їм відповідну оцінку. Це сприяє підвищенню відповідальності таких керівників за доручену справу, їх психологічній перебудові, впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки.

Отже, звіт, який ґрунтовно підготовлено і проведено організовано, має неабияке виховне значення, несе великий заряд творчої енергії. Такий підхід до використання цієї форми характерний для парткому виробничого об'єднання «Дніпропетровський комбайновий завод ім. К. Є. Ворошилова». Тут здійснення перебудови у роботі тісно пов'язане із звітами комуністів про виконання ними статутних вимог та службових обов'язків, підвищення їх відповідальності за доручену справу. Тільки у 1986 р. в процесі проведення обговорення діяльності та морального обличчя членів КППС тут було затверджено 134 партійні характеристики, які обговорювалися всебічно, з участю багатьох товаришів по роботі й партії¹⁴.

Аналізуючи роль звітів комуністів у підвищенні їх політичної, трудової активності, відповідальності, слід підкреслити, що вони дають відповідь на питання: хто є хто. Вони допомагають самокритично осмислити досягнуте, об'єктивно розібратись в допущених прорахунках, виявити та реалізувати внутрішні резерви. Суть заслуховування звітів якраз і полягає в тому, щоб розібратися, як живе та працює, ідейно й політично зростає комуніст, що є нового в методах його роботи, які в нього сильніші чи слабкі сторони. Це дає змогу вчасно допомогти, одному розповсюдити кращий досвід іншого, а більшості — озирнутися на свою діяльність, критично оцінити її й зробити безкомпромісні висновки.

Однак все це досягається тільки у тих випадках, коли під час обговорення звіту йде живий, зацікавлений обмін думками, на адресу комуністів висловлюються гострі, але справедливі зауваження.

Важливою формою контролю за конкретним вкладом комуністів в перебудову, за підвищенням їх авангардної ролі є проведення з ними індивідуальних співбесід. Ця робота отримала поширення в партійних організаціях Харкова, Дніпропетровська, Києва та інших міст. Так, внаслідок проведених у Дніпропетровській міській парторганізації співбесід з понад 70 тис. членів КППС 118 з них перейшли в колективи, де немає членів партії; 110 — у відстаючі колективи, більш як 3 тис. почали виконувати постійні партійні доручення. Переглянуто й конкретизовано у бік збільшення особисті зобов'язання та творчі плани понад 18 тис. чол.¹⁵

Останнім часом помітно посилили увагу до індивідуальної роботи з кожним комуністом партійні організації Києва. При цьому вони спираються на відоме лєнінське положення, на якому акцентувалася увага на XXVII з'їзді КППС, про індивідуальний підхід в роботі з людьми як важливу форму виховання трудящих, піднесення їх активності¹⁶. В Подільському райкомі партії м. Києва індивідуальні співбесіди стали засобом, з допомогою якого тут глибше стали вивчатися особисті, моральні якості працівників апарату райкому партії, інших комуністів. З результатів співбесід стає очевидним, як вони працюють.

¹⁴ Куликівич А. Гарантія успіха // Днепр вечерний.— 1987.— 25 февр.

¹⁵ Поточ. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України.

¹⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 104.

виконують партійні рішення, кому з них і яку допомогу необхідно подати¹⁷.

Великого значення надають цьому напрямку виховної роботи у Стахановському міськкомі партії Ворошиловградської області. Здійснюючи перебудову, тут вимагають від партійних бюро і комітетів давати принципову оцінку будь-яким (навіть на перший погляд малозначним) фактам відхилення від норм партійного життя. В 1985—1987 рр. у місті проведено понад 1200 співбесід з комуністами, у тому числі понад 200 безпосередньо в міськкомі партії¹⁸.

В ході індивідуальних співбесід часто порушуються питання про авангардну роль комуніста, його особисту участь у перебудові, розв'язанні завдань НТП, у громадській діяльності. На перший погляд, які могли бути претензії до члена КПРС, комбайнера з колгоспу ім. Суворова Васильківського району Дніпропетровської області Т. І. Колесника? Він старанний працівник, зайняв перше місце серед колег на жниввах 1986 р. Однак на співбесіді з секретарем партійної організації колгоспу йому було принципово сказано, що як профгрупорг механізованого загону № 2 він працює не на рівні вимог часу. Відверта партійна розмова допомогла комуністу побачити свої недоліки і упущення, а згодом й виправити їх.

На співбесіді серйозні зауваження були висловлені також і слюсарю мехмайстерні В. С. Жили, у якого іноді спостерігалася недисциплінованість у роботі. Справедлива і принципова своєчасна розмова допомогла і йому перебудуватися¹⁹.

Таким чином, співбесіди поряд із звітами є важливим засобом контролю за тим, як кожен комуніст виконує вимоги Статуту КПРС, прийняті рішення. Вони частіше всього проводяться з тими, хто не завжди сумлінно виконує партійні доручення, має партійні стягнення. Разом з тим слід підкреслити, що проведення співбесід потрібне не ради форми, тому не слід захоплюватися їх кількістю. Правильно роблять ті парторганізації, які не перетворюють цю справу на компанійщину, не зорганізують її, не проводять співбесіди за стандартним набором питань. А між тим такі випадки ще зустрічаються.

Головна мета індивідуальних співбесід, як показує досвід, полягає в тому, щоб ретельно розібратися в причинах, які породжують недоліки в роботі чи поведінці комуніста, з'ясувати, якою мірою ці недоліки залежать від нього самого, а якою — від рівня роботи партійної організації чи партгруп. При цьому аналізуються участь комуніста, його роль у виконанні прийнятих рішень, здійсненні перебудови. Все це повністю співзвучне ленінському положенню про те, що кожний член партії відповідальний за партію, а партія відповідальна за будь-якого свого члена.

Удосконалюючи практику проведення звітів та індивідуальних співбесід, партійні організації приділяють велику увагу насамперед практичній віддачі від цієї роботи — здійсненню прискорення соціально-економічного розвитку колективів, підвищенню відповідальності працівників, зміцненню партійної і державної дисципліни, забезпеченню єдності слова й діла. «Будь-який розлад між сказаним і зробленим, — підкреслювалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — завдає шкоди головному — авторитету партійної політики — і не може бути терпимим ні в якій формі. Партія комуністів — партія єдності слова і діла. Про це повинен пам'ятати кожний працівник, кожний

¹⁷ Романюк Г. Якщо приклад покаже райком // Прапор комунізму. — 1987. — 12 лют.

¹⁸ Дыма Н. Единство воли и действий // Коммунист Украины. — 1987. — № 7. — С. 57.

¹⁹ Савицька А. Тверде слово комуніста // Шляхом комунізму. — 1986. — 7 серп.

комуніст. Саме з єдності слова і діла радянський народ судитиме про нашу роботу»²⁰.

Без високої виконавської дисципліни неможливо по-справжньому, по-діловому вирішувати невідкладні завдання сьогодення. Проте, як свідчить практика, цілий ряд партійних комітетів надто слабо підвищує виконавську дисципліну, неефективно використовує для цього звіти й співбесіди як важливу форму контролю, як засіб зміцнення партійної та державної дисципліни. Так, на пленумі Львівського обкому партії у березні 1987 р. відзначалося, що тут мав місце розрив між словом і ділом, ряд керівників не справлялися з дорученими обов'язками, жили вчорашнім днем, бюро, секретарі обкому явно потурали їм. Була відсутня принципова вимогливість до кадрів, їх оцінки по реальній справі²¹.

Аналіз показує, що в багатьох партійних організаціях звіти комуністів та індивідуальні співбесіди ще проводяться формально і не дають відчутних результатів. Нерідко має місце примиренське ставлення до недоліків того, хто звітується, і ці недоліки не завжди відмічаються в характеристиках. У подібних випадках допускається взаємна «амністія» недоліків. Особливо це помітно, коли розглядається діяльність комуністів-керівників. Одна із причин цього полягає в тому, що в багатьох партійних організаціях ще не вироблено системного підходу до підготовки звітів та характеристик, їх обговорення на партійних зборах, засіданнях парткомів і партбюро. На пленумі Київського міськкому Компартії України відмічалось, наприклад, що загальна цифра звітів велика, однак якісний бік роботи ще невисокий. Багато формалізму в цій справі в партійних організаціях виробничих об'єднань ім. С. П. Корольова та «Більшовик»²².

Таке становище із заслуховуванням звітів комуністів мало місце і в деяких партійних організаціях Тернопільщини. Так, комуністи колгоспу «Росія» Тернопільського району слухали звіт голови колгоспу І. Т. Левченка про партійне керівництво комсомолом. Єдиний пункт відповідної постанови зобов'язував голову колгоспу... «налагодити чіткий облік членів ВЛКСМ». Слабким і неефективним був контроль за виконанням рішень, прийнятих по звітах комуністів у парторганізаціях Тербовлянського району цієї ж області. Ще в 1985 р. на засіданні бюро райкому партії заслухали звіт керівників колгоспу «Перемога». Було вказано на серйозні недоліки у роботі парторганізації, голови колгоспу. Минув рік, але нічого не змінилося. Обмежилися тим, що розробили заходи щодо подолання відставання. Проте жоден пункт цих заходів не було виконано. У 1986 р. в господарстві не раз бували працівники райкому, проте ніхто з них не поцікавився як виконується постанова бюро²³.

Наведемо ще приклад формально-бюрократичного ставлення до звітів комуністів. У березні 1986 р. на пленумі Херсонського міськкому партії звітувала директор м'ясокомбінату В. Ясенчук. Її доповідь була несамокритичною, мала парадний характер, незважаючи на те, що на підприємстві, де був низький рівень виробництва, мали місце факти порушень трудової дисципліни, крадіжок соціалістичної власності. Саме таким керівникам й необхідна допомога партійного комітету. Однак члени міськкому, його перший секретар М. Павлов визнали, що буде достатнім, якщо лише взяти до відома звіт директора комбінату²⁴. Такий лібералізм і безпринципність лише шкодять справі.

²⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 98.

²¹ Строго придержуватися норм партійної життя // Правда України.— 1987.— 22 марта.

²² Прапор комунізму.— 1987.— 7 квіт.

²³ Таран П. Перевірка і контроль — основа перебудови // Вільне життя.— 1986.— 1 листоп.

²⁴ Титаренко О. Найважливіша ланка перебудови // Рад. Україна.— 1986.— 15 листоп.

Деякі партійні комітети при проведенні звітів та співбесід вдаються до формалізму в цій справі. Так, Криворізький райком партії Дніпропетровської області поставив завдання перед партійними організаціями району протягом 1987 р. заслухати на партійних зборах, засіданнях бюро і парткомів звіти всіх комуністів. Зрозуміло, що гонити за цифрою у даному разі не може замінити вдумливої і творчої, ділової партійної роботи.

Багато недоліків в організації звітів комуністів має місце і на промислових підприємствах м. Кривого Рога, про які йшлося на міській науковій-практичній конференції у вересні 1986 р. Зокрема, відзначалося, що на комбінаті «Криворіжсталь» в партійних організаціях сортопрокатного цеху № 2, доменного № 1 за останні півтора року взагалі не було звітів комуністів на партійних зборах»²⁵.

Практика показує, що під час проведення звітів у деяких партійних організаціях не завжди виявляється належна вимогливість до тих, хто порушує дисципліну. Іноді такі заходи мають наліт парадності, а рішення по них складаються з одного пункту: «Звіт взято до відома». На Київському заводі цивільної авіації, наприклад, протягом 1986 р. на засіданнях бюро, зборах у цехових парторганізаціях відвітувала лише десята частина всіх комуністів, а на засіданні парткому було заслухано лише двох членів партії. Та справа, звичайно, не в кількості. Не сприяла ефективності такої форми те, що в цехових партійних організаціях звіти комуністів, як правило, готуються наспіх, без глибокого вивчення питання, а зміст постанов зводиться головним чином до того, що інформації беруться до відома»²⁶.

Отже, нині особливо важливо, щоб кожна партійна організація, кожен комуніст глибоко усвідомили, що головне завдання часу — діяти активно, сміливо, творчо, компетентно. Виступаючи на зустрічі з партійним, радянським і господарським активом Естонської РСР 21 лютого 1987 р. М. С. Горбачов підкреслив: «Включити реально в процес перебудови кожного комуніста на основі розвитку ініціативи, самодіяльності первинних партійних організацій — це означає, по суті, включити всі трудові колективи, всю партію, весь народ в перебудову»²⁷.

Досягти цього можна, зокрема, при умові значного підвищення вимогливості до проведення звітів та співбесід з комуністами, що є засобами вироблення у членів партії, у керівників вміння і бажання працювати краще, долати косність, консерватизм, діяти по-новому. Вдумливе і творче проведення таких заходів особливо є актуальним тепер, коли повсюдно ведуться пошуки кращих форм партійної роботи, дійових методів контролю за виконанням рішень XXVII з'їзду КПРС, за зміцненням партійної дисципліни.

²⁵ Поточ. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України.

²⁶ Бути політичними бійцями // Прапор комунізму.— 1987.— 3 січ.

²⁷ Горбачов М. С. Промова на зустрічі з партійним, радянським і господарським активом Естонської РСР // Рад. Україна.— 1987.— 24 лют.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СВІТОГЛЯДУ В. Н. КАРАЗІНА

А. Г. БОЛЕБРУХ (Дніпропетровськ)

Кінець XVIII — початок XIX ст. в Росії, у тому числі й на Україні, характеризувалися поглибленням процесу розкладу феодальної формації. Ідеологічним відображенням перехідної епохи стало розмежування суспільних сил, формування двох протилежних таборів — антикріпосницького й консервативного та загострення боротьби між ними.

Якщо представники першого (просвітителі Пнін, Кайсаров, Малиновський, Куніцин та ін., а також «реформатори» Сперанський, Стройновський, Якоб та ін.) відстоювали більш-менш значні перетворення буржуазного типу з урахуванням інтересів трудових мас населення, то другий табір спрямовував усі свої зусилля на збереження дворянсько-монархічних підвалин соціального устрою. Консервативне середовище втрачало колишню монолітність і складалося з войовничих реакціонерів, таких як Аракчєєв, Ростопчин, Голицин, Голенищев-Кутузов, Дивов, а також з тих, хто мав намір пристосуватися до обстановки, що змінилася, зайнятися перебудовою занепадлих частин суспільної будови.

Своєрідне місце в цьому крилі консервативного табору займав Василь Назарович Каразін (1773—1842 рр.). Виходець з небагатої дворянської родини, глава якої майже все життя провів на військовій службі, він одержав непогану освіту, цікавився природничими, технічними і гуманітарними науками, багато читав, зібрав велику бібліотеку. Як і багато його сучасників, він був переконаний у величезній соціальній ролі й перетворюючій силі знань. Каразін, який прагнув активної громадської діяльності й був широко срудованою людиною, залишив велику рукописну спадщину, половина якої — публіцистика.

Відмовившись від військової кар'єри, Василь Назарович, оселившись у своєму маєтку — селі Кручик Слобідсько-Української губернії, вирішив присвятити себе науці, винахідництву. Під час правління Павла I він збирався виїхати за кордон; не одержавши дозволу на це, намагався втікти з родиною потай, але його було схоплено і посаджено на гауптвахту. Існують дві версії щодо мотивів утечі: одна з них — Каразін сподівався таким чином врятуватися від деспотизму, що панував у країні (цю думку поділяв й О. І. Герцен); друга — він прагнув продовжити свою освіту за кордоном. Не вдаючись до аналізу ступеня достовірності цих версій, скажемо лише, що навряд чи у Кручику відчувалося павловське свавілля.

Щирий лист з проханням про помилування мав вплив на імператора. Каразіна визволили з-під сторожі, він поступив на службу і досить швидко досяг чину колезького асесора.

Воцаріння Олександра I сприяло кар'єрі Василя Назаровича, яка почалася з того, що він підкинув до кабінету нового імператора листа. В ньому викладалися потреби тогочасної Росії. Реакція Олександра I була прихильною. Однак ідилія була недовгою. Заздрість великих сановників, незадоволення царя безцеремонністю Каразіна, який намагався стати рупором громадської думки і радником монарха, призвели до того, що він був змушений залишити міністерство народної освіти, працюючи в якому багато зробив для організації системи освіти в Росії, зокрема для заснування Харківського університету.

В 1804 р. Каразін знову оселився у Кручику, зайнявся реорганізацією управління маєтком, різними експериментами в галузі агрономії, хімії, метеорології тощо. Його зусиллями було засноване Філотехнічне товариство (1811 р.), що об'єднало понад 100 поміщиків, зацікавлених у раціоналізації господарства. Водночас Василь Назарович уважно стежив за внутрішньою й зовнішньою політикою, станом справ і настроями у країні, а свої спостереження викладав у записках Олександрю I та його урядовцям.

З одного боку, він піддавав критиці прояви реакції та мракобісся, наприклад у галузі освіти і культури, а з іншого — закликав спиратися на «благомисляче» дворянство, посилити його вплив на реальну політику. Однак ці поради Каразіна виявлялися або несвоєчасними, або недоречними і призводили, як правило, до «височайших» доган або арештів. Так, у 1820 р. за спробу дати власне тлумачення причин повстання у Семенівському полку він на півроку потрапив до Шліссельбурга.

Гострі проблеми, що стояли перед країною, Каразін, безумовно, бачив і схильний був їх обговорювати, не збиваючись на твердолобий консерватизм. Саме ця обставина створювала можливість для його контактів з просвітителами (Пнін, Анастасевич та ін.), а згодом і декабристами. Однак передові ідеї століття Каразін використовував з метою виявлення у феодально-кріпосницькій системі більших (після деяких пертворень) можливостей для «загального благоденства», ніж у буржуазних порядках. Його непохитна відданість підвалинам старого світу зрештою відштовхнула від нього багатьох передових діячів (наприклад, М. Тургенева).

Життя й діяльність Каразіна досить докладно досліджені як у до-революційній, так і в радянській літературі. У дожовтневий період існували дві групи оцінок і місця Каразіна в суспільному житті Росії та України. Автори, близькі за своїми ідейними настановами взагалі або лише у даному питанні до дворянської історіографії, ідеалізували його, а буржуазно-ліберальні історики, як правило, не визнавали і впевнено відносили до консерваторів.

Велике значення для висвітлення теми даного повідомлення мали праці Н. А. Лавровського та Д. І. Багалія, який підготував до видання твори Каразіна¹.

Радянські історики з марксистських позицій розглядають роль і місце Каразіна в ідейній боротьбі того періоду. Більшість вчених, враховуючи провідну класову спрямованість його світогляду, вважають Каразіна консерватором². Однак він не був таким одноплановим, як, наприклад, Растопчин.

Каразін виступав за обмеження поміщицького свавілля і регламентацію селянських повинностей, спадкове користування наділами і скасування дріб'язкової опіки над господарською діяльністю селян, за елементи мирського самоврядування й навчання сільських дітей тощо. Звертаючи більшу увагу на ці риси ідейного обличчя Каразіна і недостатньо переконливо пояснюючи їх зв'язок з принципами кріпосницьких відносин і політичного панування дворянства, які він обстоював,

¹ Данилевский Г. П. Василий Назаревич Каразин: Материалы для биографии // Северная пчела.— 1860.— № 24—26, 29, 31; Лавровский Н. А. Василий Назаревич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения.— 1872.— №1.— С. 57—106; № 2.— С. 197—247; Лощенков Н. А. В. Н. Каразин как помещик села Кручик // Харьковский сборник.— 1887.— С. 26—47; Абрамов Д. В. В. Н. Каразин.—СПб., 1891.—92 с.; Багалей Д. И. Просветительская деятельность В. Н. Каразина.— Харьков, 1893.— 31 с.; Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета: В 2 т.— Харьков, 1893.— Т. 1.— С. 824 с.; Срезневский В. И. Каразин Василий Назаревич // Русский биографический словарь.— СПб., 1897.— Т. «Ибак-Ключарев».— С. 486—499; Шильдер Н. К. Император Александр I, его жизнь и царствование: В 4 т.— СПб., 1897.— Т. 2.— С. 324—330; Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов.— СПб., 1873.— С. 218—220; Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.: В 2 т.— СПб., 1888.— Т. 1.— С. 370—381; Семевский В. И. Несколько слов о В. Н. Каразине // Вестник Европы.— 1893.— № 2.— С. 531—544; Семевский В. И. История крестьянского вопроса в связи с историей внутреннего быта России в XVIII и первой половине XIX в.— СПб., 1885.— С. 142—145; Тихой Н. В. В. Н. Каразин, его жизнь и общественная деятельность.— Киев, 1905.— 62 с.; Тихой Н. Политические воззрения В. Н. Каразина.— Харьков, 1907.— 38 с.; Кульман Н. Н. Из истории общественного движения в России в царствование императора Александра I // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук.— СПб., 1909.— Т. 13.— С. 99—147; Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем.— Харьков, 1910.— 927 с.; Рукописный відділ Інституту російської літератури АН СРСР (далі — ВР ІРЛІ), ф. 265, оп. 1, № 4, арк. 224—224 зв.

² Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности.— Петрозаводск, 1949.— С. 162—216; Базанов В. Г. Ученая республика.— М.; Л., 1964.— С. 119—153; Медведева И. Н. Гнедич и декабристы // Декабристы и их время.— М.; Л., 1951.— С. 130—132; Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX в.— М.; Л., 1957.— С. 342—343; Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения.— М., 1971.— С. 125—126, 327.

деякі дослідники³ намагалися обґрунтувати приналежність Каразіна до антикріпосницького табору або навіть до просвітительства — послідовно демократичної течії в ідеології тієї епохи.

Мета даного повідомлення — на основі опублікованих та архівних джерел розкрити деякі аспекти світогляду Каразіна з урахуванням процесу диференціації ідейних течій в перші десятиріччя ХІХ ст. і насамперед запропонувати ряд думок щодо ставлення цього громадського діяча до основного інституту феодалізму — кріпосницького права.

Певний вплив на поширення в радянській історіографії тези про антикріпосницькі настрої Каразіна мала стаття О. І. Герцена «Імператор Олександр І і В. Н. Каразін»⁴, опублікована у 2-му випуску «Полярной звезды на 1862 год». Маючи на меті показати нездатність самодержавства здійснити в країні вкрай необхідні перетворення в демократичному дусі, Герцен обрав для цього особу Каразіна. Вибір припав на нього, мабуть, тому, що по-перше, інтереси Каразіна були різноманітні й стосувалися ряду актуальних проблем, по-друге, його невгамовний дух постійно вимагав практичних кроків, по-третє, він постійно закликав Олександра І та його прибічників прислуховуватися до громадської думки, тісно співробітничати з тими, хто усвідомив необхідність змін. Усе це давало чудову можливість наочно продемонструвати справжнє ставлення царизму до багатьох пороків російської дійсності. До того ж, пропозиції Каразіна не просто відхилялися — їх автор зазнавав неодноразово утисків, арештів, потрапив навіть до в'язниці, а це було важливо для обраного Герценом жанра.

На початку цієї статті про Каразіна говориться як про «невтомного робітника на загальну користь, який брався за все і за все з надзвичайною енергією, стукав у всі двері й зустрів всюди опір, перешкоди і неможливість у цьому середовищі зробити щось путяще...»⁵. Дійсно, Каразін радив змінити зовнішньополітичну орієнтацію, методи освіти й виховання, управління маєтками та казенними поселеннями — і майже всі його пропозиції відхилялися⁶. Він буквально атакував видних сановників і самого царя записками, в яких викривав такі недоліки, як необмеженість самодержавної влади, відсутність «неодмінних законів», самоуправство міністрів, байдужість до загального добра адміністративних установ зверху до низу, бюрократизм, прояви мракобісся й обскурантизму в питаннях релігії та освіти, хабарництво й казнокрадство, обтяжливість і несправедливість податкової й рекрутської повинностей, величезна дитяча смертність, свавілля поміщиків тощо. Все це «разом узате, — писав Каразін у 1820 р. — неодноразово породжувало в мені думку, що якась *невидима* рука рухає зсередини батьківщину нашу надзвичайно згубними для неї пружинами. Не лише всі стани народу, а й всі віросповідання неначе навмисно ображаються і роздратовуються...»⁷. Каразіним керувало не вузькодворянське користюлюбство, його підхід без особливих перебільшень можна назвати загальнодержавним (хоча він від цього не втрачав класового характеру). Він писав про те, що народні маси зазнають непомірного гноблення,

³ Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин. — Харьков, 1952. — 68 с.; В. Н. Каразин: Биобиблиография. — Харьков, 1953. — 49 с.; Бабкин Д. С. А. Н. Радищев: Литературно-общественная деятельность. — М.; Л., 1966. — С. 38—41; Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці ХVІІІ ст. — К., 1973. — С. 76—83; Нарис історії філософії на Україні. — К., 1966. — С. 123—126; Светлов Л. Б. Каразин Василий Назарович // Советская историческая энциклопедия. — М., 1965. — Т. 6. — С. 1015; Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины ХVІІІ—нач. ХІХ в. и французское Просвещение. — К. 1979. — С. 61—68; Почапский А. М. Развитие философской мысли на Украине: первая половина ХІХ в. — К., 1984. — С. 50—51.

⁴ Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. — М., 1959. — Т. 16. — С. 38—77.

⁵ Там же. — С. 39—40.

⁶ Слюсарский А. Г. Указ. соч. — С. 39—49.

⁷ Каразин В. Н. Сочинения... — С. 124.

що їх виступи, як правило, викликані жорстокою експлуатацією. В цьому плані заслуговує на увагу неопублікована частина однієї із записок на ім'я міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея (1820 р.)⁸, в якій він описував жорстокість поміщиків щодо кріпаків та сумні наслідки відчуженості між ними, що катастрофічно зростала. Ці свідчення Каразіна не лише характеризують його світогляд, а й допомагають оцінити той вплив, який мала класова боротьба селянства на еволюцію різних течій суспільної думки.

В перші роки свого правління Олександр I прихильно сприймав критичний настрій Каразіна. Часто використовував його при вирішенні деяких делікатних справ. В одному з листів цар писав: «...Я з великим задоволенням і з кожною годиною більше бачу, наскільки ми погоджуємося в способі наших думок і почуттів. Я прошу вас продовжувати і вірити, що я вмю цінувати подвиг, до якого ви прагнете»⁹. Мабуть, Каразін не дуже перебільшував, коли хвастив близьким знайомим, що деякі записки царя до нього розпочиналися словами: «Мон cher Каг...»¹⁰. Однак через 2—3 роки становище різко змінилося, цар не бажав навіть приймати свого колишнього порадики.

Заспокоївшись після такої сильної урази, Василь Назарович почав писати листи у далеку столицю, порушуючи, як він вважав, важливі питання. Так, у 1808 р. він направив царю послання, в якому виклав свої міркування щодо найбільш доцільної поведінки Росії на міжнародній арені в той «критичний час», коли Європа «до гори дном перевернута», коли, з одного боку, загрожує війна, якої кінець сумнівний, а з другого — «повільне, але таке ж хворобливе виснаження держави». Каразін пропонував «відрізати» Росію від Європи, припинити всі зносини з нею, відкликати послів тощо. Саме цим, вважав він, Росія позбавить Наполеона будь-якого приводу до нападу.

Консерватора Каразіна лякала не тільки небезпека збройної сутички з буржуазною Францією, а й «розкладаючий» вплив її революційних ідей на молоде покоління, систему виховання, основу якої становив принцип «доброзвичайності». Невиправданим вважав він й зближення з Англією. Таке сміливе втручання Каразіна у сферу компетенції верховної влади призвело до його арешту на 8 днів та заборони звертатися до імператора з будь-якими пропозиціями¹¹.

Однак через кілька років Василь Назарович знову розсилав листи в різні інстанції. Так, у зв'язку з висилкою філософа І. Шада з Харківського університету за кордон, під час розправ Руніча і Магницького з прогресивними діячами освіти Каразін (треба віддати належне його сміливості) звернувся до царя по допомогу. Олександр I знову віддав розпорядження винести йому чергову догану і суворо заборонити турбувати монарха своєю писаниною¹². Це було у 1819 р. Однак вже у 1820 р. Каразін відправив розгорнуті записки царю і Кочубею, в яких викривав виявлені ним злочини¹³. Реакція правлячих кіл була такою ж, як і раніше. І лише тоді, коли він натякнув на те, що має намір повідомити про «важливі обставини» (йшлося про «небезпечні» настрої й задуми в передових колах), відбулася розмова з царем.

Отже, Герцен мав підстави обрати Каразіна персонажем свого нарису. Однак великий демократ писав його в той час, коли вивчення

⁸ Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, ф. 335, оп. 1, спр. 10, арк. 1 (далі — ВР ДПБ); Каразіна В. Н. Сочинения... — С. 904—907.

⁹ Центр. держ. іст. арх. СРСР, ф. 1101, оп. 1, спр. 223, арк. 1—2 (далі — ЦДІА СРСР).

¹⁰ Анастасевич В. Г. Записка о Василии Назарьевиче Каразине // Чтения в обществе истории и древностей российских.—М., 1861.—Кн. 3. — С. 194 (далее — ЧОИДР).

¹¹ ВР ДПБ, ф. 335, № 9, арк. 6 зв.—10 зв., ф. 601, № 2036, арк. 3—4, 5—6 зв.; Каразіна В. Н. Сочинения... — С. 56—61.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 1101, оп. 1, спр. 223, арк. 5—5 зв.

¹³ Каразіна В. Н. Сочинения... — С. 107—154, 740—742.

поглядів Каразіна тільки розпочалося, коли панувала дворянська трактовка його діяльності і багато його творів і фактів життя були невідомі. У кінцевому рахунку Герцен перебільшив прогресивність поглядів свого героя, що вже відзначалося в літературі¹⁴.

Вирішальним критерієм належності публіциста до того чи іншого суспільного табору в І-й половині XIX ст. було ставлення до кріпосницького права. Для Герцена було важливо, що Каразін неодноразово подавав проекти з селянського питання; під час запаморочливої кар'єри склав записку про викоренення рабства, після відставки «повертається через п'ять років, через десять років, через двадцять, через тридцять із своїм проектом визволення селян...»¹⁵. Герцен сформулював головні пропозиції Каразіна, висунуті ним у 1820 р., так: «Поступове визволення селян і скликання виборних людей від усього дворянства як представників громадської думки у родинній раді уряду»¹⁶. Думка Герцена про антикріпосницькі переконання Каразіна — наслідок дуже слабкої вивченості рукописної спадщини останнього в той період. Визначальним для революційного демократа була, вірогідно, участь Каразіна разом з М. Тургеневим і П. Вяземським у планованому в 1820 р. Товаристві для визволення селян. Не випадково у додатках до своєї статті в «Полярній звезді» Герцен вмістив записку про цілі товариства¹⁷, яку вважав твором Каразіна, лише підписаним М. і О. Тургенєвими, М. Воронцовим, П. Вяземським та іншими. Саме з цієї записки взято фразу про «поступове визволення селян».

М. Н. Кульман, як відомо, заперечував участь Каразіна у цьому товаристві; В. І. Семевський писав, що його організатори «поспішили позбутися» Карамзіна через принципові незгоди; А. Г. Слюсарський стверджував, що Каразін підписав документ, складений М. Тургенєвим, і «перший висловив думку про те, що визволення селян слід наділити землею, наданою їм у приватну власність»; В. Г. Базанов вважав, що, хоча Каразін і був учасником товариства, його цілі були протилежні цілям М. Тургенева чи П. Вяземського¹⁸. Отже, Каразін був випадковою фігурою для товариства. Він міг поставити підпис під зверненням до царя, але сама думка про скасування особистої залежності селян суперечила суті його соціально-політичної концепції.

Про серйозні незгоди між Каразіном та іншими членами товариства 1820 р. свідчить неопублікований лист першого до М. С. Воронцова від 29 травня 1820 р.: «Ваша ясновельможність не дали ніякої ціни двадцяти рокам постійних роздумів про сільський побут Росії і п'ятнадцяти постійних дослідів над її поселянами, які були найголовнішим предметом, ледве не сказав я, метою мого життя. Англійська і французька вільність не робить щасливими ні нас, поміщиків, ні наших поселян, яких ми, росіяни, звикли вважати немов би дітьми своїми. Вона, розірвавши родинні зв'язки, з часом призведе до тих наслідків, які ми бачимо в Англії, незважаючи на її закони та ін., тобто розбрату й бідності. Людина так створена, що має потребу в догляді, схваленні й таке інше. Не свобода, а влада зробила й ще робить прямі добродіяння людському роду»¹⁹. Декабрист С. П. Трубецькой, не називаючи Василя Назаровича серед членів товариства 1820 р., згадував, що «по Москві ходили рукописи харківського поміщика Каразіна, який повстав усією силою своєї красномовності проти волі селян»²⁰.

¹⁴ Герцен А. И. Собр. соч.— Т. 16.— С. 365—370.

¹⁵ Там же.— С. 56, 66.

¹⁶ Там же.— С. 70.

¹⁷ Полярная звезда на 1862 год.— М., 1968.— Кн. 7.— Вып. 2.— С. 57—58.

¹⁸ Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов.— СПб., 1909.— С. 616; Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 56; Базанов В. Г. Ученая республика.— С. 151.

¹⁹ ВР ДПБ, ф. 335, № 11, арк. 1 зв.— 2.

²⁰ Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности.— Иркутск, 1983.— Т. 1.— С. 222—223.

Невдоволеність Каразіна настановами товариства позначилася й на розробці ним 1820 р. організаційно-ідейних принципів іншого об'єднання, навмисно протиставленого першому. «Патріотичне товариство добрих поміщиків» мало, на його думку, докласти зусиль до створення «спроби статуту для поміщицьких маєтків, який би поєднував добробут поміщиків з добробутом поселян, за ними записаними, з нинішнім ступенем освіти і справжніми користями вітчизни нашої...». Добитися ж цього, «видаливши з вітчизни нашої крамоли, що з'їдають інші землі», можна лише завдяки збереженню «нашого способу правління», який є «найдавнішим і найближчим до природи». Треба лише «зробити йому систематичне начертання, відповідно до освіти століття... видані розпрошено закони щодо цього зібрати разом, відокремити від них довільні відхилення, кривотлумачення і зловживання, доповнити їх витягами із звічаїв, з вказівок уряду і окремих людей в різні часи — і таким чином скласти загальну постанову, яку б державна влада затвердити удостоїла»²¹.

У селянському питанні охоронна сутність, поміркованість Каразіна далися взнаки задовго до 1820 р. Ще у відомому листі Олександрю I, написаному в 1801 р., він виступив лише за регламентацію кріпосництва, сподівався, що цар визначить «можливості й повинності підданих» і скаже їм: «Цим зобов'язані ви взаємно між собою, цим зобов'язані казні, цим зобов'язані престоло моему — не більше, не менше...». Саме в такому контексті слід розглядати його тезу про те, що цар «забезпечить існування поміщицьких селян, поставить межі їх залежності...»²². А. Г. Слюсарський, на нашу думку, був неправий, стверджуючи, що тут Каразін писав про «необхідність поступово скасувати кріпосне право і дозволити селянам мати власність»²³. Для такого висновку ні розглядуваний, ні інші твори Каразіна не дають підстав. Більше того, В. Анастасевич, який добре знав Каразіна, навіть протиставляв позиції його та молодого імператора: «Коли Олександр, вихований Легарпом, на початку свого царювання, задовго до подій 1812 і 1814 в юній душі своїй ще тішився ідеями кінця XVIII, Василь Назарович... озброївся проти емансипації селянства і дратував молоде покоління»²⁴. У фонді Анастасевича зберігається цікава чернетка, яка мала заголовок «Для полегшення свободи селян треба» (1818 р.), а на полі помітка: «Для В. Н. Каразіна та інші мої думки з цього предмету»²⁵. Немов би продовжуючи сперечатися з Каразіним, Анастасевич накреслив коротку програму перетворень, які вважав за необхідне здійснити у зв'язку з визволенням селян і якими передбачалося як особисте розкріпачення і придбання землі у приватну власність, так і наділення усіх станів рівними громадянськими правами.

Анастасевич переклав російською мовою книгу В. Стройновського «Про умови поміщиків із селянами» (1809 р.). Її автор, виступаючи за визволення селян і підтримуючи на словах указ про вільних хлібопашців, був проти зменшення дворянського землеволодіння. Однак і така постановка справи лякала Каразіна²⁶. Більше того, ще у 1801 р. він пропонував з метою стабілізації курсу російського карбованця розпродати казенні землі і поселення, що за його підрахунками, могли б дати 863 млн. крб. Каразін запевняв, що перехід казенних селян до поміщи-

²¹ ВР ДПБ, ф. 335, № 6, арк. 1—6.

²² ЦДІА СРСР, ф. 1108, оп. 2, спр. 61, арк. 3 зв., 4 зв.; Каразін В. Н. Сочинения...— С. 9, 12.

²³ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 9.

²⁴ Анастасевич В. Г. Записка...— С. 198.

²⁵ Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 8, п. 1, спр. 1, арк. 7, 7 зв., 8; спр. 25, арк. 1—1 зв. (далі—ВР ДБЛ); Брискман М. А. В. Г. Анастасевич.— М., 1958.— С. 106—107; Лотман Ю. М. К характеристике мировоззрения В. Г. Анастасевича // Труды по русской и славянской филологии.— Тарту, 1958.— Т. 1.— С. 24—25.

²⁶ Каразін В. Н. Сочинения...— С. 216—228, 301.

ків сприятиме дальшому розвитку сільського господарства, оскільки, мовляв, без нагляду селяни не можуть виробити більше, ніж потрібно для харчування і сплати повинностей. Найвищий оброк з казенних селян у розмірі 5 крб., підкреслював він, становив половину поміщицького оброку²⁷. Величина оброку мала свідчити згідно з кріпосницькою логікою про рівень добробуту і працьовитості землеробів.

Найбільш розгорнуто свої соціальні погляди Каразін обгрунтував у «Практичному захисті проти іноземців існуючої нині в Росії підлеглості поселян їх поміщикам» (1810 р.) та «Думці одного українського поміщика, висловленій після бесіди із своїми товаришами про указ 23 травня 1816 року і про Естляндські постанови».

Перший з цих творів²⁸ був складовою частиною великої праці, написаної Каразіним за завданням Філотехнічного товариства. Проспект цього твору у викладенні автора такий: «Працю мою я поділяю на три відділення. У першому я спробую довести, що розумування іноземців про Росію і про зміни, належні її внутрішньому устрою, не мають ні в її обставинах, ні взагалі у природі речей достатніх підстав. У другому, що смисл наших корінних законів цілком ґрунтується на релігії і природі і що досить його лише пояснити, йдучи за освітою віка, щоб удосконалити його. В третьому, нарешті, у вигляді прикладу (хоча й дуже мало важливого) такого пояснення, викладу я мое власне, як найближче мені відоме, сільську інституцію, і те, що я знаю про подібні інституції в інших поміщиків»²⁹. Цьому ж задуму відповідає й «Тимчасовий статут сільця Анашкіна із сслами», виданий 1819 р. Ця брошура містить цікаві примітки, відсутні в «Творах»³⁰.

«Думка одного українського поміщика...» довгий час не вважалася каразінською, згодом В. І. Семевський визнав його таким, а невідповідності біографічного порядку тлумачив як навмисний камуфляж³¹. Однак ця праця чомусь не увійшла до «Творів», які укладав Д. І. Багалій. Текст «Думки...» двічі побачив світ у дореволюційний час³². Його списки зберігаються в різних архівах³³ з вказівкою на належність Каразіну.

Вказаний комплекс творів Каразіна слід розглядати у тісному зв'язку з ідейною боротьбою в країні. Напередодні Вітчизняної війни 1812 р. і особливо після неї в публіцистиці й художній літературі відбувалося досить гостре протиборство консервативних і прогресивних поглядів, точилися суперечки щодо шляхів розвитку Росії. Просвітителі, продовжуючи лінію Радищева, висували план радикально-демократичних перетворень, основною метою яких було «загальне благоденство», обстоювали «інтереси народних мас, головних чинно селян». Будучи за своєю класовою сутністю «вождями буржуазії», вони, однак, виявилися далекими від вузьокласової точки зору: «...Ніякої корисливості тоді в ідеологах буржуазії не проявлялось; навпаки, і на Заході і в Росії вони цілком широко вірили в загальне благоденство і широко бажали його, широко не бачили (почасти не могли ще бачити) суперечностей у тому ладі, який виростав з кріпосного»³⁴. Просвітительська концепція суспільного устрою викладалася як в опублікованих, так і

²⁷ Там же.— С. 23—35.

²⁸ Там же.— С. 62—99.

²⁹ Там же.— С. 303.

³⁰ Там же.— С. 113—117; Каразин В. Н. Опыт сельского устава для помещицкого имения, состоящего на оброке.— СПб., 1819; РВ ІРЛІ, ф. 165, т. 2, спр. 1175, арк. 1 зв.

³¹ Семевский В. И. Крестьянский вопрос...— Т. 1.— С. 378, 380; Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов.— С. 615.

³² ЧОИДР, 1860.— Кн. 2.— С. 218—227; Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е. и. в. канцелярии.— СПб., 1895.— Вып. 7.— С. 143—152.

³³ ВР ДПБ, ф. 335, № 13; ВР ІРЛІ, ф. Р-11, оп. 1, спр. 138, арк. 5.

³⁴ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 497.

рукописних творах Пніна, Куніцина, Арсеньєва, Кайсарова, Малиновського, М. Тургенева та інших. Каразін знав ці праці, однак категорично не міг погодитись з їх авторами, про що неодноразово говорив. Факт вигнання його з близького до декабристських кіл Вільного товариства любителів російської словесності в цьому плані є цілком закономірним.

У «Практичному захисті» він писав про просвітництво як наскрізь утопічне вчення, небезпечне насамперед замахом на «стародавні звичаї» (тобто кріпосницький лад) і православну віру. Помилкою називав Каразін своє юнацьке захоплення деякими положеннями просвітителів: «Природно було завагатися всім нам, вихованим у началах осьмнадцятого століття. Обманута наша уява носилася в мрійливому світі, який ніколи не був і, мабуть, ніколи не буде дійсним, у світі, який припускає, що люди досконалі, і, отже, гідні вільності необмеженої, і владу робить виявленням загальної волі»³⁵. Це зізнання дехто з учених був схильний тлумачити як свідчення причетності молодого Каразіна до просвітництва. В дійсності ж він ніколи не приймав просвітительський ідеал у цілому, погоджуючись лише з окремими, далеко не найважливішими тезами. У зрілому віці Каразін взагалі закликав відмовитися від «стеклої філософії» XVIII ст.

Каразін не знаходив загальної мови не лише з просвітителями чи декабристами — йому були чужі проекти антифеодального характеру. Він відкидав будь-які пропозиції, якщо вони вели до утвердження конституційних форм правління, до ліквідації кріпосного права і дворянських привілеїв. Його сучасники Сперанський, Кисильов, Канкрин, Якоб, Стройновський виступили з програмою буржуазних реформ, продиктованих потребами капіталістичного господарювання. Представники цього, буржуазно-реформаторського, напряму суспільної думки на відміну від просвітителів слабо враховували сподівання трудящих мас. Однак Каразін не прийняв і цю концепцію соціальної перебудови.

Ідеї як просвітителів, так і «буржуазних реформаторів» Каразін пояснював некритичним сприйняттям іноземних філософських концепцій, спроба реалізувати які призвела до «згубного» французького «перевороту», що, мовляв, не принесло ніякого полегшення народу. Саме тому Каразін так запевняв виступав проти «іноземців», теорії яких стали, на його думку, джерелом «небезпечних» устремлень вітчизняних мислителів.

З іншого боку, Каразін цілком усвідомлював недоліки навколишньої дійсності, визнавав необхідність змін і намагався здійснити деякі з них у власному маєтку. Сутність змін, які він пропонував, зводилася до розширення особистої та економічної свободи селян за умов збереження дворянського землеволодіння і кріпосного права. Каразін завжди виходив з того, що маєтки — власність дворян, надана їм владою для одержання «законного» прибутку і управління людьми, що в них мешкають. У «Практичному захисті...» він стверджував, що наділення селян землею було б несправедливе щодо дворян — «законних» володарів землі. До того ж, визволення селян від особистої залежності позбавляло б їх права на наділ і перетворювало їх на бродяг. «Ось до якого... лабіринту, — із задоволенням від знайденого аргументу писав Каразін, — призводить це завдання, на перший погляд мудре і людяне!»³⁶. Показово, що він підтримав висновки праці М. М. Щербатова «Міркування щодо незручності надати волю селянам або зробити власність маєтків» (1785 р.).

Наполягаючи на природності й добродійності зв'язку селян і феодалів, Каразін навіть назвав помісні землі загальним володінням, та при цьому не помітив, що спирається на старий дворянський постулат

³⁵ ВР ДПБ, ф. 335, № 4, арк. 3—3 зв.; ЧОИДР, 1861.— Кн. 3.— С. 136.

³⁶ ЧОИДР, 1861.— Кн. 3.— С. 139; ВР ДПБ, ф. 335, № 4, арк. 7.

про божественне установлення одних людей з покоління в покоління займатися фізичною працею, а інших — «управляти». Він писав, що маєток — це «державний капітал, мені або моему предку пожалування для того, щоб він приносив свій законний процент»³⁷. Отже, земля — дарована державою поміщику територія.

Селян Каразін вважав не власністю поміщика. Вони віддані йому для управління. Тому поміщик — «спадкоємний чиновник», а не повновласний господар життя й власності селян. У цих міркуваннях помітно бажання інтерпретувати феодальне право у новий спосіб, а це логічно вело до засудження дворянського й самодержавного свавілля, до вимоги дотримуватися норм закону і справедливості, однак при цьому «не руйнувати утверженого і виправданого вже часом»³⁸. Тим більше, що наслідуючи традиції дворянської публіцистики, Каразін змальовував селян нерозумними, лінивими, байдужими до всього, що виходить за межі найпростіших життєвих потреб, а тому за ними потрібний постійний нагляд. Управління селянами не може бути ефективним, якщо вигоди управляючих і тих, ким управляють, роз'єднані, як у казенних поселеннях. Тому, за Каразіним, найбільш доцільною була помісна система.

Виходячи з власного досвіду, Каразін рекомендував надати селянам у спадкове користування ділянки розміром не менш як 9 десятин (8 — ріллі, 1 — сінокіс), впорядкувати повинності, перейти на грошовий оброк. Знаменно, що за одиницю розрахунків Каразін обирає вартість одного дня барщинної роботи (за його підрахунками — 30 коп.). Таким чином, 1 дес. ріллі відповідає 150 дням роботи, 1 дес. сінокосу — 133,3 дня, 1 куб. сажень дров — 10 дням тощо. У кінцевому рахунку за землю, садибу, ліс та інше селянин мав щороку сплачувати 6% їх реальної вартості на ринку. На 1805 р. це становило 150 днів роботи, або 45 крб. Для початку XIX ст. такий оброк був «непомірно великий»³⁹.

Виправдовуючи свої розрахунки, Каразін послався на указ 1797 р. про «триденну барщину», на те, що 1 десятина приносить у середньому 15 крб. прибутку на рік, що у майбутньому поселяннин буде у явному вигаді, тому що вартість землі швидко зростає, а він, як і колись, буде оплачувати лише 150 днів (однак при цьому додавав, що оброк належить переглядати кожні 5 років). При цьому з поля зору Каразіна випав той факт, що зростала й оплата сільськогосподарської праці. Володіючи землею 10 років, селянин міг її продати чи закласти⁴⁰, але той, хто купив цей наділ, ставав кріпосним цього поміщика замість того, хто вибув.

Кріпосницька сутність взаємовідносин Каразіна із залежними від нього людьми наочно виявлялася в оброці для ремісників. Вартість садиби дорівнювала 70 днів роботи. Однак ремісники, які не мали наділу, повинні були платити поміщику «грошима чи роботою своєї майстерності ціну повних 150 днів землеробської роботи на рік. Надмірна ця плата, що становить у ціні 80 днів роботи, є немов би пеня, що вноситься за усунення від хліборобства»⁴¹. У дійсності ж, ця «пеня» була сором язливо прикритою феодальною експлуатацією кріпосних душ.

Визнавав Каразін і те, що, якби селяни наймали землю в іншому місці, інакше кажучи, були вільними людьми, вони платили б менше. Він так пояснював це: «...Цей надлишок... не що інше, як жалування, що справедливо належить мені. Сільська громада, над якою я поставлений, зобов'язана мені платити його як особі, що представляє для нього

³⁷ Там же. — С. 147; ВР ДПБ, ф. 335, № 4, арк. 15.

³⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1108, оп. 2, спр. 61, арк. 3.

³⁹ Семевский В. И. Крестьянский вопрос... — Т. 1. — С. 372—373.

⁴⁰ Мабуть, це було навіть особливостями польського кріпосного ладу. Див.: Довнар-Запольский. Из истории общественных течений в России — Киев, 1910. — С. 191—244.

⁴¹ ЧОИДР, 1861. — Кн. 3. — С. 152—153; ВР ДПБ, ф. 335, № 4, арк. 18 зв.

найвищий уряд»⁴². Отже, незважаючи на бажання реформувати кріпосництво, феодально-кріпосницька сутність виробничих відносин, що їх намагався впровадити Каразін, не змінювалася принципово.

Однак феодальні принципи організації господарства поєднувалися у Каразіна із спробами ввести елементи економічно обгрунтованих взаємовідносин із селянами. Крім того, останнім надавалися більша господарська свобода, право власності й виходу на волю за умови сплати 600 крб.; деякі пільги одержували хворі, старі, збіднілі, припинився продаж людей, створювалися умови для навчання дітей грамоті. Частково вводилося самоуправління у вигляді Сільської думи⁴³, яка мала відповідати за сплату повинностей і оброку, стежити за поведінкою жителів, карати за провини і т. п.

В. Н. Каразін — складна й суперечлива постать у суспільному житті XVIII — першої половини XIX ст. Його поява була зумовлена суперечливістю самого соціального розвитку епохи розкладу феодально-кріпосницького ладу.

Просвітителі початку XIX ст., а згодом декабристи виступали за рішучий розрив з колишнім режимом, за формування якісно нової суспільної системи. Каразін через класову обмеженість, дворянський егоїзм, в результаті поверхового засвоєння передової ідеології часу не зміг порвати з феодальним світоглядом. Нововведення, які пропагував Каразін, могли помітно вплинути на форми і методи кріпосницьких відносин, однак не торкалися «несучих конструкцій» феодального суспільства. Каразін широко вірив, що соціально-політичні порядки, що панували у країні, можуть забезпечити, при відповідному коригуванні, добробут, класовий мир і співробітництво усіх станів. Проте він обрав помилковий, приречений історією шлях розв'язання суперечностей дійсності і тому, незалежно від суб'єктивних намірів, опинився в консервативному таборі.

⁴² Там же.— С. 147.

⁴³ ВР ДПБ, ф. 335, № 4, арк. 21 зв.—25; Каразін В. Н. Опыт...— С. 5—8; Каразін В. Н. Сочинения...— С. 114—116.

ПРО ФЕОДАЛЬНИЙ УСТРІЙ ЦЕРКВИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

В. М. РИЧКА (Київ)

Кінець X—XI ст. були переломним періодом в історії Київської Русі. Відходив у минуле родоплемінний побут східного слов'янства, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини і притаманні їм форми політичного і духовного життя. Важливі зміни в країні відбулися в роки правління у Києві князя Володимира Святославича (978—1015 рр.). Завершувалось об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави. Помітно посилюлися процеси феодалізації давньоруського суспільства. В містах розвивалися ремесла, велася жвава торгівля. Русь ставала централізованою державою з відносно єдиною монархічною формою правління й набувала дедалі більшого авторитету на міжнародній арені.

Соціально-економічний і політичний розвиток Давньоруської держави неминує вимагав відповідних зрушень і в сфері ідеології. Спроба Володимира Святославича централізувати язичницькі вірування на основі традиційних слов'янських культів, про яку повідомляв літопис під 980 р.¹, не увінчалась успіхом. Об'єднання культів місцевих племен-

¹ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950 (далі — ПВЛ).— Ч. I.— С. 56.

них божеств східних слов'ян в єдиному державному пантеоні повністю не відповідало прагненню панівної верхівки Русі зміцнити свою владу, ідеологічно обґрунтувати політику централізації країни.

Пошуки нових форм ідеологічного забезпечення панування класу експлуататорів над масою залежного населення привели, як відомо, до запровадження наприкінці X ст. християнської релігії, проголошення її офіційною ідеологією давньоруського феодального суспільства. Серед державних релігій середньовіччя християнство найбільше відповідало соціальним вимогам феодалів, їх намаганням зміцнити своє привілейоване становище на ієрархічних щаблях соціальної піраміди Київської держави.

Будучи релігією класового суспільства, християнство освячувало владу панівної верхівки, виправдовувало соціальну нерівність, феодальну систему гноблення та експлуатації. Визначальну роль у прийнятті можновладцями Київської Русі християнства за візантійським зразком відіграло питання про верховну владу. У Візантійській імперії на відміну від західноєвропейських країн, де влада папи римського була необмеженою, церква та її служителі сприяли зміцненню імператорської влади. У Візантії імператор стояв над патріархом. Автократор особисто відкривав вселенський собор, призначав і зміщував духовних сановників. К. Маркс писав, що «... головна риса, якою відрізняється православ'я від інших різновидностей християнства, це — те саме ототожнення держави і церкви, громадянського і церковного життя. У Візантійській імперії держава і церква були так тісно переплетені, що неможливо викласти історію першої, не викладаючи історії другої. В Росії спостерігається таке саме ототожнення, хоча, на противагу тому, що було у Візантії, церква перетворена в просте знаряддя держави, в інструмент гноблення всередині країни і загарбав поза межами її»². Запровадження християнства за візантійським зразком відповідало системі політичного устрою Київської Русі, що формувалася як відносно єдина ранньофеодальна монархія.

Усталеною датою офіційного проголошення християнства як єдиної державної конфесії у Київській Русі прийнято вважати 988 р. *. В «Повісті временних літ» під 988 р. розповідається, що Володимир Святославич, повернувшись до Києва після взяття візантійської твердині на чорноморському узбережжі — міста Корсунь (античного Херсонеса), почав руйнувати язичницькі святилища: «повеле кумиры испроврещи, овы исеши, в другия огневи предати»³. Процедура навернення до християнства князя, яскраво змальована літописцем, поклала початок так званому «хрещенню Русі». Джерела псвідомляють, що після знищення язичницьких ідолів у Києві одразу розпочалася насильницька християнізація населення й Новгородської землі⁴.

Вогнем і мечем торувало собі шлях християнство, поширюючись по неосяжних просторах Київської Русі, її численних градах, погостах і весях. Давньоруські літописні ізводи, складачами яких, звичайно, були ченці, замовчують насильницький характер запровадження у країні нової, чужої народу релігії. Офіційне літописання донесло до нас лише скупі висловлювання київського книжника: «Нача ставити по градом церкви и попы, и люди на крещенье приводят по всем градом и се-

² Маркс К. Грецьке повстання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 10.— С. 122—123.

* Детальний аналіз даних про дату запровадження християнства правлячою верхівкою Київської Русі в новітній літературі зроблено О. М. Раповим і Н. М. Богдановою (Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами // *Вопр. историн.*— 1984.— № 6.— С. 34—47; Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром // *Визант. временник*, 1986.— Т. XLVII.— С. 39—46).

³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 80.

⁴ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950 (далі — НПЛ).— С. 159—160.

лом»⁵. Процес християнізації країни розвивався, однак, повільно, викликаючи бурхливі протести народних мас.

Проблеми церковної організації, еволюції її внутрішньої структури у Київській державі залишаються предметом гострих дискусій. Однак можливості їх розв'язання вкрай обмежені внаслідок слабкої інформаційної насиченості джерельної бази. Перше свідчення про київську митрополію — осередок організації руської православної церкви — з'явилося майже через півстоліття після офіційного проголошення християнства державною релігією Русі. Йдеться про літописну статтю 1037 р., де прославляється будівнича діяльність київського князя Ярослава Мудрого: «Заложі Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата; заложі же и церковь святяя Софья, *митрополью* (виділено нами. — В. Р.), и посемь церковь на Золотых воротех святяя Богородица благовещенье, посемь святяго Георгия манастирь и святяя Ирины»⁶. Розпливчатість наведеного фрагмента «Повісті временних літ» не дає можливості однозначно тлумачити дату влаштування митрополічної кафедри в Київській Русі.

З цього приводу висловлювалися різні, часто діаметрально протилежні судження. Дискусії точаться навколо питання: чи свідчить це літописне повідомлення про те, що до 1037 р. у Києві не було митрополії, чи може в ньому йдеться про її поновлення, тобто будівництво нового кафедрального храму св. Софії замість старого, дерев'яного?

Так, М. Д. Присьолков доводить, що руська православна церква спочатку була підпорядкована орхідській патріархії, яка містилася на території Болгарії, а в 1037 р. як нова митрополія з центром у Києві увійшла до складу константинопольської патріархії⁷. Відомий дослідник історії церкви Є. Є. Голубинський вважав, що митрополічна кафедра на Русі була закладена у Переяславі і тільки 1037 р., за Ярослава Мудрого, перенесена до Києва⁸. Ця точка зору була особливо поширеною у вітчизняній історіографії. Для її обґрунтування використовувалося літописне повідомлення 1089 р. про освячення церкви св. Михайла у Переяславі: «В се же лето священа бысть церкви святяго Михайла Переяславская Ефремом, митрополитомъ тоя церкви, юже бе создал велику *сущю*, *бе бо преже в Переяслави митрополья* (виділено нами. — В. Р.), и пристрой ю великою пристроюю, украсив ю всякою красотою, церковными сосуды»⁹. Однак є підстави тлумачити це літописне свідчення по-іншому. Йдеться, як помітив Б. Д. Греков, про засіб матеріального забезпечення першого руського митрополита, якому було надано місто Переяслав у володіння¹⁰. Поділяючи в цілому точку зору Б. Д. Грекова, зауважимо, що не слід перебільшувати значення церковних володінь, адже їх обсяг наприкінці X—в першій половині XI ст. був незначним. Очевидно, у даному випадку мається на увазі примітивна форма ранньофеодального кормління.

На нашу думку, руська митрополія була створена у Києві одразу після офіційного проголошення християнства державною релігією Русі. Відомий польський історик А. Поппе, зіставивши свідчення візантійських джерел, що містять перелік митрополічних кафедр, підпорядкованих Константинополю, датує її влаштування не пізніше 997 р.¹¹ Можливо, це сталося 996 чи 995 р., як зауважує Г. Ловм'янський у рецензії

⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 81.

⁶ Там же.— С. 102.

⁷ Присьолков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913.— С. 77.

⁸ Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. I, первая половина тома.— С. 328—330.

⁹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 137.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 478.

¹¹ Poppe A. Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku.— Warszawa, 1968.— 252 s.; Поппе А. В. Истоки церковной организации Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 134, 138—139.

на дослідження А. Поппе¹². Точки зору про існування митрополичої кафедри у Києві через кілька років після проголошення християнства державною релігією Давньої Русі дотримуються і такі авторитетні дослідники історії руської церкви, як Л. Мюллер та Я. М. Шапов¹³. У зв'язку з цим безнадійно застарілими, а головне — бездоказовими виглядають гіпотези, що раніше панували в історіографії, зокрема про організаційну залежність руської церкви від Охрида (М. Д. Присьолков, В. А. Мошин), Рима (М. А. Баумгартен), Корсуня (Ф. Дворнік), Тмутаракані (Г. В. Вернадський) та ін.

У процесі формування організаційної структури руської православної церкви використовувалася певна традиційність існуючих у слов'ян культур. Добре відомі факти про наявність прихильників християнського віровчення на східнослов'янських землях задовго до його офіційного запровадження у Київській державі — принаймні з середини I тис. н. е. Ще у 60-х роках IX ст. київські князі Аскольд і Дір та частина їхніх дружинників сповідували християнство¹⁴. Християнські общини існували у Києві і в часи княжіння у ньому Олега та Ігоря (882—945 рр.). Так, в мирній угоді князя Ігоря з греками 945 р. згадувалася перша київська церква — Іллінська. Змальовуючи процедуру ратифікації цієї угоди, літописець повідомляв: «...Призва Игорь слы (послів. — В. Р.), и приде на холм, где стояше Перун, и покладоша оружье свое, и щиты, и золото, и ходи Игорь роте и люди его, елико поганых Руси; а хрестеяную Русь водиша роте в церкви святого Ильи, яже есть над Ручаем... се бо бе сборная церкви»¹⁵. Новітні археологічні дані свідчать про наявність християнських общин наприкінці IX—в X ст. і в інших містах Русі, зокрема у Новгороді¹⁶. Серед прихильників християнства, ймовірно, були і професійні служителі культу. Отже, виникали зародки недосконалої церковної організації.

Принципове значення має доведене Я. М. Шаповим давньослов'янське походження десятини — основної форми матеріального забезпечення руської церкви за доби раннього феодалізму¹⁷. Залучені вченим порівняльно-історичні матеріали й зроблені ним спостереження дають підстави твердити, що давньоруська форма десятини виникла в умовах соціально-економічного й політичного розвитку східнослов'янського суспільства другої половини I тис. Існуючий у східних слов'ян спосіб економічного забезпечення язичницького культу був перенесений на християнський. Спадковість церковної організації в Давній Русі певною мірою відображають літописні свідчення, підтверджені археологічними даними про те, що християнські храми споруджувалися переважно на місцях, де раніше розміщувались язичницькі капища. Наприклад, розповідаючи про навернення киян до християнства, літописець під 988 р., зокрема, повідомляв, що Володимир Святославич «повеле рубити церкви и

¹² Lowmianski H. Rec. na ks. A. Poppe Panstwo i kosciol na Rusi w XI wieku // Kwartalnik historyczny.— 1970.— № 3.— S. 792—796.

¹³ Müller L. Zum problem des hierarchischen status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen kirche vor 1039.— Köln; Braunsfeld, 1959.— 84 s.; Шапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси (конец X—первая половина XIII в.). // Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter.— Halle (Saale), 1981.— S. 61; Шапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X—XII в. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 г.— М., 1986.— С. 58—62.

¹⁴ Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— Киев, 1987.— С. 60—62. Слід враховувати, що ці князі використовували християнство, очевидно, з метою розв'язання певних зовнішньополітичних завдань. Адже християнське віровчення тоді ще не було державною релігією.

¹⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 39.

¹⁶ Янин В. Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев: (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город: Исследования и материалы.— М., 1984.— Вып. 7.— С. 40—56.

¹⁷ Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 315—326; Шапов Я. Н. Церковь и становление древнерусской государственности // Вопр. истории.— 1969.— № 11.— С. 60.

поставляти по местом, иде же стояху кумири. И постави церковь святого Василья на холме, иде же стояше кумир Перун и прочии, иде же творяху потреби князь и людье»¹⁸. Максимально пристосовуючись до умов ранньосередньовічної Русі, православна церква успадковувала окремі місцеві культові традиції, закладаючи підвалини своєї організаційної структури.

Осередком останньої була київська митрополича кафедра, на чолі якої стояв митрополит, що затверджувався у Константинополі. Ось чому вищі сановники руської церкви були вихідцями з Візантії. Так, з 22 митрополитів, які очолювали руську церкву в домонгольський період, 19 були греками¹⁹. Однак безпосереднє підпорядкування митрополичої кафедри константинопольській патріархії не обмежувало влади руського князя. Київська митрополія проводила самостійну церковно-адміністративну діяльність, створюючи єпископські кафедри і призначаючи на них сановників²⁰. Важливо підкреслити, що шляхи формування державно-адміністративного поділу і організаційної структури церкви в основному збігалися. Зокрема, за роки правління Володимира Святославича і Ярослава Мудрого були засновані єпископії у Новгороді, Полоцьку, Білгороді, Тмутаракані, пізніше Чернігові, Переяславі та інших містах — адміністративно-політичних центрах майбутніх земель-князівств*. Водночас намісників великого князя призначали в ці міста. У літописній статті під 988 р. повідомлялося, зокрема, про посадження Володимиром Святославичем своїх синів у Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Тмутаракані та інших містах²¹. У період правління в Києві Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) його сини-намісники правили в Новгороді, Турові й Володимирі на Волині²². Система посадицтва — призначення великокнязівських намісників, а також направлення церковних сановників в освоєні державою землі — відповідала потребам об'єднаної політики київського уряду.

Церква підняла значення великокнязівської влади, сприяла зміцненню політичних зв'язків між різними частинами держави. Як зазначав Ф. Енгельс, християнство об'єднувало феодальне суспільство теологічною єдністю, «...своєю феодальною організацією церква давала релігійне освячення світському державному ладові, що ґрунтувався на феодальних началах»²³.

У конкретно-історичних умовах ранньосередньовічної Русі православна церква створювалася за феодально-ієрархічним зразком, наслідуючи структуру державного устрою Київської Русі. Розглядаючи її місце у суспільстві за доби раннього середньовіччя, Ф. Енгельс зауважував: «Вона оточила феодальний лад ореолом божественної благодаті. Свою власну ієрархію вона встановила за феодальним зразком...»²⁴. У період існування відносно єдиної державної структури Русі (до середини XI ст.) функціонували єдина загальнодержавна митрополія і кілька єпископій, що відповідало рівню суспільно-політичного і економічного розвитку Давньої Русі, її формі правління.

Тоді церква ще не мала постійних власних джерел прибутків. Як

¹⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 81.

¹⁹ Гантасев Н. М. Церковь и феодализм на Руси.— М., 1960.— С. 21.

²⁰ Шапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси (конец X — первая половина XIII в.).— С. 61.

* Єпископські кафедри відкривалися також у містах, що знаходились у прикордонних з кочовим «Подем» областях (Юр'їв, Канів та ін.). Місцеві єпископії активно впливали на формування господарської й суспільно-політичної єдності цієї поліетнічної області.

²¹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 83.

²² Полное собрание русских летописей.— М., 1962 (далі — ПСРЛ).— Т. 2.— Ствп. 138, 149—150; ПВЛ.— Ч. I.— С. 108; НІЛ.— С. 770.

²³ Енгельс Ф. Юридичний соціалізм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 473.

²⁴ Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Там же.— Т. 22.— С. 291.

уже зазначалося, в ранньофеодальний період Давньоруської держави головною формою матеріального забезпечення церкви була десятина*. Її встановив київський уряд князя Володимира Святославича наприкінці X ст. В одній з давніх редакцій «Устава князя Володимира о десятинах, судах и людях церковных» зазначалося, що після спорудження наприкінці X ст. в Києві соборного храму Богородиці (Десятинної церкви) князь Володимир «дах ей десятину по всей земли Русьстей ис княжения в соборную церковь от всего княжа суда десятую векшую, а ис торгу десятую неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чудному Спасу и чуднеи сего матери»²⁵. Церкві у Давній Русі, таким чином, було надано право одержувати десятю частину прибутків, що надходили від князівської данини, суду і мита. Це право поширювалося на всю християнізовану територію Київської держави.

Десятинна була формою розподілу феодальної ренти між світською (державною) і церковною владою²⁶. Одержання частини цих прибутків, однак, не дає підстав кваліфікувати церкву як феодального землевласника. Адже вона ще не мала права вільно розпоряджатися оброблюваними землями й залежними селянами, що було неодмінною умовою приналежності до класу феодальних власників. Як зазначав К. Маркс, «земельна власність передбачає монополію певних осіб розпоряджатися певними ділянками землі як виключними, тільки їм підпорядкованими сферами їх особистої волі»²⁷. В суспільно-економічних умовах розвитку ранньофеодальної Русі, переважання державної форми феодальної власності на землю церква ще не була (та й не могла бути) корпоративним землевласником. Це підтверджується (хоч і побічно) відсутністю зафіксованих у джерелах кінця X — першої половини XI ст. законодавчих норм щодо церковного землеволодіння.

В той час держава та її пануючий клас подавали церкві всебічну матеріальну допомогу. У джерелах згадуються «вклади», «приноси», «уроки», якими забезпечували церкву давньоруський уряд і окремі феодалі. Наприклад, повідомляючи про будівництво кам'яного Софійського собору у Києві за часів правління Ярослава Мудрого, літописець під 1037 р. зазначав, що той «украсив ю золотом и серебром и сосуды церковными... И ины церкви ставляше по градом и по местом, поставляя попы и дая им от имения своего урок»²⁸. Князі виділяли храмам не тільки золоті та срібні вироби, а й значні суми грошей. Так, за грамотою великого князя Мстислава Володимировича і сина його Всеволода від 1130 р. новгородському Юр'єву монастирю передавалося «полътретьядесяте гривень святому же Георгиеви. А се я Всеволод дал есьм блюдо серебряно в 30 гривень серебра святому же Георгиеви»²⁹. При заснуванні великої церкви Печерського монастиря у Києві — Успенія Богородиці — син Ярослава Мудрого — Святослав пожертвував на будівництво храму, його оздоблення і утримання 100 гривень золота³⁰.

Перелік подібних прикладів можна продовжити. Однак навіть наведені факти дають можливість побачити тісну залежність церковної

* Поняття «десятина» означає податок, що становить десятю частину прибутків князя. Пізніше під цим поняттям розумілася також округа — певна кількість церков і монастирів, що знаходились у віданні десятиника (священника, якому доручалася служба в кількох парафіях). — Даль В. Словарь живого великорусского языка. — М.; СПб., 1880. — Т. I. — С. 433—434.

²⁵ Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. — М., 1976. — С. 23; ПВЛ. — Ч. I. — С. 85.

²⁶ Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси. — С. 296—302.

²⁷ Маркс К. Капитал, т. 3, кн. 3 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 25. — Ч. 2. — С. 151.

²⁸ ПВЛ. — Ч. I. — С. 103; Жития Бориса и Глеба // Памятники древнерусской литературы. — Пг., 1916. — Вып. 2. — С. 19.

²⁹ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. — М.; Л., 1949. — С. 140—141.

³⁰ ПВЛ. — Ч. I. — С. 122; Киево-Печерський Патерик. — К., 1930. — С. 8.

організації, що формувалася, від місцевих умов економічного та суспільно-політичного життя країни. Пристосовуючись до них, церковна організація розросталася вглиб і вшир, стаючи складовою частиною давньоруського феодального суспільства.

Важливу роль у розвитку процесу християнізації Русі, зміцненні організаційної структури церкви відігравали монастирі та інститут чернецтва. Перші монастирі виникли у Київській державі в часи князювання Ярослава Мудрого. Вони були переважно ктиторські, тобто присвячені християнським патронам князя та його родини. Це — Георгіївський та Ірининський у Києві, про спорудження яких Ярославом Мудрим повідомляв літопис під 1037 р.³¹ Пізніше з'явилися багаті княжі, фамільні та інші монастирі. Загальна їх кількість на Русі в домонгольський період досягала близько трьох сотень³². Вони мали добре налагоджене господарства з селами, бортями, сіножатями та іншими угіддями і сприяли зміцненню феодально-ієрархічної структури церковної організації у Київській Русі.

Насаджуючи в країні християнство, церква поширювала свій вплив серед різних прошарків населення, проникала в усі сфери життя людини — від її народження й до самої смерті. Вона намагалася пом'якшити класові суперечності, що роздирали давньоруське суспільство, закликаючи експлуататорів і експлуатованих до примирення, досягнення суспільної гармонії. В канонічних постановках, що мали силу закону, полемічних творах, успішних проповідях духовенство всіляко навіювало ідеї неминучості підкорення та експлуатації, формуючи тим самим суспільну пасивність. Освячуючи систему феодальної експлуатації, церква зміцнювала владу панівного класу. Водночас удосконалювалася структура церковної організації, видозмінювалось її місце в соціально-політичній системі давньоруського суспільства. На початку XI ст. церква стала своєрідним органом Давньоруської держави, її повноправним і навіть привілейованим членом³³. Це було наслідком того становнища, яке, за визначенням Ф. Енгельса, «...займала церква... як найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»³⁴.

Дальший соціально-економічний розвиток країни, зокрема піднесення землеробства, ремесла і торгівлі, зумовлювали необхідність змін у політичній системі. В другій половині XI—XII ст. активізувалися процеси формування землеволодіння князів і бояр, збільшилася кількість міст, посилилася їх роль як центрів земельно-князівств. Розвиток великого землеволодіння, вказував Ф. Енгельс, спричинив зміни в адміністративно-територіальному устрої феодальних країн середньовічного світу³⁵. Саме в той час визначались основні межі давньоруських земельно-князівств, колективним созереном в яких виступала місцева феодальна верхівка. Перерозподіл земельної власності, ослаблення економічної і політичної сили центральної влади привели до утвердження наприкінці XI—XII ст. поліцентричної форми державної влади³⁶. Інакше кажучи, в Київській Русі остаточно склалася станово-ієрархічна феодальна структура класу земельних власників, що протистояла безпосереднім виробникам. «Ієрархічна структура землеволодіння і зв'язана з нею система збройних дружин, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна

³¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 102. Тоді, за свідченням літописця, «нача вера хрестьяньска плодитися и раширяти, и черноризьци почаша множитися, и манастиреве починаху быти».

³² Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв.— Л., 1978.— С. 63—64.

³³ Щапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси. — С. 350.

³⁴ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 343.

³⁵ Див.: Енгельс Ф. Франкський період // Там же.— Т. 19.— С. 485.

³⁶ Пашуто В. Т. Эволюция политического строя Руси (X—XIII вв.) // L'Europe aux IX—XI siecles.— Warsowie, 1968.— P. 244—245.

структура... була асоціацією, спрямованою проти поневоленого, виробляючого класу...»³⁷.

Зміни в державному устрої Київської Русі, в свою чергу, викликали еволюцію церковної організації. Показово в цьому відношенні простежити реакцію церкви на перебіг політичних подій у країні після смерті Ярослава Мудрого. Тоді великокнязівський стіл у Києві перейшов до його старшого сина — Ізяслава. Святослав і Всеволод Ярославичі правили, відповідно, у Чернігові та Переяславі³⁸. Порушення державної і територіальної єдності Русі внаслідок політичного відокремлення Чернігівщини і Переяславщини привело до створення в стольних градах цих князівств особливих титулярних * митрополій³⁹. З розпадом триумвірату ** Ярославичів після смерті Святослава великокнязівський стіл зайняв Всеволод Ярославич⁴⁰, а управління церквами всіх трьох князівств почав здійснювати підвладний йому київський митрополит. Як бачимо, церква швидко скористалася соціально-політичною ситуацією, що склалася в період між 1054 і 1076 рр.

Відновлення Всеволодом Ярославичем єдиновладної форми правління не змогло зупинити наростання процесів феодалізації роздробленості, неминучим наслідком якого було ослаблення центральної влади. Утвердження розвинутих феодалістичних відносин, які базувалися на вотчинному землеволодінні, привело до погравлення суспільно-політичного життя на місцях. У межах феодалістичних земель-князівств зміцнювалася влада окремих корпорацій великих земельних власників, що виступали колективним сюзереном цих територій, встановлювали норми феодалістичної експлуатації і соціальну ієрархію.

В столицях давньоруських князівств, що формувалися, виникали єпископські кафедри, які були ідеологічною опорою місцевого земельного нобілетету. В XII — на початку XIII ст. нові єпископії з'явилися у Смоленську, Рязані, Турові, Полоцьку, Ростові, Галичі, Перемишлі та деяких інших містах⁴¹. Кількість єпископських кафедр у домонгольській період була тотожною чисельності феодалістичних князівств Давньоруської держави. Організована на феодалістичних засадах християнська церковна організація відповідала ієрархічній структурі Давньоруської держави. Як зазначав Ф. Енгельс, «в середні віки, в тій самій мірі, в якій розвивався феодалізм, християнство набирало вигляду відповідної йому релігії з відповідною феодалістичною ієрархією»⁴². Церковні єпархії ототожнювалися з кордонами феодалістичних земель не тільки територіально. Внутрішній устрій церковно-адміністративних областей повністю відповідав політико-адміністративному поділу земель князівств на волості і погости, що досить виразно простежується в ієрархічній структурі населених пунктів Давньої Русі, відомих за археологічними даними⁴³. Основу внутрішньої організації єпархіальної області становили приходи-погости, що об'єднувалися пізніше в так звані

³⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауєра і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // Твори.— Т. 3.— С. 22.

³⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 109.

* Тобто тимчасових, влаштованих за домовленістю між світськими і церковними правителями та з їх обоюсторонньої згоди.

³⁹ Поппє А. В. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии // Визант. временник, 1968.— Т. XXVIII.— С. 103—104.

** Система спільного управління «Руською землею» синами Ярослава Мудрого, що склалася після його смерті.

⁴⁰ ПВЛ.— Ч. I.— С. 131—132.

⁴¹ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— С. 310—390.

⁴² Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 299.

⁴³ Куза А. В. Малые города в Древней Руси X—XIII вв. // Древнерусский город: Материалы Всесоюз. археолог. конфер., посв. 1500-летию города Киева.— Киев, 1984.— С. 65; Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1985.— С. 97, 101.

десятини⁴⁴. Управління цими церковно-адміністративними осередками здійснювалося намісниками єпископа. Виникнення інституту владичного намісництва, відомого на Русі з XII ст., було викликано особливостями розвитку давньоруського суспільно-політичного ладу і не мало прецедента у Візантійській імперії⁴⁵. Отже, формування церковної організації в Київській Русі не йшло шляхом сліпого наслідування іноземних зразків, а випливало з місцевих умов соціально-економічного і політичного буття.

В умовах децентралізації країни, посилення економічної та політичної могутності давньоруських князівств помітнішими ставали тенденції до рбздроблення церковної влади. Характерною в цьому відношенні була церковно-політична боротьба, яку в 60-х роках XII ст. розгорнув володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Як показав М. М. Воронін, Боголюбський активно (хай і безуспішно) добивався створення автокефальної митрополії у Володимирі, яка б безпосередньо підпорядковувалася константинопольському патріарху⁴⁶. Щодо визначення кінцевої мети цієї боротьби важко погодитися з М. М. Вороніним, який твердив, що вона була засобом досягнення церковної незалежності не Володимира від Києва, а Давньої Русі від Константинополя. На наш погляд, спроба влаштування у Володимирі на Клязьмі автокефальної митрополії була здійснена Андрієм Боголюбським з метою протиставити її київській, що зумовлювалося посиленням процесів феодальної роздробленості, політичною демонстрацією незалежності Володимиро-Суздальського князівства.

Серед єпископських кафедр, що існували в Київській Русі, тільки новгородська мала титул архієпископії. В середині 60-х років XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право на архієпископський сан — «повелено бысть владыше архиепископство митрополитомъ»⁴⁷. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевої феодальної верхівки з церковними ієрархами⁴⁸. Процедура поставлення останніх позбавляла можливості київської митрополита втручатися в церковно-політичне життя Новгородської республіки. Завдяки цьому новгородській архіпастир час від часу безпосередньо підтримував контакти з константинопольським патріархом. Особливе становище новгородських ієрархів у системі організаційної структури руської православної церкви відповідало республіканському устроєві феодального Новгорода.

В міру зміцнення структури церковної організації, її розростання вглиб і вшир відбувалися зміни в системі економічного забезпечення церкви. Наприкінці XI ст. церковне землеволодіння зростало переважно за рахунок князівських надань. Наприклад, у середині 80-х років XI ст. князь Ярополк Ізяславич передав Києво-Печерському монастирю «всю жизнь свою Небельскую волость и Деревскую и Лучьскую и около Киева»⁴⁹. Дочка цього князя заповідала монастиреві чималі кошти, а також п'ять сіл «и с челядью». Вона внесла до монастирської скарбниці 50 гривень золота, а після смерті свого чоловіка Гліба Всеславича — ще 100 гривень срібла і 50 гривень золота⁵⁰. В джерелах наводяться приклади «благодіянь» й інших феодалів. Характерним щодо цього є літописне повідомлення 1158 р., в якому розповідається

⁴⁴ Гангаев Н. М. Церковь и феодализм на Руси.— С. 25.

⁴⁵ Шапов Я. Н. К истории соотношения светской и церковной юрисдикции на Руси в XII—XIII вв. // Польша и Русь.— М., 1974.— С. 174—175.

⁴⁶ Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский и Лука Хрнзверг: (Из истории русско-византийских отношений XII в.) // Визант. временник, 1962.— Т. XXI.— С. 29—50.

⁴⁷ НПЛ.— С. 32.

⁴⁸ Хорошев А. С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики.— М., 1980.— С. 36.

⁴⁹ ПСРЛ.— Т. 2.— Ствп. 492. Щоправда, цю дату не можна вважати безсумнівною, оскільки розповідь про дар Ярополка вміщена у літописі під 1159 р., тобто віддалена від зображуваних подій сімома десятиліттями.

⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Ствп. 492—493.

про пожертви ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського на користь церкви Богородиці у Володимирі на Клязьмі: «заложі Андреи князь в Володимери церковь камену святую Богородицю..., и да ей много именья и свободы купленыя, и з даньми, и села лепшая»⁵¹.

До церковних володінь входили не тільки окремі маєтки чи села, а навіть міста. Так, київській церкві Богородиці (Десятинній) належало місто Полонне на Волині. У літописній статті 1172 р., зокрема, сказано: «И схаша (половці.—В. Р.) за Киев воевать и прихаша к Полоному к святой Богородице граду к Десятинному и к Семью и взяша села без учта с людми, с мужи и с женами, коне и скоты и овце погнаша в Половце»⁵². У Володимиро-Суздальській землі кілька міст належали Володимирському Успенському собору. Вони згадувалися у літописній статті під 1176 р., присвяченій конфлікту князь Мстислава й Ярополка Ростиславичів з місцевим духовенством. Ростиславичі, зазначав літописець, «святое Богородици Володимерьское золото и серебро взяста..., ключе полатнии церковные отьяста и *города ея* (виділено нами.—В. Р.) и дани, что же бяшет дал церкви тои блаженыи князь Андреи»⁵³. Наявність таких міст свідчила про зміцнення економічної та політичної ваги церкви у структурі панівного класу давньоруського суспільства. Подібний вид феодального володіння слід кваліфікувати, очевидно, як проміжний між кормлінням і вотчиною⁵⁴. Церква здійснювала адміністративне управління містами, проводила самостійну економічну діяльність (оподаткування населення і т. п.), однак верховна політична влада зосереджувалась у руках держави.

Як і світські феодалі, церква примножувала свої земельні володіння шляхом купівлі та експропріації общинних земель. Зрозуміло, свідчення про насильницьке загарбання общинних володінь не часто потрапляли на сторінки літописних текстів. В уяві їх складачів церковні володіння—це багатство «злиденних». Церква всіляко домагалася, щоб общинники передавали їй право власності на земельні ділянки, а замість цього забезпечувала їм одвічне користування останніми⁵⁵. Так сфера дії церковної юрисдикції охоплювала феодально залежне населення. Для роботи на церковних землях духовенство залучало певне коло людей, позбавлених засобів виробництва: так званих прощеників, прикладників, задушних людей та ін.⁵⁶ Їх місце серед експлуатованого населення Давньої Русі відповідало становищу холопів.

Важливим джерелом матеріального забезпечення церкви, її збагачення у XII—першій третині XIII ст. були побори, що стягувалися з населення. Серед повинностей, наприклад, за свідченням новгородського устава Святослава Ольговича, відомі одноразові пожертви єпископу («дар»), а також грошові внески, що сплачувалися на утримання єпископа та його слуг під час об'їзду ним своїх володінь («в поезде от всее земли»⁵⁷). Звичайно, цим не обмежувалися платежі та інші побори, що стягувала корпорація церковних феодалів. Населення Київської Русі зазнавало непомірних страждань від визиску та експлуатації з боку духовенства. Так, розповідаючи про ростовського єпис-

⁵¹ ПСРЛ.— Т. 1.— Ствп. 348: Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов).— М., 1981.— С. 75.

⁵² ПСРЛ.— Т. 1.— Ствп. 358; Т. 2.— Ствп. 559.

⁵³ Там же.— Т. 1.— Ствп. 375; Т. 2.— Ствп. 589—599.

⁵⁴ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 120.

⁵⁵ Див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 144.

⁵⁶ Зимин А. А. Холопы на Руси: (с древнейших времен до конца XV в.).— М., 1973.— С. 243; Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси.— С. 345—347.

⁵⁷ Памятники русского права XII—XV вв.— М., 1953.— Вып. 2.— С. 117—118; Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.— М., 1985.— Т. 1.— С. 339.

копа Федора, літописець зазначав, що «много бо пострадаша человеци от него, в держании его, и сел изнебывши и оружья и конь, друзни же работы добыша, заточенья же и грабленья»⁵⁸.

Сановники церкви намагалися підкорити якомога більшу кількість незалежного раніше населення. Як зазначав Ф. Енгельс, «вони не тільки експлуатували своїх підлеглих так само нещадно, як дворянство і князі, але діяли ще безсоромніше. Для того щоб вирвати у підданих останню копійку або збільшити частину спадщини, відписувану церкві, вживалися поряд з грубим насильством всі хитрощі релігії, поряд з страхіттями катування всі страхіття анафеми і відмови у відпущенні гріхів, всі інтриги сповідальні. Підробка документів була у цих достойних мужів звичайним і улюбленим шахрайським прийомом. Проте, хоч крім звичайних феодальних повинностей і оброків вони збирали також і десятину, всіх цих доходів було ще не досить. Щоб здерти з народу ще більше коштів, вони користувалися — і довгий час дуже успішно — виготовленням чудотворних ікон і мощей, влаштуванням благочестивих паломництв, торгівлею індульгенціями»⁵⁹.

В руках церкви і духовенства концентрувалися величезні матеріальні цінності. Про це свідчать багатющі скарби, виявлені у сховищах давньоруських храмів, на монастирських та церковних садибах⁶⁰. Зокрема, розмір багатств духовенства дає можливість уявити зміщений у літописній статті 1228 р. панегірик ростовському єпископу Кирилу: «Бяшет бо Кирилл богат зело кунами и селы и всем товаром и книгами... так бе богат всем, так ни един епископ быв в Суждальстен области»⁶¹. На відміну від земельних володінь світських феодалів церковне землевладіння не ділилося між спадкоємцями і не відчужувалося. Наділена широкими правами і пільгами руська православна церква невпинно збагачувалася. Її економічна могутність становила основу її великої ваги у політичному житті країни*, формуванні феодальної за своєю суттю ідеології давньоруського суспільства.

Таким чином, формування церковної організації у Київській Русі було об'єктивно зумовлено всім ходом соціально-економічного та політичного розвитку. Незабаром після проголошення християнства державною релігією Русі в Києві була влаштована митрополія, яка підпорядковувалася безпосередньо константинопольській патріархії. Наприкінці X — в XI ст. руська православна церква існувала на кошти, що надходили шляхом відрахування десятої частини з князівських прибутків — данини, суду і мита, а потім від князівської ренти. Це був період пристосування церковної організації до місцевих умов. Тоді в країні існувала єдина загальнодержавна митрополія з небагатьма єпископствами, що відповідало єдинодержавній формі правління ранньосередньовічної Русі. З утвердженням поліцентричної форми державної влади наприкінці XI—XII ст. еволюціонувала і організаційна структура церкви. Вона в основному дублювала територіально-адміністративний устрій Давньоруської держави епохи феодальної роздробленості. Стольні гради земель-князівств, що відокремлювалися, були водночас церковними центрами. Місцеві єпископи, спираючись на добре налагоджений апарат управління, контролювали релігійне життя у підвладних

* ПСРЛ.— Т. 1.— Ствп. 355—356.

⁵⁹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 334—335.

⁶⁰ Корзухина Г. Ф. Русскиеклады IX—XIII вв.— М.; Л., 1954.— С. 92, 105—126, 138; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України за доби феодалізму.— К., 1971.— С. 53, 60, 62.

⁶¹ ПСРЛ.— Т. 1.— Ствп. 452. Див. також послання володимиро-суздальського єпископа до ченця Печерського монастиря у Києві Полікарпа: «Колико имеа градов и сел, и десятину собирають по всем земли тои, и тем всем владеет наша худость» (Києво-Печерський Патерик.— С. 103).

* Детальніше про активну участь церковних ієрархів у політичному житті Київської Русі див.: Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— С. 196—201.

їм областях, всіляко підтримуючи там владу князів та бояр. Церква стала повноправним і привілейованим членом давньоруського феодального суспільства. Захищаючи насамперед власні інтереси, церква допомагала світським феодалам тримати у покорі народні маси. Підтримуючи певні феодальні коаліції у центрі та на місцях, церква певною мірою урівноважувала боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні.

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО СРСР ТА АРАБСЬКИХ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

В. С. ПЛАЧИНДА (Київ)

Одним з головних напрямів зовнішньої політики Радянського Союзу й КПРС є розвиток рівноправних відносин з державами афро-азійського регіону, які, завоювавши політичну незалежність, «...ведуть важку боротьбу за подолання відсталості, бідності, часом жахливих злиднів — всієї тяжкої спадщини рабського минулого»¹. Серед цих країн значним економічним потціалом та активною зовнішньополітичною діяльністю відзначаються арабські країни. З безправних об'єктів імперіалістичної політики в минулому вони вийшли на шлях самостійного розвитку.

Наша партія послідовно проводить курс на розширення дружніх зв'язків з державами, що визволилися, з глибокою симпатією відноситься до прагнень народів, які пізнали на собі тяжке, принизливе ярмо колоніального рабства. «Свої відносини з цими країнами, — зазначено в новій редакції Програми КПРС, — Радянський Союз будує на основі строгого поважання їхньої незалежності і рівноправності, підтримує боротьбу цих країн проти неоколоніалістської політики імперіалізму, проти залишків колоніалізму, за мир і загальну безпеку»².

Конструктивний розвиток радянсько-арабських відносин почався після досягнення країнами цього регіону політичної незалежності. Проте було б помилкою розглядати ці зв'язки без належного вивчення їхньої історії, досвіду співробітництва між ними, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. Радянський уряд визнав правомірність та справедливість боротьби народів мусульманського Сходу і опублікував секретні угоди царської Росії з Англією та Францією про розподіл Сирії, Палестини, Іраку й Лівану, що дало змогу арабам дізнатися про загарбницькі наміри імперіалістів.

Пізніше СРСР не раз виступав на захист арабських народів від імперіалістичних хижаків, які щораз зазіхали на землі, багаті нафтою та іншими корисними копалинами, були значними ринками для збуту товарів. Тому не дивно, що керівники країн Близького Сходу прагнули до підтримки зв'язків з першою в світі країною соціалізму. Вони добре розуміли, що може дати для вирішення їхніх числених соціально-економічних проблем допомога Радянського Союзу, яка цілком і повністю ґрунтується на взаємовигідному співробітництві й спрямована на створення належних умов для прискорення розвитку країн Азії та Африки.

Найбільш тісні господарські зв'язки, які вирости у всебічне комплексне співробітництво, СРСР має з арабськими країнами соціалістичної орієнтації — передовим загоном сучасного національно-визвольного руху на Арабському Сході. Власними зусиллями ці держави створюють необхідну матеріально-технічну базу для побудови нового суспільства,

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 9.

² Там же.— С. 207.

добиваються підвищення добробуту й культури народних мас. «Радянський Союз, — сказано в програмі КПРС, — у міру своїх можливостей подавав і подаватиме народам, що йдуть цим маршрутом, допомогу в господарському і культурному будівництві, підготовці національних кадрів, підвищенні обороноздатності та в інших галузях»³.

Особливого значення ця допомога набула в останні два десятиріччя, коли молоді країни, що визволилися, в тому числі передові арабські держави, почали активно боротися за перебудову міжнародних економічних відносин.

СРСР сприяє створенню основ національної економіки арабських країн, концентруючи особливу увагу на плануванні їхнього економічного розвитку, вивченні природних ресурсів та їх освоєнні, допомагає у підготовці національних кадрів та охороні здоров'я.

Для більш детального аналізу радянсько-арабських економічних відносин хотілося б зупинитися на головних напрямках їх розвитку, приділивши увагу допомозі СРСР у будівництві велетенського гідроенергокомплексу на Єфраті (Сірія), сюжету, який ще не досліджувався в радянській історіографії.

Однією з найважливіших форм економічного співробітництва між Радянським Союзом й арабськими країнами соціалістичної орієнтації є торгівля. Враховуючи перевагу своєї планової соціалістичної економіки, СРСР, як правило, здійснює торговельні відносини на основі довгострокових угод, які дають можливість узгоджувати номенклатуру товарів та принципи ціноутворення на значний період. У свою чергу наші партнери можуть успішно протистояти мінливій кон'юктурі міжнародного капіталістичного ринку. Важливою перевагою радянсько-арабських зв'язків у галузі торгівлі є те, що в обмін на товари традиційного експорту — сільськогосподарські продукти та мінеральну сировину — молоді країни одержують машини й промислове устаткування, що найбільш необхідно для їхнього економічного розвитку на даному етапі. Про важливість цих товарів свідчить їх питома вага в загальному радянському експорті в держави Близького Сходу. На початку 80-х років вона становила більш ніж 50%, в тому числі в НДРІ — 70, а в Сірії майже 80%⁴.

Загалом, торговельний обіг Радянського Союзу з арабськими країнами соціалістичної орієнтації вже декілька років не знає принципів кон'юктурних коливань і зріс за цей час з 250 млн. крб. в 1960 р. до 2,6 млрд. крб. в 1979 р. Що стосується окремих країн цієї групи, то наш торговельний обіг з Алжиром, наприклад, зріс з 2,1 млн. крб. в 1960 р. до 118 млн. крб. в 1970 р. і до 287 млн. крб. в 1984 р., з Сірією — з 16,9 млн. крб. в 1960 р. до 59 млн. крб. в 1970 р. і до 504,9 млн. крб. в 1983 р., а з НДРІ — з 1,3 млн. крб. в 1968 р. до 30 млн. крб. в 1978 р. і до 41,8 млн. крб. в 1983 р.^{4а}.

Для досягнення успіхів у справі економічної реконструкції, яка має вирішальне значення у взаємовідносинах країн, що визволилися, з розвиненими капіталістичними державами, необхідно забезпечити найповніше використання існуючих продуктивних сил, що означає вихід на більш високий рівень продуктивності праці. Однак у зв'язку з тим, що більшість робітників арабських країн має низький рівень професійної кваліфікації, виконання цього завдання практично нерезальне. Наприклад, у Сірії та Іраку некваліфіковані й малокваліфіковані робітники становлять половину від їх загального числа⁵, а кількість інженерів і техніків на кінець 70-х років не перевищувала 80 тис. чол.⁶ Причому це число об'єднує як національних, так і інозем-

³ Там же.

⁴ Підраховано автором на основі статистичних даних журналу «Внешняя торговля СССР» за 60—80-ті роки.

^{4а} Внешняя торговля.—1986.—№ 12.

⁵ Birks J. S., Sinclair C. A. Arab manpower.— New York, 1980.— P. 135, 329.

⁶ Technology transfer and change in the arab world.— London, 1978.— P. 68.

них робітників (серед висококваліфікованих спеціалістів останні становлять третину й більше загальної кількості).

Тому для більш прискороного розвитку й технічного переозброєння народного господарства арабським країнам у першу чергу необхідно налагоджувати підготовку національних кадрів. Одним з можливих варіантів у вирішенні цієї проблеми є використання науково-педагогічного й технічного потенціалу більш розвинених в економічному відношенні країн. Однак імперіалістичні держави неохоче відчиняють двері своїх технічних вузів перед молоддю афро-азіатських країн, так як вбачають у цьому можливість для зміцнення економічної самостійності недавніх колоній. Вони готують, головним чином, спеціалістів гуманітарних професій для того, щоб після закінчення навчання висувати їх на керівні посади в незалежних країнах і за їхньою допомогою проводити там проімперіалістичну політику. Що стосується спеціалістів з технічною освітою, то найбільш здібних з них залишають на Заході для постійної роботи (політика «брей-дрейн»).

Зовсім іншу лінію в цьому питанні проводить Радянський Союз, який не перешкоджає молодим представникам Сходу навчатися у своїх вузах, причому важливе місце в цьому процесі належить підготовці технічних спеціалістів.

Наша країна бере також значну участь у реорганізації системи середньої технічної та вищої освіти в самих арабських країнах. Так, в Алжирі, містечку Бурдж аль-Бахрі за допомогою радянської держави збудовано національний центр по підготовці національних кадрів для промисловості й сільського господарства. Сьогодні в цій країні успішно діє цілий ряд учбових закладів профтехосвіти, створених за участю СРСР, в яких навчається більше 3 тис. учнів. Це можна сказати й про Сирію та НДРЙ, яким наша країна також допомогла в організації значної кількості різних технічних учбових закладів.

Кожна новобудова в арабських країнах, здійснена при безпосередньому сприянні СРСР, — це справжня школа масової підготовки висококваліфікованих національних кадрів. У Іраку в 70-ті роки в ході будівництва й експлуатації промислових об'єктів за допомогою радянських спеціалістів було підготовлено 39 тис. робітників високої кваліфікації, а в Сирії — майже 30 тис.⁷ В той же час західні фірми роблять все можливе, щоб перешкодити цьому процесу. Як констатує на сторінках авторитетного журналу представницька комісія Іракської республіки «...іноземні компанії повинні сприяти розвитку національної кваліфікованої робочої сили, використовуючи її на перспективних ділянках виробничих процесів, але вони цього не роблять, а витрачають сили для збереження своїх концесійних привілеїв і навіть більше того — зменшують використання іракців (на відповідальних посадах — В. П.)»⁸.

Важко переоцінити значення допомоги СРСР арабським країнам у реорганізації їхньої економіки. Відповідно з угодами про економічне й технічне співробітництво з Алжиром і Сирією, Радянський Союз надає цим республікам необхідну допомогу у здійсненні широкомасштабних програм індустріалізації, в тому числі геологічного обстеження практично всієї їхньої території для повного виявлення підземних багатств. Справа в тому, що сировина — основна експортна продукція всіх арабських країн і від того, наскільки досліджена геологічна карта кожної з них, залежить ефективність роботи гірничодобувної та суміжних з нею галузей, а в кінцевому результаті — ефективність всього процесу індустріалізації. Проте, вивчаючи земні надра для встановлення запасів

⁷ Гетманец М. З. Советский Союз и страны Азии и Африки.— М., 1977.— С. 157.

⁸ Касем Ахмед Абас. Подготовка рабочей силы в национальной нефтяной промышленности // Ан-Нафт ва т-танмійя (Нафта і розвиток).— 1978.— № 5.— С. 21. (араб. мовою).

і різноманітності природних копалин, ці держави зустрічаються з великими труднощами: відсутня відповідна матеріально-технічна база, необхідна для здійснення пошукових і розвідувальних робіт у великих масштабах, не вистачає, або зовсім немає спеціалістів-геологів тощо.

Співробітництво арабських країн з СРСР у цій галузі надзвичайно різноманітне. Радянський Союз посилав в ці республіки пошукові партії, забезпечує їх транспортними засобами, обладнанням і матеріалами, допомагає у створенні національних організацій геологічної служби. Радянськими геологами, наприклад, розвідані родовища алжирської ртуті, що дало змогу цій країні вийти на третє місце в світі по запасам такого цінного металу. В Сирії спеціалісти СРСР виявили значні поклади фосфоритів і нафти. Це дозволило республіці не тільки повністю забезпечити свої потреби в рідкому паливі, а й експортувати його за кордон.

При сприянні Радянського Союзу в Алжирі до середини 80-х років було збудовано більше 100 народногосподарських об'єктів, в тому числі первісток національної металургії — сталеплавильний завод в Ель-Хаджарі потужністю 410 тис. т сталі на рік.

У 1982 р., відповідно з домовленістю між цими країнами, потужність заводу збільшилася більше ніж у чотири рази і досягла 2 млн. т сталі на рік⁹.

В інтерв'ю алжирському журналу «Революсьйон Афрікен» Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, говорячи про майбутнє радянсько-алжирських економічних зв'язків, зазначив: «Енергетика, чорна і кольорова металургія, нафтова і газова промисловість, геологія, металообробка і машинобудування, сільське, водне і лісове господарство, рибальство — таким є далеко не повний перелік галузей, в яких намічено здійснити цікаві спільні проекти»¹⁰.

Конструктивні торговельно-економічні зв'язки наша країна має з НДРІ. Важливою віхою на шляху їхнього розвитку став підписаний у Москві в жовтні 1979 р. Договір про дружбу і співробітництво між СРСР і НДРІ.

Під час переговорів між партійно-урядовими делегаціями СРСР і НДРІ 10 лютого 1987 р. Генеральний секретар ЦК КП С. аль-Бейд говорив: «Життя підтвердило значення стійкої дружби між Демократичним Йеменом і Радянським Союзом. Це знайшло відображення в підтримці Радянським Союзом боротьби нашої партії і народу за збереження національної незалежності, будівництва і зміцнення влади трудящих, розвиток економіки і зміцнення обороноздатності...»¹¹⁻¹².

Радянський Союз сприяє південноєменському народові в будівництві промислових підприємств, великих сільськогосподарських механізованих комплексів, об'єктів інфраструктури тощо. Для успішного вирішення численних проблем соціально-економічного характеру Радянський Союз надав країні потрібну допомогу.

Яскравим прикладом плідного співробітництва між СРСР й країнами Близького Сходу є допомога Радянського Союзу Сирійській Арабській Республіці, де до середини 80-х років за допомогою радянських спеціалістів було збудовано майже 70 різних промислових об'єктів. Згідно з положеннями Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і САР, підписаного у Москві в жовтні 1980 р., технічне співробітництво двох країн охоплює різноманітні галузі економіки. Воно сприяє створенню необхідних передумов для дальшого прогресивного розвитку цієї арабської країни. Завдяки відносинам з Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичної співдружності Сирія успішно протистоїть економічному натиску й політичному диктату Заходу. Тому

⁹ Бюл. иностр. коммерческой информации.— 1982.— № 50.— С. 2.

¹⁰ Рад. Україна.— 1986.— 3 квіт.

¹¹⁻¹² Правда.— 1987.— 11 фев.

допомогу СРСР можна розглядати як важливий фактор боротьби сирійського народу за економічну незалежність.

В цілому можна відзначити, що сприяння Радянського Союзу відіграє важливу роль у зміцненні державного сектора арабських країн соціалістичної орієнтації, обмеженні капіталістичного підприємства. Це дозволяє державам більш ефективно контролювати й регулювати розвиток всієї національної економіки, забезпечувати реальність планів соціально-економічного розвитку, підвищувати їхню надійність.

Сучасні радянсько-арабські економічні зв'язки відрізняються від «допомоги», яку надають країнам регіону імперіалістичні держави Заходу. Це можна простежити на прикладі будівництва енергетичних систем.

Одним з головних завдань арабських країн в їхній боротьбі за економічну незалежність є прискорений розвиток електроенергетики, яку В. І. Ленін вважав вищою технічною базою виробництва¹³. Сьогодні жодна галузь промисловості не може обійтися без електрифікації. Арабським країнам в цьому напрямі економічного розвитку потрібно починати майже з нуля. І першими їхніми помічниками є радянські спеціалісти, за допомогою яких збудовано практично всі більш-менш значні енергетичні споруди в незалежних афро-азіатських країнах. Знаменита Асуанська ГЕС — найбільша в Африці й одна з найбільших у світі — безпосередній результат арабсько-радянського співробітництва протягом 50—60-х років.

Це можна сказати і про Єфратську гідроелектростанцію в Сирії, яка по оцінкам місцевої преси «вважається найвизначнішою спорудою, побудованою у республіці в нинішньому столітті за допомогою СРСР»¹⁴. Її офіційне відкриття відбулося в 1978 р. Важко переоцінити значення цієї події в житті Сирійської республіки. По-перше, гідроенергетичний комплекс став найважливішим джерелом електроенергії в країні. Після арабо-ізраїльської війни 1973 р., коли були зруйновані основні енергетичні споруди країни, Сирія гостро відчувала нестачу енергії. Вже в березні 1978 р. потужність ГЕС досягла 4,3, а в кінці наступного року — 6 млрд. кВт·год. Для порівняння скажемо, що загальна кількість електроенергії, яку виробляли за межами греблі в Сирії, не перевищувала й 1 млрд. кВт·год у рік¹⁵. Якщо раніше республіка була змушена імпортувати електроенергію з Лівану, то тепер навпаки — експортує її тому ж Лівану, Йорданії, а в перспективі постачатиме й Турції.

По-друге, дешева електроенергія Єфратської ГЕС створює сприятливі умови для зниження собівартості промислової продукції, побудови нових заводів і фабрик, різноманітних народногосподарських комплексів. Її спорудження сприяло дальшій електрифікації сирійського села.

По-третє, Єфратський комплекс став реальним здійсненням вікової мрії сирійських фелаків про використання вод найбільшої в країні водної артерії для потреб сільського господарства.

Нарешті, будівництво греблі дало роботу десяткам тисяч сирійців, сприяло збільшенню кількості національних висококваліфікованих спеціалістів на 10 тис. чол.

Більше 60 тис. селянських сімей одержали можливість почати нове життя в сучасних кооперативах, розташованих у долині Єфрату. Не випадково невелике містечко Табка було перейменовано в Ас-Саура (Революція). Саме тут, на місці спорудження Єфратської греблі, створюються умови для здійснення корінних соціально-економічних перетворень в усіх сферах суспільного життя сирійського народу.

¹³ Див.: Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лют. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 105.

¹⁴ Єфратська гребля — символ арабсько-радянської дружби. // Ас-сакафа аль-джадаїда (Нова культура).— 1980.— № 120.— С. 54. (араб. мовою).

¹⁵ Там же.— С. 55.

Проте, якщо звернутися до історії будівництва греблі, можна легко з'ясувати, що можливості її спорудження не раз ставилися під сумнів. В основному це траплялося в ті періоди роботи, коли до справи бралися західні компанії. Ще в 1946 р. одна англійська фірма запропонувала свої послуги у вивченні потенціальних можливостей економічного розвитку Сирії, в тому числі, будівництва Єфратської греблі. Однак ця спроба виявилася невдалою.

В жовтні 1957 р. була підписана угода про економічне й технічне співробітництво між Сирією та СРСР, яка фактично дала нове життя планам реконструкції економіки країни. Серед багатьох сирійсько-радянських двосторонніх угод головним був договір про будівництво Єфратської ГЕС.

Перш за все радянські спеціалісти всебічно дослідили можливості максимального використання Єфрату для потреб економічного розвитку Сирії. Вони знайшли невдалим рішення англійських спеціалістів розмістити гідрокомплекс поблизу містечка Юсуф-паша і запропонували зробити це в районі Табки. Це давало можливість, з одного боку, досягти максимальної потужності ГЕС, а з другого, провести широкі ірригаційні роботи, які допомогли б у здійсненні загальної аграрної реформи. Проект в цілому був завершений до 1960 р.

Однак на перешкоді дальшій продуктивній праці радянських спеціалістів став інспірований державний переворот у Сирії в 1961 р., який дозволив сирійській буржуазії кинути країну на поталу західним фірмам. Влітку того ж року нові керівники заключили договір з ФРН про продовження робіт над спорудженням ГЕС. Західна Німеччина, яка давно хотіла володіти сирійською нафтою, «робила все можливе, щоб прибрати кермо керівництва проектом до своїх рук, або хоч мати змогу контролювати хід його виконання...»¹⁶.

Внутріполітичні зміни в країні негативно позначилися на ході виконання проекту. Як зазначають сирійські джерела, за п'ять років (до 1965 р.) був згаяний дорогоцінний час, такий необхідний для будівництва греблі¹⁷.

Західнонімецькі фірми керувалися, в першу чергу, розробками радянських спеціалістів, зробленими в попередній період. Однак процес проектувальних робіт ними був затягнений ще на три роки. Пізніше виявилось, що в документації були допущені значні помилки. Ця обставина, а також те, що не були враховані інтереси цілого міста Табки, біля якого збиралися споруджувати греблю, поставили під сумнів доцільність всієї роботи, виконаної західнонімецькими спеціалістами. Тому сирійські керівники почали вимагати перегляду проектувальних робіт.

Новий проект був готовий через рік, весною 1964 р., але вже тоді стало зрозумілим, що «співробітництво» Сирії з ФРН у справі будівництва Єфратської ГЕС породжувало численні проблеми, які могли зашкодити не тільки економіці країни, а й її політичній незалежності. До того ж багато хто пам'ятав зовсім інший приклад — допомогу СРСР, яка залишалася єдиною альтернативою тій безнадійній ситуації, що склалася в середині 60-х років.

З кінця 1965 р. було продовжене співробітництво з Радянським Союзом. Особливий поштовх йому надав демократичний рух 23 лютого 1966 р., коли були відновлені всі радянсько-сирійські угоди.

22 квітня 1966 р. САР і СРСР підписали протокол, на основі якого були окреслені основні рамки технічного і економічного співробітництва двох країн, в тому числі спорудження гідрокомплексу на Єфраті. Радянські спеціалісти повернулися на об'єкти. Вже тоді стало очевид-

¹⁶ Там же.— С. 58.

¹⁷ Там же.

но, що їм не знадобляться розробки спеціалістів ФРН з причини їхньої технічної недосконалості¹⁸.

В даному випадку західнонімецька фірма користувалася своїм перевіреним методом: вона провела неповні дослідження, які, між тим, виявилися достатніми для оголошення торгів на будівництво гідрокомплексу. Проте на стадії його безпосереднього спорудження стало очевидним, що компанії-підрядчику не уникнути допомоги інженерів-радників фірми-проектувальниці. Це неминуче вело до значних доробок, які обумовлювали великі перевитрати у будівництві й спричинило б труднощі в економіці арабської країни. Що стосувалося західнонімецької фірми, то вона мала б вигоду в будь-якому випадку¹⁹.

Оцінюючи підхід радянських спеціалістів у вирішенні цієї проблеми, сирійські дослідники писали: «Він не залишає місця для сумнівів у доцільності тих чи інших кроків, навпаки, ми знаходимо, що радянські стандарти, які стосуються гідропроєктів на стадії вивчення умов і безпосереднього проектування, значно досконаліші від західноєвропейських»²⁰.

Середина 60-х років — це роки становлення якісно нових взаємовідносин між Сирією та першою країною соціалізму, яка активно пропагувала новий стиль співробітництва між державами в будь-якій сфері життя. Саме це і сприяло практичному вирішенню всіх найгостріших проблем, які визріли під час «співробітництва» сирійської країни із Західною Німеччиною²¹.

В 1968 р. почалися інтенсивні будівельні роботи, в яких найактивнішу участь взяли радянські відповідальні організації. Весною 1974 р. Єфратська ГЕС дала перший струм, а через п'ять років вийшла на повну проектну потужність.

Таким чином, у 70-ті роки в Сирії став до ладу велетенський гідроенергокомплекс, який свідчив про значні можливості радянсько-арабських економічних відносин. Вони є прикладом для молодих республік, мета яких добитися економічної незалежності від імперіалістичних держав.

Плідні радянсько-сирійські зв'язки в галузі енергетики були продовжені у 80-ті роки. На берегах ріки Ель-Кебір, на південному сході від сирійського містечка Латакії, споруджується новий енергетичний велетень. Він повинен зіграти значну роль у розвитку сирійської економіки.

В середині 80-х років естафету у Сирії перейняла Іракська республіка, де при сприянні Радянського Союзу споруджуються великі гідроенергетичні комплекси.

В цілому можна відзначити, що допомога СРСР арабським країнам соціалістичної орієнтації в їхньому економічному будівництві вдало поєднується з підтримкою боротьби цих республік проти спроб імперіалізму й сіонізму силою нав'язати арабам капітулянтське «вирішення» близькосхідної проблеми і знаходить високу оцінку не тільки на Арабському Сході, а й у всьому світі.

Ця лінія нашої партії дістала нове підтвердження на квітневій зустрічі з урядовою делегацією САР, на якій М. С. Горбачов сказав, що тісне співробітництво з арабськими країнами — це довгострокова політика, яка впливає з курсу XXVII з'їзду КПРС на солідарність із силами національного визволення²².

¹⁸ Там же.— 1980.— № 121.— С. 62.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.— С. 63.

²² Правда.— 1987.— 25 апр.

Трибуна Молодого Автора

ПАРТИЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА УКРАЇНИ ЯК АКТИВНИЙ ПРОПАГАНДИСТ ІДЕЙ ДРУЖБИ НАРОДІВ (1975—1985 рр.)

Т. М. ДЕРЕВ'ЯНКО (Дніпропетровськ),
Н. О. СОБЧЕНКО (Вінниця)

Помітну роль у справі інтернаціонального виховання мас відіграє преса, яка є інструментом творення, виразником загальнопартійної точки зору¹. У новій редакції Програми КПРС указується, що засоби масової інформації і пропаганди повинні відзначатися глибоким аналізом тенденцій і явищ сучасного світу, бути політично ясними і цілеспрямованими².

Питання узагальнення досвіду роботи редакцій засобів масової інформації України по пропаганді ідей дружби, розширенню співробітництва братніх республік у роки десятої і одинадцятої п'ятирічок аналізувалося в окремих працях істориків. Проте спеціальних досліджень з даної теми поки що немає. Тому автори статті прагнуть якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

За розглядуваний період ЦК Компартії України прийняв ряд постанов з проблем удосконалення діяльності засобів масової інформації і пропаганди, підвищення ефективності і дієвості їх виступів, зокрема «Про виконання партійними комітетами Львівської області рішень XXV з'їзду партії і постанов ЦК КПРС про дальше підвищення дієвості і координації діяльності засобів масової інформації і пропаганди» (1977 р.), «Про роботу редакції газети «Правда України» по пропаганді рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України» (1981 р.), «Про актуальні виступи республіканських газет «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета» і «Сільські вісті» (1983 р.)³⁻⁴. У цих документах ішлося про необхідність посилення пропаганди ідей дружби народів, принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Так, у першій із згаданих вище постанов наголошувалося на необхідності піднесення ролі преси, радіо і телебачення у висвітленні проблем комуністичного виховання трудящих, у пропаганді ленінської національної політики КПРС, переваг радянського способу життя.

Виконуючи ці рішення, партійні комітети республіки почали цілеспрямованіше й конкретніше керувати засобами масової інформації і пропаганди. На засіданнях бюро і секретаріатів обкомів, бюро міськкомів і райкомів партії обговорювалися питання діяльності газет і журналів, радіо і телебачення. Обласні комітети Компартії України проводили спільні наради секретарів міськкомів і райкомів партії, які відповідали за ідеологічну роботу, та редакторів обласних, районних, міських газет, керівників телерадіокомітетів. Так, на бюро й секретаріаті Донецького обкому партії протягом 1977—1979 рр. було проаналізовано роботу редакцій газет «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», обласного комітету по телебаченню і радіомовленню та ін.⁵

При розгляді питання «Про висвітлення методів морального виховання трудящих на сторінках газети «Радянська Донеччина» (1978 р.)

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 106.

² Там же.— С. 197.

³⁻⁴ Правда України.— 1977.— 27 дек.; 1981.— 11 сентяб.; 1983.— 19 октяб.

⁵ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 107, спр. 228, арк. 23.

відзначалося, що на її сторінках було вміщено чимало змістовних публікацій під рубрикою «Чуття єдиної родини» і «Наш радянський спосіб життя». Разом з тим ще не на належному рівні висвітлювалися позитивний вплив соціалістичного змагання, наставництва, роль трудових колективів у справі виховання у трудящих високого почуття громадського обов'язку. Тому в постанові бюро вказано на необхідність цілеспрямовано вести пропаганду марксистсько-ленінської теорії, ширше використовувати з цією метою наявні можливості та засоби⁶.

Здійснені заходи принесли позитивні результати. Так, у 1978 р. редакція газети «Комсомолец Донбасу» організувала комсомольську переключку «Час уперед!», яка мала на меті активізувати діяльність комсомольських організацій по вдосконаленню соціалістичного змагання, вихованню молоді у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму⁷.

У досліджуваній період партійні комітети дбали про піднесення ідейного рівня й дієвості виступів преси, радіо та телебачення з питань дружби народів. Відповідальні працівники апарату ЦК, обласних, міських і районних комітетів партії були присутні на зборах первинних парторганізацій редакцій газет, радіо і телебачення, де обговорювалися ці питання. На бюро розглядалися й затверджувалися плани роботи редакцій і комітетів.

Головною особливістю роботи засобів масової інформації і пропаганди у розглядуваній період став комплексний підхід до пропаганди ідей дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Ключовим проблемам національної політики КПРС присвячувалися тематичні сторінки й окремі номери газет і журналів, радіопередачі. Теоретичні статті й матеріали доповнювалися фоторепортажами, виступами робітників, колгоспників, діячів науки та культури, листами трудящих. Це дало можливість глибше й всебічніше показати торжество ідей марксизму-ленінізму, їх усеперемагаючий вплив.

Преса, телебачення і радіомовлення оперативно й широко висвітлювали матеріали і документи святкування 50- та 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100- й 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50- та 60-річчя утворення Союзу РСР, 30- і 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а також інші важливі події у житті партії та держави, які сприяли вихованню трудящих у дусі ідей дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму.

Партійні організації зосереджували увагу творчих колективів журналів, газет, телебачення і радіо на висвітленні соціально-класової суті й основних форм вияву радянського патріотизму як могутньої рушійної сили розвитку соціалістичного суспільства, розкритті всесвітньо-історичного значення досвіду утворення Союзу РСР, зображенні джерел животної сили ленінської дружби й співробітництва народів СРСР тощо.

Велике значення для політичного виховання мас, формування у них інтернаціоналістських переконань має пропаганда ідейно-теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса. Широко відзначаючи ювілеї виходу у світ таких видатних праць, як «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії», газети та журнали республіки в популярній формі розкривали їх зміст й історичне значення.

Значна увага приділялась ленінській тематиці. Висвітлюючи життя й діяльність В. І. Леніна, його зв'язки з Україною, показуючи боротьбу партії і народу за втілення в життя заповітів Володимира Ілліча, редакційні колективи республіки робили свій вклад у справу комуністичного виховання радянських людей, допомагали їм глибше усвідомити історичні корені дружби й співробітництва російського, українського та інших народів нашої багатомільйонної держави, величезну роль вождя

⁶ Там же, оп. 103, спр. 98, арк. 2, 4.

⁷ Там же, ф. 424, оп. 30, спр. 10, арк. 8, 9.

революції у розв'язанні національного питання й зміцненні єдності трудящих Радянського Союзу. Систематично публікувалися теоретичні статті й консультації, тематичні цикли лекцій та політичні бесіди з читачами, присвячені актуальним проблемам національної політики КПРС та пролетарського інтернаціоналізму. Вони друкувалися в постійних рубриках «Актуальні питання теорії» («Радянська Україна»), «Теоретичні читання» («Правда України» і «Робітнича газета»), «Питання марксистсько-ленінської теорії» («Сільські вісті») тощо.

Цикли теоретичних статей з цих питань регулярно з'являлися на сторінках «Комуніста України» та «Під прапором ленінізму». В їх публікаціях розроблялися важливі питання, зв'язані із завданнями патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Прагнучи всебічно, комплексно підійти до пропаганди ідей дружби народів, журнали висвітлювали найважливіші події, що відбувалися не лише в Українській РСР, а й у союзних республіках, у країні в цілому. В цих матеріалах розповідалося про дружбу народів Союзу РСР у героїчні дні Великого Жовтня, роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, при спорудженні таких гігантів соціалістичної індустрії, як Дніпрогес, Магнітка, ХТЗ, Турксиб, а також у період відбудови зруйнованого фашистами народного господарства, освоєння цілинних земель, будівництва КАМАЗу, трансконтинентальних газопроводів та ін. Із статтями у цих журналах виступали партійні й господарські керівники, вчені, журналісти, письменники, передовики виробництва. У «Комуністі України» у рубриці «Сім'я єдина — Радянський Союз» лише в 1978—1982 рр. було вміщено 15 добірок матеріалів про союзні республіки, їхній розквіт у єдиній сім'ї народів-братів, соціально-політичні, економічні й культурні зв'язки між братніми радянськими народами — в цілому 150 авторів⁸.

У вересні 1982 р. редакція цього видання разом з Волинським обкомом партії провела в Луцьку науково-практичну конференцію на тему «Патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих: єдність теорії і практики», присвячену 60-річчю утворення СРСР. Ті учасники обговорили широке коло проблем, пов'язаних з пропагандою ідей радянського патріотизму, певною мірою узагальнили досвід діяльності парторганізацій області по формуванню стійких патріотів-інтернаціоналістів, накреслили конкретні шляхи її поліпшення⁹. На сторінках журналу аналізувалася робота партійних організацій республіки, висвітлювалася авангардна роль комуністів в утвердженні атмосфери справжнього братства людей різних національностей. З публікаціями на цю тему виступали секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії, редактори газет та інші працівники ідеологічного фронту. У їхніх статтях розглядалися різні аспекти ідейного виховання трудящих, позитивний досвід, самокритично викривалися недоліки. ЦК Компартії України в своєму привітанні редакції, авторам і читачам у зв'язку з 50-річчям з дня виходу першого номера і нагородженням журналу орденом Трудового Червоного Прапора, зокрема, відзначив, що «журнал несе в маси полум'яне слово партії, активно пропагує ленінське вчення, ідеї радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, непорушної дружби народів СРСР, глибоко розкриває актуальні теоретичні і практичні проблеми комуністичного будівництва...»¹⁰.

Пропаганді ідей дружби народів значну увагу приділяли також такі видання, як «Україна», «Наука і суспільство», «Хлібороб України», «Соціалістична культура», «Людина і світ», «Радянська жінка», «Знання та праця» та інші. Так, журнал «Україна» протягом 1980—1982 рр. опублікував цикл статей «Наша Батьківщина — Радянський Союз», присвятивши кожній республіці окремий тематичний випуск, а спеціальний номер — столиці нашої Батьківщини.

⁸ Комуніст України.— 1982.— № 12.— С. 48.

⁹ Там же.— № 11.— С. 68.

¹⁰ Там же.— 1975.— № 4.— С. 4.

Республіканські, обласні і районні газети на своїх шпальтах друкували матеріали, в яких всебічно висвітлювалися процеси розвитку й зміцнення єдності народів нашої багатонаціональної країни. У багатьох республіканських, обласних, міських, районних і багатотиражних газетах вміщувалися публікації під рубриками «Союз непорушний», «Союз, народжений Жовтнем», «У сім'ї єдиній», «В сім'ї вольній, новій», «Чуття єдиної родини», «Сузір'я рівних», «Республіки — сестри, народи — брати» та ін. Наприклад, у період підготовки до 60-річного ювілею утворення СРСР у «Правде України» з'явилися нові рубрики «Трудова вахта дружби», «Дорогою Жовтня, дорогою звершень», «Вісті з братніх республік», був оголошений конкурс на кращий газетний матеріал і фото з теми «Славлю мою Радянську Батьківщину».

Через усі ці матеріали червоною ниткою проходила думка про дальше зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності нашого суспільства, благотворний вплив братерської дружби на всі його сфери. В них розкривалися джерела високої політичної свідомості й трудової активності радянських людей, їх прагнення працювати ефективно та якісно, з повною віддачею. Редакція газети вміло використала з цією метою й публікації, приурочені до 1500-річчя Києва, та своєрідну інформаційну панораму «День республіки».

Цікаві форми пропаганди радянського способу життя широко практикували редакційні колективи обласних газет. Так, змістовні статті, нариси тощо вміщували на своїх сторінках «Вільна Україна», «Львівська правда», «Радянська Буковина», «Закарпатська правда». У рубриці «Наш радянський спосіб життя» вони дохідливо розповідали про соціалістичні перетворення, тісні зв'язки і взаємодопомогу народів-братів, яку вони подавали один одному. Цілеспрямованістю відзначалися добірки матеріалів, опубліковані у «Радянській Буковині» *. В них на підставі порівняння фактів з минулого і сучасного переконливо розкривалися переваги соціалістичного ладу, за якого розквітнули характерні риси нашого сьогодення. Ці публікації у своїй роботі широко використовували лектори Чернівецької області ¹¹.

Газетярі Львівщини не тільки дбали про розширення жанрового діапазону, а й удадо добирали переконливі сюжети, факти. Тільки за 1977 р. «Вільна Україна» надрукувала ряд таких матеріалів, авторами яких були перші секретарі міськкомів і райкомів партії, голови райвиконкомів.

Аналіз публікацій партійно-радянської преси республіки свідчить про те, що магістральною лінією у висвітленні питань дружби народів та соціалістичного інтернаціоналізму була тема економічного співробітництва й соціалістичного змагання між трудящими Радянського Союзу. У них послідовно розглядаються процеси зміцнення єдиного народно-господарського комплексу країни, інтернаціоналізації економічного життя наших народів, а також розвиток виробничих зв'язків України з іншими республіками. Належне місце відведено й аналізу різних аспектів змагання.

Газети й журнали республіки пропагували цінні патріотичні ініціативи, що сприяли виконанню й перевиконанню планових завдань, підвищенню продуктивності праці, дотриманню договірних зобов'язань. Так, напередодні піввікового ювілею першої радянської п'ятирічки журнал «Під прапором ленінізму» спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України організував зустріч ініціаторів патріотичних починань, ударників попередніх п'ятирічок і новаторів виробництва. Наслідком цього стала добірка матеріалів «Естафета трудової слави», опублікована на його сторінках.

* У рубриці «Колісь і тепер».

¹¹ Див.: Демочко В. К. Роль преси, телебачення і радіо у пропаганді ідей дружби народів СРСР та соціалістичного інтернаціоналізму // Респуб. міжвід. наук. збір. «Журналістика». — 1980. — № 9. — С. 82.

У 1979 р. журналісти «Радянської України», працівники Укрпрофради й Держтелерадіо УРСР зустрілися з представниками трудових колективів, які вийшли переможцями змагання на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією. За матеріалами цієї зустрічі було підготовлено тематичну сторінку «Немає уз, святіших, ніж братерство», де йшлося про досягнення гірників Донбасу і Кузбасу, майстрів високих урожаїв Підмосков'я і Київщини, працівників легкої промисловості Москви і Чернівців, металургів Електросталі і Запоріжжя, верстатобудівників столиці нашої Батьківщини і Києва¹².

Характерною особливістю роботи засобів масової інформації республіки у досліджуваній період була єдність пропагандистських та організаційних заходів. Так, «Железнодорожник Донбасса» взяв під контроль процес відвантаження і перевезень продукції промислових підприємств Донбасу для будівельників БАМу. Протягом року газета вмістила понад 40 публікацій з цього питання, що допомогло залізничникам своєчасно й достроково відправляти на адресу бамівців необхідні їм вантажі¹³. На початку травня 1978 р. робкори «Дніпровської правди» і «Соціалістического Донбасса» слідкували за виконанням замовлень для західносибірського промислового комплексу. Цей почин був підтриманий республіканською пресою, підхоплений журналістами «Тюменской правды»¹⁴.

Масового поширення набуло шефство редакційних колективів над підприємствами й новобудовами. Причому нерідко свої зусилля об'єднували редакції багатьох газет: близько 90 з них були шефами будівників газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР¹⁵. Особливо інтенсивно цю тему висвітлювали газети «Южный Урал», «Волгоградская правда», «Прапор перемоги», «Соціалістична Харківщина», «Зоря Полтавщини», «Черкаська правда», «Вінницька правда» і «Прикарпатська правда». Протягом кількох років вони систематично випускали спільні сторінки «Магістраль дружби»¹⁶.

У 1981 р. газетарі Україниської РСР підтримали ініціативу москвичів «Шістдесятиріччю утворення СРСР — шістдесят ударних трудових тижнів». «Радянська Україна» у передовій статті «Стаємо на вахту дружби» розповіла читачам про патріотичне починання москвичів і закликала трудящих приєднатися до них¹⁷. З того часу в газеті регулярно друкувалася рубрика «60-річчю СРСР — 60 ударних трудових тижнів! На вахті дружби», в якій публікувалися добірки, полоси, окремі матеріали з цієї теми.

Значне місце на сторінках газет і журналів відводилося аналізу процесів розвитку інтернаціональної за змістом, багатонаціональної за формою радянської культури. Стало доброю традицією розповідати про національні свята народів нашої країни, історичні дати, ювілеї видатних діячів науки, митців тощо. Республіканські й обласні газети систематично знайомили своїх читачів з творами письменників і поетів союзних республік, матеріалами про розвиток братніх літератур. Постійну рубрику «Сторінки братніх літератур» вела «Радянська Україна», «Поетична скарбниця народів-братів» — «Київська правда», «Струмки великої ріки» — «Закарпатська правда» та ін. У республіканській пресі висвітлювалися такі події, як Дні літератури і мистецтва Української РСР в інших республіках, давні творчі зв'язки митців Росії та України. Так, під час Днів літератури РРФСР в УРСР газета «Правда Украины» підготу-

¹² Рад. Україна.— 1979.— 21 лют.

¹³ Журналіст України.— 1976.— № 10.— С. 20.

¹⁴ Рад. Україна.— 1978.— 12 трав., 24 трав.; Журналіст України.— 1978.— № 9.— С. 11—12.

¹⁵ Комуніст України.— 1976.— № 12.— С. 69.

¹⁶ Вінницька правда.— 1978.— 28 трав.; Зоря Полтавщини.— 1978.— 26 трав.; Прапор перемоги.— 1978.— 26 трав.; Прикарпат. правда.— 26 трав.; Соціалістична Харківщина.— 1978.— 31 трав.; Черкаська правда.— 1978.— 26 трав.

¹⁷ Рад. Україна.— 1981.— 11 листоп.

вала сторінку під назвою «Під священним девізом братерства»¹⁸. Особливо переконливо виявилася духовна єдність народів нашої країни, коли відзначалося 325-річчя возз'єднання України з Росією. Тематичні полоси «У сім'ї вольній, новій» («Радянська Україна»), «Дружба будувати й жити допомагає» («Львовская правда»), «Дорога братерства—дорога щастя» («Советский Крым»)¹⁹ стали своєрідною трибуною великої і змістовної розмови про патріотичні справи та інтернаціональний обов'язок трудящих УРСР.

Проте варто зауважити, що в роботі засобів масової інформації було ряд серйозних недоліків. Недостатня увага приділялася теоретичним статтям, в яких викривалися спроби буржуазних ідеологів фальсифікувати національну політику. Не послідовно пропагувалися ідеї дружби народів, досвід діяльності парторганізацій братніх республік по інтернаціональному вихованню трудящих. Поверхово висвітлювалася практика роботи партійних комітетів по впровадженню комплексного підходу до розв'язання цих проблем, а також шляхи вдосконалення перспективного й поточного планування ідеологічної діяльності.

У розглядуваний період, виконуючи рішення з'їздів партії, постанов ЦК КПРС, партійні комітети республіки провели певну роботу, спрямовану на активізацію партійно-радянської преси в справі пропаганди ідей дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів ворожого ідеології антикомунізму, українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму. Цьому сприяло посилення координації діяльності редакційних колективів республіканських та інших газет. Урізноманітнилися рубрики, жанри, форма подачі матеріалів, розширилися зв'язки журналістів республіки з колегами із союзних республік.

¹⁸ Правда України.— 1978.— 15 октяб.

¹⁹ Правда України.— 1979.— 30 янв.; Рад. Україна.— 1979.— 16 верес.; Львовська правда.— 1979.— 14 янв.; Советский Крым.— 1979.— 17 янв.

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ПРОЛЕТАРІАТУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

П. В. ЛАЗЕЧКО (Львів)

Процес формування одного із загонів робітничого класу Східної Галичини — залізничного пролетаріату — вивчено ще недостатньо. В монографіях і статтях радянських істориків¹, присвячених історії робітничого класу регіону, лише згадується про цей його загін.

Автор даної замітки робить спробу показати найважливіші аспекти процесу формування залізничного пролетаріату Східної Галичини у другій половині ХІХ ст.

Одним з показників розвитку капіталізму в Австро-Угорській імперії було будівництво залізниць. У Східній Галичині воно розпочалося в 1861 р. й найбільш інтенсивно відбувалося у 1865—1875 рр. та в другій половині 90-х років. Так, за період з 1865 по 1900 р. залізнична ме-

¹ Яцкевич Є. В. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848—1900): Нарис.— К., 1958.— 106 с.; Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст.— Львів, 1968.— 205 с.; Каковський К. Г. На шляху до Великого Жовтня: Страйковий рух в Галичині кінця ХІХ—початку ХХ ст.— Львів, 1970.— 154 с.; Ковальчак Г. І. До питання про формування робітничого класу Східної Галичини (1848—1890 рр.) // Укр. іст. журн.— 1983.— № 1.— С. 55—62.

режа у краї зросла з 97,6 км до 2102 км². Незважаючи на колоніальну політику австро-угорського уряду щодо Східної Галичини, спорудження залізниць було важливим фактором для розвитку капіталістичної промисловості й відіграло певну роль у суспільно-економічних перетвореннях в регіоні.

Одночасно з будівництвом залізниць проходив процес формування залізничного пролетаріату. Основним джерелом поповнення його рядів стали селяни. Після реформи 1848 р. у Східній Галичині під впливом розвитку капіталізму значна частина селянських господарств розорилася. Становище селян було тяжким. Багато їх не могли застосувати свою працю на місцях і змушені були шукати заробітків на стороні.

Малоземелля, неврожаї, голод, обтяжливі платежі та податки, недоїмки й борги хливарям і купцям — все це призводило до того, що селяни наймалися працювати у різні галузі капіталістичної промисловості та на будівництво залізниць. Їх чисельність на спорудженні останніх в окремі роки була різною залежно від обсягу робіт. Іноді вона досягала кількох десятків тисяч чоловік³. Умови їх праці були важкими. Не маючи кваліфікації, селяни наймалися чорноробочими. Вони працювали в основному землекопами на спорудженні залізничного полотна. Всі роботи виконувалися вручну. Знаряддя праці були лопата, тачка та ноші, якими перевозився ґрунт. Тривалість робочого дня влітку тривала 12,5 год., а середньоденна заробітна плата за важку й виснажливу працю становила лише 1,1 крейцера⁴. Надлишок робочої сили у Східній Галичині давав можливість залізничним компаніям жорстоко експлуатувати трудящих. Керівництво залізниць було зацікавлене в залученні більш дешевих і менш вимогливих робітників із селян.

Після закінчення будівництва залізниці частина селян залишалася працювати на ній сторожами, ремонтниками колій, лінійними обхідниками, стрілочниками, складачами поїздів тощо.

Другим джерелом формування залізничного пролетаріату були ремісники. Більшість їх, не витримуючи конкуренції з фабрично-заводськими підприємствами, розорялася й поповнювала ряди робітничого класу⁵. Як правило, це були потомствені кваліфіковані пролетарі, які зосереджувалися переважно у містах. Вони йшли працювати в різні галузі промисловості та на залізничний транспорт.

Праця на залізничному транспорті вимагала освічених, висококваліфікованих робітників. Їх нерідко запрошували з Німеччини, Англії й з промислово розвинутих провінцій імперії — Чехії та Сілезії⁶. Крім того, польсько буржуазія сприяла переселенню кваліфікованих робітників із Західної Галичини, надаючи їм більш оплачувану роботу на залізничному транспорті⁷.

Приїжджі кваліфіковані робітники мали переваги перед місцевими. Зокрема, вони займали кращі посади на транспорті, їх заробітна плата більш як у 10 разів перевищувала заробітну плату місцевих некваліфікованих робітників⁸, квартири їм надавалися за порівняно низьку плату⁹. Це був привілейований прошарок робітників Східної Галичини.

Розширення залізничної мережі вимагало збільшення кількості кваліфікованих робітників. Їх почали готувати у Львівській промисловій

² Підраховано за: Rocznik statystyki Galicji.—Lwów, 1889.—Т. 2.—С. 224—225; Когітманн С. Koleje Galicji i Bukowiny w roku 1896.—Lwów, 1896.—С. 1—4; Podrecznik statystyki Galicji.—Lwów, 1903.—Т. 7.—С. 208—210.

³ Ковальчак Г. І. Назв. стаття.—С. 59.

⁴ Kolejarcz.—1913.—N 1.—С. 16.

⁵ Praca.—1882.—18 czerw.

⁶ Buszko J., Dobrowolski H. Udział Galicji w rewolucji 1905—1907.—Kraków, 1959.—С. 27.

⁷ Głos Robotniczy.—1907.—20 czerw.

⁸ Яцкевич Є. А. Назв. праця.—С. 18—19.

⁹ Skibiński K. Komunikacje drogi i koleje // Powszechna wystawa krajowa 1894 r. i sily produkcyjne kraju.—Lwów, 1897.—Т. 1.—Zeszyt 1.—С. 44—70.

школі, а також з учнів у паровозоремонтних майстернях. Для підготовки кожної категорії кваліфікованих робітників був встановлений відповідний строк навчання. Так, для помічників машиністів — 2 роки, обхідників колій — 1,5 року, провідників вагонів — 1 рік, для служби на залізничних станціях — 2 роки. Помічники машиністів після 4—5 років роботи мали право здавати іспит на машиніста¹⁰.

Робітники, які обслуговували колії, за характером своєї роботи поділялися на дві категорії: сторожів і ремонтників. До працівників служби тяги й рухомого складу, крім паровозних бригад, входив і численний загін робітників паровозоремонтних майстерень. Такі майстерні були у Львові, Станіславі та у Стрию. В них у 1893 р. працювали близько 1220 чол.¹¹ За кількістю працівників й умовами їх праці вони наближались до великих тогочасних промислових капіталістичних підприємств.

Праця в паровозоремонтних майстернях була важкою. Приміщення були тісні, темні, обладнання примітивне. Робочий день тривав 10 годин, середньоденна заробітна плата місцевого кваліфікованого робітника становила всього 1,72 крейцера¹², а некваліфікованого — лише 0,72 крейцера¹³.

Кількість робітників на залізницях Східної Галичини залежала в основному від довжини колій, інтенсивності руху, профілю залізничного полотна та інших обставин. За даними перепису населення у 1900 р., в регіоні на залізничному транспорті працювали близько 18 350 робітників (з них 10415 постійних і 7935 тимчасових та поденних)¹⁴. У тому ж році в Східній Галичині всього налічувалося 115 126 робітників¹⁵.

Таким чином, робітники, зайняті на залізничному транспорті, становили 15,9% від загальної кількості пролетаріату краю. Це був загін робітничого класу, який брав активну участь у революційному русі в Східній Галичині¹⁶.

Поділ залізничних пролетарів на постійних і тимчасових та поденних був умовним. На окремих залізницях кількісне співвідношення між ними було різним. Часто всі три категорії робітників виконували одні й ті ж види робіт і не розрізнялися за характером праці.

Кількість тимчасових та поденних робітників залежала від потреб залізниць. Їх наймали для очистки колій від снігу, встановлення захисних щитів, ремонту залізничного полотна тощо. Особливо велика кількість їх потрібна була влітку під час ремонтних робіт.

Управлінням залізниць вигідніше було, коли робітники вважалися тимчасовими й поденними, оскільки вони не мали права на пенсію і відпустку, на користування касами взаємодопомоги. Переважну більшість серед цієї групи становили українці та поляки, які, не маючи кваліфікації, а часто й елементарної освіти, змушені були найматися тимчасовими і поденними робітниками.

Особливості формування залізничного пролетаріату у Східній Галичині вплинули на його національний склад. Найбільшу кількість серед кваліфікованих робітників становили поляки. Основною причиною цього було те, що польська буржуазія та поміщики, займаючи привілейоване становище в регіоні, сприяли переселенню населення із Західної у Східну Галичину. Цей процес став посилюватися в останній третині XIX ст.¹⁷

¹⁰ Kolejarcz.— 1912.— N 12.— S. 2—4.

¹¹ Підраховано за: Skibiński K. Назв. праця.— С. 51—52; Kolejarcz.— 1910.— N 3.— S. 4—6.

¹² Skibiński K. Назв. праця.— С. 51—52.

¹³ Яцкевич Є. В. Назв. праця.— С. 67.

¹⁴ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych.— Lwów, 1905.— Т. 20.— Zeszyt 2.— S. 2—27, 50; Podręcznik statystyki Galicji.— Lwów, 1908.— Т. 8.— Cz. 1.— S. 13.

¹⁵ Каковський К. Г. Назв. праця.— С. 16.

¹⁶ Лазечко П. В. До питання про участь залізничників у революційному русі Східної Галичини в кінці XIX—на початку XX ст. // Укр. іст. журн.— 1986.— № 8.— С. 125—128.

¹⁷ Макаєв В. К. Назв. праця.— С. 35.

Іншою важливою причиною, що вплинула на національний склад робітників залізничного транспорту, було посилення полонізації українського населення. В другій половині XIX ст. цей процес охопив інтелігенцію, чиновництво, дрібну буржуазію й робітників. Крім того, статистика свідомо завищувала кількість поляків у робітничому класі Східної Галичини, а українців — занижувала.

Неоднорідність національного складу робітників залізничного транспорту в регіоні намагалася використати польська буржуазія, що силкувалася роз'єднати робітників за їх національною приналежністю. Однак всупереч її намаганням інтернаціональна єдність залізничного пролетаріату зміцнювалася, зростала згуртованість і політична свідомість робітників усіх національностей. Їх об'єднували спільні класові інтереси у боротьбі проти експлуататорів.

На початку 70-х років XIX ст. створюються перші пролетарські організації в паровозоремонтних майстернях Львова та Перемишля й на залізницях Львів — Підволочиськ і Львів — Чернівці. Як правило, ці організації являли собою спілки взаємодопомоги, до яких входили насамперед кваліфіковані робітники. Однак їх діяльність відіграла певну роль у справі формування класової свідомості залізничного пролетаріату.

В 1892 р. у Відні було створено організацію «Товариство фахове та правової охорони», в яке входили в основному кваліфіковані робітники залізничного транспорту Австро-Угорської імперії й її провінцій, у тому числі залізничники Східної Галичини¹⁸. Діяльність цієї організації була спрямована на підвищення кваліфікації робітників, захист їх прав і поліпшення матеріальних умов життя. Вона відіграла певну роль у справі інтернаціональної єдності та формування класової свідомості робітників залізничного транспорту.

Отже, одночасно з будівництвом залізниць у Східній Галичині в другій половині XIX ст. формувався і залізничний пролетаріат, який становив складову й невід'ємну частину робітничого класу регіону.

¹⁸ Залізничник: Додаток до "Kolejarz".— 1912.— № 9.— С. 3—5.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

З ПРИВОДУ СКАЛЬДИЧНИХ ТРАДИЦІЙ У ТВОРЧОСТІ ВІЩОГО БОЯНА

Багатозаровість «Слова о полку Ігоревім», складність його структури та образних засобів справедливо викликають прагнення дослідників відшукати деякі паралелі та аналогії його поетиці не тільки у давньоруській, а й інших історико-культурних традиціях. Це насамперед стосується тих елементів поеми, які не належать власне її авторові, але збережені ним у своєму творі. Маються на увазі фрагменти творчості Віщого Бояна, включені до «Слова о полку Ігоревім», і, певна річ, сам образ цього поета XI ст.

Боян — одна з найбільш загадкових та інтригуючих постатей давньоруської культури XI ст. Його популярність як у художній літературі, так і в спеціальних дослідженнях величезна, але, на жаль, прямо протилежна кількості відомостей, що знаходяться у нашому розпорядженні: Бояна знає тільки одна пам'ятка — «Слово о полку Ігоревім».

«Творчий метод» Бояна, так образно описаний автором «Слова о полку Ігоревім», схиляє нас до думки, що найбільш близькі паралелі його поезії слід шукати у Скандінавії. Ця думка, висловлена більш як

півстоліття тому В. Ф. Ржигою¹, останнім часом одержала розвиток і додаткове обґрунтування у працях Д. М. Шарипкіна².

У тлумаченні образу Бояна практично усі скандинавісти базуються на вступній частині «Слова», де подано містку характеристику поета. Славнозвісний пажак про те, що Боян «розтікався думкою по дереву», сірим вовком по землі, «шизим орлом» по-під хмарами і т. д., порівнюється дослідниками із скандинавською міфологією. «Мысленно древо» — яшень Іггдрасіль, що розпростерся над світом; у його кроні живе орел, наділений великою мудрістю; один з коренів ясеня підгризає дракон Нідхьог, а вздовж дерева, вгору і вниз безперестанку сновигає білка³. Якщо врахувати, що замість дракона в скандинавському міфі у деяких випадках фігурує вовк, а під «мыслью» давньоруського пам'ятника дехто з дослідників схильний розуміти «мысь», тобто білку⁴, то таке зіставлення цілком обґрунтоване.

Знайомство Бояна із скальдичною поезією простежується і в іншому місці «Слова»: «Рекъ Боянъ и Ходына Святъславля пѣснотворца старога времени Ярославля...»⁵. Нині замість старої розбивки — «ходына» — віддається перевага іншій — «Ходына», тобто згадується ім'я ще одного «пѣснотворца»⁶. Грунтуючись на гіпотезі М. І. Стебліна-Каменського про амебійне (хорове) виконання скальдами своїх творів, Д. М. Шарипкін припустив, що і тут збережено згадку про подібну практику на Русі: Боян та Ходина могли також «співати» удвох⁷. Ці спостереження привели Д. М. Шарипкіна до висновку про те, що Боян був безпосередньо знайомий із поезією скальдів і, можливо, навіть вчився у них⁸.

Таким чином, історіографічна традиція вже давно і міцно пов'язує Бояна, а вірніше його творчий метод, із скальдами. Цей висновок може бути підкріплений ще одним аргументом.

Проаналізуємо досить відоме звернення автора «Слова» до Бояна: «Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче: Комони ржуть за Сулою — звенить слава въ Киевѣ!»⁹. Ця фраза часто розглядалася в літературі, і практично усі коментатори були одностайні у кінцевому висновку: Велес — бог поезії, її покровитель¹⁰. Ця спокуслива з точки зору заповнення лакуни у давньоруському язичницькому пантеоні думка завдяки давній традиції фігурує як у спеціальних дослідженнях «Сло-

¹ Ржиго В. Ф. «Мысленно древо» в «Слове о полку Игореве» // Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова.— Л., 1934.

² Шарипкин Д. М. «Рекъ Боян и Ходына...» (К вопросу о поэзии скальдов в «Слове о полку Игореве» // Скандинавский сборник.— Таллин.— 1973.— Т. 18.— С. 192—200; Шарипкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР.— Л., 1976.— Т. 31.— С. 14—22 (далее — ТОДРЛ).

³ Шарипкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов. С. 14—22.

⁴ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— Л., 1984.— Вып. 6.— С. 226—227.

⁵ Слово о полку Игореве // Памятники литературы Древней Руси: XII век.— М., 1980.— С. 386.

⁶ Таку розбивку запропоновано давно, ще в кінці XIX ст., і нині вона прийнята більшістю дослідників. Див., напр.: Лихачев Д. С. Княжеские певцы по свидетельству «Слова о полку...» // ТОДРЛ.— Л., 1985.— Т. 38.— С. 503—505.

⁷ Шарипкин Д. М. «Рекъ Боян и Ходына...».— С. 192—200. Нещодавно Д. С. Лихачов дійшов висновку, що й власне «Слово» могло бути розраховане на двох виконавців. Щоправда, пояснює він це типологічним збігом, а не запозиченням. Див.: Лихачев Д. С. Предположение о диалогическом строении «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве».— Л., 1986.— С. 9—28.

⁸ Шарипкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве».— С. 16.

⁹ Слово о полку Игореве.— С. 372.

¹⁰ Чи не найпершим цю точку зору захищав М. П. Погодін: «Найміцніший атрибут Волосів досі є вислів у «Слові о полку Игоревім»: Бояне, Велесів онуче. З цього треба зробити висновок, що Волос був, між іншим, бог піснопінь». Погодін М. П. Исследования, замечания, лекции по русской истории.— М., 1846.— Т. 3.— С. 307.

ва»¹¹, так і в популярних працях з російського фольклору¹² та язичництва східних слов'ян¹³. Влаштує вона і учених, які прагнуть виявити скандинавський елемент у творчості Бояна. Так, Д. М. Шарипкін знову здійснив спробу ототожнити Велеса з Одінном — богом, що вважався винахідником рун, батьком пісні та саги, покровителем поезії¹⁴.

Однак чи безперечна ця думка? На запитання, чому Бояна названо онуком Велеса, відповідають: тому, що Велес покровитель поетів. Водночас Велеса вважають покровителем поетів тому, що його онуком названо Бояна. Отже, коло замикається, оскільки «Велесовим онуком» Бояна названо тільки у «Слові» і лише один раз. Здоровий глузд підказує, що протегувати одночасно домашній худобі та високій поезії — надто важке заняття навіть для божества¹⁵.

Водночас це питання уявляється принципово важливим як для тлумачення «темного» місця у «Слові», так і для з'ясування специфіки творчості Бояна, а можливо, й ступеня «компетентності» одного з головних язичницьких богів Русі. Проте розгадка «спорідненості» Бояна з Велесом у руслі історіографічної традиції, що склалася, віднайдена бути не може.

Вказане місце «Слова», на нашу думку, можна трактувати інакше. Однак спочатку дозволимо собі кілька зауважень, без яких розставити правильні акценти буде важко. Так, онуки язичницьких богів згадуються автором «Слова о полку Ігоревім» ще кілька разів: «Стрыбожи внуци» (вітри) та «Дажьбож внук» (очевидно, руський народ¹⁶, руське військо¹⁷ або князь¹⁸). Можна припустити, що таким чином тому чи іншому персонажу (вітру, народу чи князю) надавалася характеристика, причому виділялася якась одна риса. Нею мусило володіти й божество, онуком якого персонаж називався. Така метафора (якщо це метафора) мала відгадуватися читачем одразу ж, що наводить на думку про наділення персонажа головною ознакою божества. Що ж було головною рисою Велеса? Що сприймалося автором кінця XII ст. як його головною функція?

З X ст. Велес (Волос) виступає у руських джерелах як «скотий бог». Так його названо у договорах Олега¹⁹ та Святослава²⁰ з Візантією. Однак у XII ст., особливо для міських жителів, ця функція Велеса не була головною. Слово «скот», крім худоби, означало «гроші» і в цьому значенні вживалося принаймні до середини XIII ст.*. У міському середовищі XII ст. Велес вшановувався скоріше як бог грошей, покровитель торгівлі й купців. Не випадково його ідол до прийняття християнства стояв у Києві не де-небудь, а на Подолі — в ремісничо-торговій частині міста. Саме тому іменем Велеса (Волоса) присягаються послі Олега, серед яких, як неодноразово вказувалося, були й купці.

¹¹ Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 143.

¹² Калугин В. Герои русского эпоса: Очерки о русском фольклоре. — М., 1982. — С. 111.

¹³ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. К. — 1982. — С. 23; Попович М. В. Мирозрение древних славян. — К., 1985. — С. 92; Даркевич В. П. Музыканты в искусстве Руси и Вещий Боян // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1986. — С. 324.

¹⁴ Шарипкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве». — С. 17. Уперше така думка була висловлена в середині минулого століття.

¹⁵ Не випадково, мабуть, Б. О. Рибаків, аналізуючи функції Велеса, пояснює це місце «Слова» в іншому ключі. Див.: Рибаків Б. А. Язычество древних славян. — М., 1980. — С. 431. Про Велеса докладніше див.: Писаренко Ю. Г. Мифологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня» // Укр. іст. журн. — 1986. — № 11. — С. 127—236.

¹⁶ Боровський Я. Е. Назв. праця. — С. 19.

¹⁷ Лихачев Д. С. Слово о полку Игореве: Историко-литературный очерк. — М.; Л., 1950. — С. 137.

¹⁸ Рибаків Б. А. Указ. соч. — С. 434.

¹⁹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 25.

²⁰ Там же. — С. 52.

* Це явище характерне не тільки для Русі: і в давньоісландській, і в англосаксонській, і в латинській мовах «худоба» і «гроші» позначалися одним словом.

Отже, у ході дослідження ми можемо спиратися на дві тези: 1) у творчості Бояна простежуються скальдичні традиції; 2) для мешканця міста XII ст. Велес був персоніфікацією грошей. Припустимо, що автор «Слова» назвав Віщого Бояна «онуком Велеса», маючи на увазі саме цю функцію бога. Інакше кажучи, характерною рисою Бояна давньоруський поет вважав любов до багатства. Чи могло так бути, і якщо так, то чому?

Нагадаємо, що, на думку деяких дослідників, Боян був не тільки безпосередньо обізнаним з поезією скальдів, а й, можливо, вчився у них. Саме ця обставина, як нам здається, може бути ключем до розгадки. Звичай скальдів краще за все пояснюють, чому Бояна названо «Велесовим онуком».

Із сучасної точки зору «кодекс поведінки» скальда був досить своєрідним. У скандинавів вважалося, що хвалебна пісня здатна принести щастя, ганеба ж — навпаки²¹. Тому можновладці намагалися задобрювати поетів, привертати їх на свій бік. У свою чергу, скальди сприймали винагороду як щось само собою зрозуміле, навіть обов'язкове. Промовивши драпу * на честь конунга, поет на закінчення або дякував йому за щедрість, або просив винагород²². Цей звичай був настільки поширений у Скандинавії, що подекуди скальди вдавалися навіть до відвертого вимагання, в усякому разі, ніколи не упустили нагоди пожитися. Один з найбільш характерних у цьому відношенні випадків стався з конунгом Олавом Трюггвасоном та скальдом Халльфредом. Останній склав вісу ** на честь Олава, за що той нагородив його мечем. Скальд став просити, щоб конунг подарував йому ще й перев'язь. Олав погодився, але при умові, що Халльфред складе ще одну вісу, в якій буде вісім разів (за кількістю віршів) повторене слово «меч». Скальд одразу ж зробив це і одержав подарунок²³.

Подібний випадок трапився з іншим Олавом — Святим. Він привів свого друга скальда Сігвата до скарбниці і той, побачивши красивий і дорогий меч, не забарився у віршованій формі попросити винагороду²⁴.

Саги із завидною пунктуальністю фіксують розміри винагородження: хтось одержав обруччя в півмарки, хтось — два, а найбільш щасливі — по п'ятдесят марок срібла²⁵. Та й якості конунга багато в чому оцінюються саме з цієї точки зору: «той, що роздає персні», «щедрий на гривни» — ось прозвиська «доброго» правителя. Цілком природно допустити, що Боян разом з творчою манерою скальдів запозичив їх звички.

Однак така вимогливість скальдів — не просто любов до золота. Згідно з уявленнями скандинавів, у скарбах, якими володіє людина, втілюються її щастя й успіх²⁶. Пожадливістю це міг назвати іноземець — людина, вихована в інших традиціях. Саме такою людиною і був автор «Слова о полку Ігоревім».

Для нього звичай прохати золота, прикрас або ж грошей був чимось незвичайним і, можливо, незбагненим. Фразу «Велесовь внуче» скоріше за все треба розуміти як «любитель грошей, золота». Це підтверджує давно помічене дослідниками дещо іронічне ставлення автора «Слова о полку Ігоревім» до свого знаменитого попередника. Можливо,

²¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 241.

* Драпа — віршована пісня у давньоскандинавській поезії Х—ХІІІ ст. Драпи створювалися на честь окремих осіб чи цілих родів.

²² Там же.— С. 240.

** Віса — один з жанрів скальдичної поезії.

²³ Петров В. С. Пoesия скальдов и понятие народности в искусстве // Скандинавский сборник.— Т. 18.— С. 189; Snorri Sturluson. Круг земной.— М., 1980.— С. 149.

²⁴ Snorri Sturluson. Круг земной.— С. 320—321.

²⁵ Там же.— С. 97, 189, 232, 281, 326; Адмони В. Г. Скальды при дворе конунгов // ТОДРЛ.— Л., 1985.— Т. 38.— С. 506—508; Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии.— Л., 1967.— С. 93.

²⁶ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— С. 231.

чутки про велику прихильність Бояна до грошей дожили до XII ст., але вірогідніше, що причина того — самі твори поета, який міг запозичити у скальдів стереотип хвалебної пісні, а саме: спочатку називалося ім'я правителя, якому вона присвячувалася, далі перелічувалися його походи та битви й уславлювалася щедрість, а на закінчення висловлювалося прохання про винагороду²⁷. Якщо Боянові пісні були записані (а у нас немає підстав відкидати такої можливості), то автор «Слова» міг з перших рук дістати інформацію про любов поета до нагород, грошей — «скота» за термінологією XII ст.

Можна припустити також, що скальдичні мотиви у творчості Бояна, застосування ним прийомів, характерних для скандинавської поезії, змусили автора «Слова» зашифрувати вираз «любитель грошей» на зразок кенінгу — «Велесовь внуче», натякаючи таким чином на особливості стилю свого попередника*.

Підсумовуючи все вищесказане, хотілося б підкреслити, що думка про зв'язок Бояна із скальдичною поезією абсолютно не здається незвичайною, якщо згадати ту історичну обстановку, в якій йому довелося жити і творити. Можна згадати, наприклад, часті відвідини скандинавами Києва, і навіть їх службу при дворі Ярослава Мудрого, зокрема такого відомого скальда, як Харальд Суворий, чії вірші, присвячені Єлизаветі Ярославні, стали знаменитими. Автор «Слова о полку Ігоревім» порозкидав по тексту свого твору численні натяки на зв'язок Віщого Бояна з варязькими скальдами. Частина з них виявлена і пояснена, інша — це чекає на своє дослідження. Саме таким натяком і є характеристика Бояна як «Велесова онука».

²⁷ Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии.— С. 101—102.

* Хотілося б висловити припущення, що вислів «Велесовь внуче» вже у часи автора «Слова» міг уживатися як стійке прізвисько Бояна. Воно дуже нагадує «дво-членні» прізвиська скальдів, наприклад, «Дзвін терезів» — прізвисько скальда Ейнара (до речі, одержане ним також через дорогоцінний подарунок — дорогі терези). Якщо це так, то стає зрозумілим вираз «Слова» кількома рядками вище того, що ми розглядаємо: «Пѣти было пѣснь Игореву, того внуку». Якщо «Велесів онук» — прізвисько, яке могло вживатися самостійно, без імені Бояна, то тут ми маємо справу саме з таким випадком. «Того внуку» — означає «Велесову онуку».

В. П. ФІСАНОВ (Чернівці)

ЧЕХОСЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (1917—1918 рр.)

1918 р. був не тільки завершальним роком першої світової війни. Він став також останнім для Габсбурзької імперії, розпад якої привів до утворення у Центральній та Південно-Східній Європі ряду незалежних буржуазних держав — Чехословаччини, Австрії, Угорщини та Югославії*. Зовнішньополітичні аспекти їх виникнення, зокрема Чехословацької республіки, є предметом гострих ідеологічних дискусій між істориками-марксистами й буржуазними дослідниками. Останні, всупереч історичній правді, стверджують, що вирішальна роль у створенні самостійної чехословацької держави належала країнам Антанти — Великобританії, Франції, а згодом і США, які ніби були прихильниками національно-визвольної боротьби пригноблених народів Австро-Угорщини, і на заключному етапі війни саме їхня позиція визначила долю держав, що виникали на уламках монархії Габсбургів¹.

* До 1929 р. офіційна назва Югославії — Королівство сербів, хорватів і словенців.

¹ Mamatey V. S. The United States and East Central Europe, 1914—1918.— Princeton, 1957.— 401 p.; Fest W. Peaceor partition? The Habsburg Monarchy and

Питання виникнення Чехословащини розглядалися як у чехословацькій, так і радянській історіографії². Історики-марксистичні справедливо доводять, що вирішальним фактором утворення Чехословацької республіки та інших незалежних держав була не підтримка їх західними країнами, а революційна боротьба народів Габсбурзької монархії за своє соціальне і національне визволення, яка набула нових могутніх імпульсів після краху російського самодержавства і особливо з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Політика Антанти і США щодо майбутнього Австро-Угорської імперії аналізується радянськими істориками у зв'язку з іншими, більш широкими проблемами. В загальному плані важливі їх аспекти розглядалися у статті М. В. Кирсенка³. Однак досліджень, у яких детальніше б розглядалася позиція тієї чи іншої держави Заходу щодо чехословацького питання в роки першої світової війни, поки що немає. У даній замітці робиться спроба заповнити деякі прогалини у вивченні даної проблеми, зокрема, проаналізувати британську політику після перемоги Великого Жовтня щодо майбутнього народів Чехії та Словачії.

В силу свого географічного положення чеські та словацькі землі відігравали роль своєрідної сполучної ланки між різними областями Габсбурзької монархії. Зберігаючи їх у своєму складі, Австро-Угорщина могла існувати як державне ціле. У протилежному випадку вона розпалася на ряд нічим не з'єднаних земель.

Проводячи лінію на збереження рівноваги сил у повоєнній Європі, де Британія знову зайняла б позицію міжнародного арбітра, правлячі кола країни вбачали своє основне завдання у підтримці існуючого політичного і соціального статус-кво на континенті. По суті, англійська політика щодо монархії Габсбургів в той період визначалася формулою: «Якщо б Австрія не існувала, її необхідно було б створити». Дотримуючись подібних постулатів, лорд Роберт Сесіл, наприклад, у листі міністрові закордонних справ Англії А. Бальфуру від 28 грудня 1917 р. підкреслив: «Особисто я вважаю, що незалежність Польщі, Югославії чи навіть Богемії ** не відповідає британським інтересам»⁴.

У той же час англійська дипломатія вела інтенсивні пошуки шляхів, спрямованих на всебічне ослаблення Австро-Угорщини, маючи на меті її повний розрив з кайзерівською Німеччиною. Неодноразові спроби заключити сепаратний мир з Габсбургами закінчилися безрезультатно. Проте англійські політики продовжували «переговори заради переговорів», щоб утримати Габсбурзьку монархію від активних дій, зокрема, відвернути можливе перекинення австро-угорських військ на Західний фронт. Щоб не дратувати політичних діячів Австро-Угорщини перспективою її розвалу, Ллойд Джордж на засіданні Военного кабінету ***

British policy 1914—1918.— New York, 1978.— 276 p.; Seton-Watson, H. and Ch. The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary.— London, 1981.— 458 p.; Calcott W. R. The last war aim: British opinion and the decision for Czechoslovak independence 1914—1919 // Historical Journal.— London, 1984.— N 4.— P. 979—989.

² Kral V. Vznik ČSR / Odp. red. Fikar M.— Praha, 1985.— 321 s.; Matoušek S. Vznik a vyvoj společného státu Čechů a Slováků.— Praha, 1980.— 506 s.; Urban V. Česka společnost. 1848—1918.— Praha, 1982.— 694 s.; Krížek J. Vznik Československa.— Praha, 1978.— 117 s.; Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году.— М., 1969.— 338 с.; Рубинштейн Е. И. Крушение австро-венгерской монархии.— М., 1963.— 428 с.; Клеванский А. Х. Распад Австро-Венгрии и образование Чехословакии // Сов. славяноведение.— 1978.— № 5.— С. 9—19.

³ Кирсенко М. В. Из истории политики западных держав по чехословацкому вопросу в 1914—1918 гг. // Вестник КГУ. Сер. Международные отношения и международное право.— Киев, 1982.— Вып. 14.— С. 52—59.

** Спочатку назва території, на якій утворилася держава Чехія. В 1926—1918 рр. офіційна назва Чехії.

⁴ The Mirage of Power. British foreign policy 1902—1922. The documents.— London, 1972.— Vol. 3.— P. 598.

*** Новий верховний орган, створений у грудні 1916 р. після приходу до влади коаліційного уряду на чолі з Д. Ллойд Джорджем.

3 січня 1918 р. заявив: «Необхідно дати зрозуміти Австрії, що ми не збираємося руйнувати її»⁵. Свої імперіалістичні цілі Лондон намагався замаскувати псевдодемократичною фразеологією. Деякі політики запропонували навіть «узгодити» заяву Ллойд Джорджа щодо воєнних цілей «з демократичними принципами, проголошеними більшовиками»⁶, щоб хоча б у деякій мірі «нейтралізувати» революціонізуючий вплив ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливо ленінського принципу про право націй на самовизначення. Саме тому прем'єр-міністр запропонував згадати в ній про пригноблені національності Габсбурзької монархії — «італійців, хорватів, словаків, чехів..., які прагнуть до тієї чи іншої форми автономії»⁷. Але навіть у такому стриманому формулюванні ця пропозиція не була прийнята. 5 січня 1918 р. Ллойд Джордж виступив із заявою, у якій, зокрема, зазначалося, що «...розвал Австро-Угорщини не входить у британські воєнні цілі»⁸. Зауважимо, однак, що він не взяв на себе і зобов'язань щодо її «виживання».

Англійський прем'єр-міністр і раніше проводив дворушну політику щодо монархії Габсбургів. Так, у розмові з американським послом у Лондоні У. Пейджем 11 лютого 1917 р. Ллойд Джордж підкреслив, що «британський уряд не бачить причин для розчленування Австрії шляхом відторгнення Угорщини і Богемії». Водночас він не забув нагадати про свою «давню прихильність» до визвольної боротьби «малих націй», зауваживши, що їх долю необхідно вирішувати, виходячи з «принципу національності». Нечітко уявляючи собі етнічну приналежність народностей, що населяли Австро-Угорщину, Ллойд Джордж говорив: «Слов'яни, румуни, серби та італійці, як і населення Боснії та Герцеговіни, згідно з національним принципом повинні бути звільнені від австрійського контролю»⁹.

Революційне піднесення, яке охопило Австро-Угорщину після перемоги Жовтневої революції, турбувало найбільш далекоглядних представників британського правлячого класу, які не виключали можливості її розпаду. На заключному етапі імперіалістичної війни 1914—1918 рр. Воєнний кабінет все частіше обговорював найбільш гострі проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Габсбурзької імперії. Вони аналізувалися у численних меморандумах різних комітетів та відомств. Так, наприклад, комітет по реконструкції у квітні 1917 р. розробив і подав на розгляд кабінету меморандум «Економічний націоналізм в Австро-Угорщині». В наступному році ця ж тема була продовжена в інформаційній записці секретаря Воєнного кабінету полковника М. Хенкі¹⁰. Про соціалістичний рух серед пригноблених народів монархії йшла мова у доповіді бюро політичної розвідки «Слов'янські соціалісти в Австро-Угорщині»¹¹. Такий інтерес до відцентрових тенденцій, що розкидали імперію Габсбургів, був не випадковим. Правлячі кола Англії, дотримуючись традиційної лінії на збереження Австро-Угорщини (правда дещо в скороченому вигляді), намагалися водночас контролювати внутрішні процеси, що відбувалися в монархії. В разі виникнення нестабільної політичної ситуації в Центральній і Південно-Східній Європі, викликаної революційними потрясіннями, англійські політики розраховували використати її у своїх імперіалістичних цілях. Деякі відомства Британії займали більш радикальну позицію щодо питання розпаду Габсбурзької імперії. Особливо наполегливо лінію на її розчленування проводив створе-

⁵ The Mirage of Power...— P. 600.

⁶ Great Britain. Cabinet Office. Subject index of War Cabinet minutes. 1916 dec.— 1918 mar.— London, 1969.— Vol. 40.— P. 188.

⁷ The Mirage of Power...— P. 607.

⁸ U. S. Department of State. Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia.— Washington, 1932.— Vol. 2.— P. 9 (далі — FRUS).

⁹ The Papers of Woodrow Wilson.— Princeton (N. I.), 1982.— Vol. 41.— P. 212.

¹⁰ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda. 1916 dec.— 1919 oct.— London, 1979.— P. 39.

¹¹ Ibid.— P. 16.

ний у лютому 1918 р. під егідою Форін офіс відділ політичної розвідки на чолі з У. Тіррелем. Його співробітники постійно готували для офіційних інстанцій, і насамперед Воєнного кабінету, записки та меморандуми про внутрішнє положення в монархії¹². В них проводилася думка не тільки про неминучість, а й необхідність розпаду Австро-Угорської імперії. Займаючи таку позицію, англійські політики, як вони самі неодноразово заявляли, керувалися аж ніяк не благородними ідеями «захисту прав малих націй» і «принципу самовизначення». Вони виходили не тільки з кон'юнктурних, тимчасових цілей британського імперіалізму (у даному випадку — ослаблення Австро-Угорщини як воєнного суперника Антанти), а й діяли з урахуванням довгочасних стратегічних інтересів британського правлячого класу в Східній Європі¹³. Співробітники відділу політичної розвідки вважали, що виникнення на уламках Габсбурзької імперії ряду незалежних держав приведе до створення нездоланного бар'єру проти німецької експансії на далеких підступах до Британської імперії.

Правлячі кола Англії, розуміючи неминучість краху Австро-Угорщини, готувалися до такого, найменш бажаного і зручного для британського імперіалізму, результату. Так, наприклад, Дж. Клерк, який очолював воєнний відділ Форін офіс, у своїй записці для Воєнного кабінету на початку листопада 1917 р. писав про можливість створення незалежної Чеської держави. Вказуючи на географічне положення чеських земель, він зауважив, що Чехія — це та «пряжка слов'янського поясу», за допомогою якої можна заступити шлях у Східну Європу. При цьому зазначалося, що в разі її створення в Центральній Європі виникнуть «дуже складні політичні та воєнні проблеми, які буде нелегко вирішити»¹⁴. Британські політики не могли не рахуватися з реальністю політичної ситуації, яка склалася в Австро-Угорщині наприкінці першої світової війни. Ще в 1916 р. В. І. Ленін писав про можливість виникнення після її закінчення «...нової держави угорської, чеської...», підкреслюючи, що «...англійські імперіалісти... намічають цей другий результат на випадок своєї перемоги»¹⁵. На початку 1918 р. час для здійснення цього «запасного варіанту» в політиці Англії ще не наступив.

В обстановці зростання й дальшого поглиблення класової та національно-визвольної боротьби народних мас у Центральній та Південно-Східній Європі, коли могла впасти не тільки монархія Габсбургів, а й створювалася реальна загроза існуванню самого капіталістичного ладу в регіоні, британський імперіалізм та його союзники вирішили використати своєрідний «соціальний резерв» — буржуазно-націоналістичне угруповання Т. Масарика, Е. Бенеша, М. Штефаника. На початку війни стосунки з керівниками чехословацької буржуазної еміграції не були в центрі уваги британської політики. Англійський уряд намагався обмежити їх діяльність лише пропагандистськими та розвідувальними акціями, спрямованими на підрив центральних держав зсередини. На заключному етапі війни ситуація докорінно змінилася. Британські політики у 1918 р. намагалися при підтримці представників емігрантської чехословацької буржуазії спрямувати революційний та національно-визвольний рух у чеських і словацьких землях виключно в буржуазно-націоналістичне русло. Подібні цілі правлячі кола Англії мали і в ході антирадянського заколоту чехословацького корпусу, що знаходився на території Радянської Росії. З іншого боку, керівництво чехословацької буржуазної еміграції розраховувало використати активну участь своїх легіонів в інтервенції проти Радянської Республіки як ефективний засіб

¹² Ibid.— P. 16, 17, 36.

¹³ Calder K. J. Britain and the Origins of the New Europe, 1914—1918.— Cambridge, 1976.— P. 113.

¹⁴ Ibid.— P. 136.

¹⁵ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економизм» // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 100.

тиску на держави Антанти і США, вимагаючи від них таким чином політичного визнання Чехословацької національної ради.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції суперництво між імперіалістичними державами на міжнародній арені відходило на другий план, поступаючись місцем їхній спільній боротьбі проти революційної Росії та національно-визвольних рухів колоній і пригноблених народностей. В. І. Ленін підкреслював у той час, що «... всі події світової політики зосереджуються неминуче навколо одного центрального пункту, а саме: боротьби всесвітньої буржуазії проти Радянської Російської республіки...»¹⁶. Англійські імперіалісти, безумовно, не були винятком. Заколот чехословацького корпусу союзники розраховували використати як своєрідний детонатор антирадянських виступів контрреволюційних сил по всій Країні Рад. Не випадково, що питання формування та озброєння чеських і словацьких з'єднань в Радянській Росії розглядалися Воєнним кабінетом задовго до їх виступу. Наприклад, у липні 1917 р. відділ інформації Форін офіс подав на розгляд кабінету меморандум «Чеська армія»¹⁷. Його автором був знавець національних проблем у Габсбурзькій монархії, відомий публіцист та історик Р. У. Сетон-Уотсон. У документі підкреслювалося, що автономні чехословацькі військові формування поступово перетворюються у вагомий політичний фактор, який згодом відіграватиме неабияку роль «у русі за чеську незалежність і розчленування Австро-Угорщини»¹⁸.

Радянський уряд 26 березня 1918 р. заявив про свою готовність сприяти виїзду чехословацьких легіонерів через Владивосток у Францію. Однак керівники Антанти, як і діячі буржуазних емігрантських кіл, і не гадали про евакуацію цих частин з Радянської Росії. Особливо завзятими її противниками були англійські імперіалісти. 11 травня 1918 р. перший лорд Адміралтейства Я. Сметс і начальник генерального штабу Г. Вільсон направили у Воєнний кабінет записку, в якій висловлювалася стурбованість тим, що чехословацькі частини планується перевести на Західний фронт в той час, коли докладаються великі зусилля щодо забезпечення інтервенції в Радянську країну з боку Японії¹⁹. 16 травня 1918 р. британський консул у Владивостоці отримав секретну телеграму з Форін офіс, у якій прямо вказувалося на можливість використання чехословацького корпусу в Сибіру під час інтервенції в Країну Рад²⁰. Наступного дня відбулося засідання Воєнного кабінету, на якому розглядалося питання про «використання чехословацьких з'єднань у Владивостоці як ядра союзної інтервенції»²¹. Після тривалих дебатів за пропозицією Ллойд Джорджа було прийнято рішення про те, що імперський генеральний штаб негайно розгляне можливість ефективного використання у Сибіру «переозброєних» чехословацьких легіонів. При цьому вказувалося на необхідність їх об'єднання з «канадськими формуваннями, британськими військами з Гонконгу, а також з французькими та японськими контингентами»²². Зауважимо, що у своєму щоденнику секретар кабінету М. Хенкі позначив цю і подібні до неї зустрічі грифом «особливо секретні». В ході дискусій члени кабінету прийшли до одностайної думки — інтервенція в Радянську Росію повинна здійснюватися з метою «...заступити шлях німцям до корисних копалин Сибіру та Уралу»²³. Цей дипломатичний маневр був розрахований, насамперед, на обман чехословацьких солдатів, яким відводилася роль піша-

¹⁶ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 155.

¹⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda. - P. 24.

¹⁸ Seton-Watson, H. and Ch. Op. cit.— P. 214.

¹⁹ Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.— М., 1980.— С. 42.

²⁰ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию.— М., 1982. — С. 77.

²¹ The Mirage of Power...— P. 682.

²² Ibid.— P. 684.

²³ Roskill S. Hankey: Man of Secrets.— New York, 1971.— Vol. 1. P. 553.

ків в антирадянських планах Антанти. Саме тому на Роберта Сесіла була покладена відповідальна місія пояснити Е. Бенешу, а через нього чехословацьким легіонерам, що головним завданням їхньої експедиції «буде боротьба з німцями»²⁴.

Воєнний кабінет систематично розглядав найважливіші питання підготовки та здійснення антирадянського заклоту. Про це, зокрема, свідчать телеграми, які надсилалися англійським урядом своїм представникам у Радянській країні. Вони торкалися, на перший погляд, суто технічних питань, наприклад, «транспортування чехословацьких з'єднань»²⁵. Насправді ж, це були інструкції, у яких ставилися завдання дальшого розширення іноземної інтервенції в Країну Рад. Важливим моментом у зв'язку з цим була і фінансова підтримка виступу чехословацького корпусу, яка особливо посилилась в січні 1918 р., коли він став автономною частиною французької армії в Радянській Республіці. Вже на червень того ж року Англія витратила з цієї метою майже 80 тис. фунтів стерлінгів²⁶.

23 травня 1918 р. на розгляд Воєнного кабінету був представлений меморандум Роберта Сесіла, присвячений «чехословацькому рухові» у Радянській Росії²⁷. 28 травня, вже після початку заклоту, в Лондоні відбулася розмова з «чехословацького питання» між міністром закордонних справ Франції С. Пішоном і М. Хенкі, у ході якої розглядався, насамперед, його антирадянський аспект²⁸. «Лондон, — зазначав у своїх мемуарах Масарик, — хотів бачити нас у європейській Росії та Сибіру». Сам він також був не проти приєднання корпусу до «будь-якої достатньо могутньої армії, щоб вступити у боротьбу з більшовиками... в ім'я демократії»²⁹. Дальші події показали, що чехословацькі з'єднання у Радянській Росії в кінці травня 1918 р., як і розраховували в Лондоні та Парижі, стали тією силою, навколо якої об'єдналася внутрішня й зовнішня контрреволюція. Радянський уряд своєчасно розгадав і розкрив класову суть білочеського заклоту як складової ланки антирадянських дій Антанти. В. І. Ленін у записці в Народний комісаріат закордонних справ у кінці травня писав, що в газети необхідно дати архітривожне повідомлення про блок англійців, французів, чехословаків та білих з японцями³⁰.

Важлива роль на Заході у зв'язку з початком заклоту чехословацького корпусу відводилася керівникам націоналістичних буржуазних угруповань, які знаходилися в еміграції, зокрема Т. Масарику, Е. Бенешу, М. Штефаніку. Останні мали далекосяжні плани, пов'язані з активною участю підпорядкованих їм з'єднань в інтервенції Антанти проти молодого Республіки Рад. Як вже зазначалося, емігрантські кола намагалися використати участь чехословацьких легіонерів, цієї «армії без країни», в антирадянській інтервенції для досягнення своєї основної мети — політичного визнання угруповання Масарика з боку Антанти і США. Той факт, що «ми мали армію і... були єдиною визначною політичною і військовою організацією в Росії, — згадував пізніше Масарик, — збільшував наше значення»³¹. Останній всіляко намагався підкреслити свою особисту роль у здійсненні інтервенції. Так, у листі державному секретарю США Р. Лансінгу від 20 липня 1918 р. він називав себе «володарем Сибіру і половини Росії» та політичним керівником трьох армій — в Ро-

²⁴ The Mirage of Power...— P. 684.

²⁵ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda.— P. 35, 36.

²⁶ Calder K. J. Op. cit.— P. 137.

²⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda.— P. 35.

²⁸ Roskill S. Op. cit.— P. 555.

²⁹ Masaryk T. G. Die Welt Revolution. Erinnerungen und Betrachtungen. 1914—1918.— Berlin, 1925.— S. 201.

³⁰ Ленин В. И. Записка в Народный комиссариат по иностранным делам (не ранее конца мая 1918 г.) // Ленинский сборник.— М., 1970.— Т. 37.— С. 85.

³¹ Masaryk T. G. Op. cit.— S. 201.

сії, Франції та Італії³². Все це ніби свідчить про самостійну роль Масарика і його прибічників щодо здійснення інтервенціоністських планів, проте насправді було не так. Більш реалістично дані події оцінював Е. Бенеш. У своїх мемуарах він підкреслював: «Для мене найважливішим було те, що наша армія в Росії, наскільки я розумію, була для союзників лише пішаком на шаховій дошці, щоправда пішаком дуже важливим... Ми самі не могли вирішувати, здійснювати інтервенцію чи не здійснювати її»³³. Згодом, говорячи про роль чехословацьких з'єднань в антирадянських виступах, Ллойд Джордж неодноразово вказував на їх залежність від союзників. Зокрема, у мемуарах він писав: «Ми не перебільшили, якщо скажемо, що присутність чеського легіону була визначальним фактором у нашій сибірській експедиції»³⁴.

Англійські імперіалісти намагалися всіма засобами затримати чехословаків у Сибіру. Не випадково у серпні 1918 р. Воєнний кабінет після довготривалих дискусій прийняв рішення визнати Чехословацьку раду в Парижі «вищим органом чехословацьких національних інтересів»^{****}, а її збройні сили — «союзною воюючою армією»³⁵. Це було своєрідною платою за дальшу участь чехословацьких формувань в антирадянській інтервенції, яка набувала все більшого розмаху. Однак це зовсім не означало, що правлячі кола Британії вирішили підтримати чехів і словаків щодо самовизначення. Роберт Сесіл підкреслював: «Ми вимушені були підтвердити вимоги чехословаків про незалежність...», повністю усвідомлюючи при цьому «справжнє значення наших завірянь». Більш відверто він висловився у меморандумі від 2 вересня 1918 р.: «Наше визнання чехів було сформульоване в дуже обережних висловлюваннях. Хоча воно узгоджується з принципом розчленування Австрії, насправді, ми не зв'язані цим рішенням»³⁶. Таким чином, у Лондоні не йшли далі двозначних завірянь, від яких були готові відмовитися в будь-який момент. Англійський уряд уникав також брати на себе зобов'язання щодо визнання вимоги «незалежної Чехословаччини». Лише в умовах фактичного розпаду Австро-Угорщини, коли її збереження було вже неможливим, правлячі кола Британії, побоюючись дальшого поглиблення революційних процесів у Центральній та Південно-Східній Європі, вимушені були «повернутися обличчям» до нових політичних реалій. В кінці жовтня 1918 р., розуміючи, який вирішальний вплив на розпад Габсбурзької імперії мав процес формування чехословацької державності, міністр закордонних справ Англії А. Бальфур надіслав у Воєнний кабінет меморандум «Чехословаччина. Європейські зміни»³⁷.

Треба сказати й про ту роль, яку відіграло керівництво буржуазної еміграції у справі створення незалежної Чехословаччини. Діяльність емігрантських угруповань була спрямована, передусім, на підтримання соціального статус-кво у Центральній Європі і на стримування революційної боротьби трудящих чеських і словацьких земель, спрямування її в буржуазно-націоналістичне русло. Все це відповідало класовим інтересам західноєвропейського та американського імперіалізму у даному регіоні. Саме тому політична роль чехословацької буржуазної еміграції на заключному етапі війни значно збільшилася. Цьому сприяла також і активна участь чехословацьких збройних формувань в антирадянській інтервенції союзників. Але і тоді, як підкреслював радянський дослідник Я. Б. Шмераль, «...її вплив розповсюджувався не стільки на вирішення питання про те, бути чи не бути Чехословацькій державі, скільки на те,

³² FRUS: The World War, 1918.— Washington, 1933.— Vol. 1.— P. 818.

³³ Beneš E. Naše revoluce.— Praha, 1923.— S. 213.

³⁴ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары.— М., 1937.— Т. 6.— С. 90.

^{****} 29 червня 1918 р. рішення про визнання Чехословацької національної ради як першооснови майбутнього чехословацького уряду було прийнято Францією.

³⁵ Hoyt E. The Army without a country.— London; New York, 1967.— P. 154.

³⁶ Calder K. J. Op. cit.— P. 210—211.

³⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet.— P. 163.

якою буде ця держава»³⁸. Проте навіть у такому аспекті діяльність емігрантських угруповань не спроможна була суттєво вплинути на позицію Великобританії та інших держав Антанти з чехословацького питання. Їхня політика формувалася під впливом більш важливих факторів, дія яких посилилася після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це, насамперед, дальше зростання класової та національно-визвольної боротьби чехів, словаків, південних слов'ян та інших пригноблених народів Австро-Угорщини, а також глибокі якісні зрушення, що докорінно змінили всю систему міжнародних відносин.

³⁸ Шмераль Я. Б. Указ. соч.— С. 76.

Л. О. НЕСТЕРЕНКО (Запоріжжя)

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ТА ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ У ФРАНЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Характерними явищами для Франції XVI ст. були розклад феодальних відносин і зародження капіталістичного укладу, формування буржуазії та пролетаріату, нових форм ідеології, які знайшли своє відображення насамперед у реформації й гуманізмі. Причому виступи проти феодальних порядків і католицької церкви французьких гуманістів Г. Бюде, Ж. Лефевра д'Етапля, Ф. Рабле, М. Монтеня та інших не мали такого великого соціального розмаху, як реформація. Причина цього полягає у тому, що в епоху середньовіччя, як зазначав Ф. Енгельс, «почуття мас живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»¹.

В буржуазній історіографії проблемам реформації у Франції присвячена значна кількість літератури. Зокрема, французькі дослідники останнім часом основну увагу звертають на фактологію, історико-психологічні моменти, на вивчення «колективних емоцій», намагаючись на їх основі пояснити тогочасні події. Вони надають великого значення висвітленню зв'язків між гуманізмом і реформацією, ролі окремих їх діячів, психології різних соціальних груп².

Західнонімецькі й англійські історики головні зусилля спрямовують на висвітлення причин соціальних та ідеологічних рухів у Франції XVI ст., ставлення до кальвінізму різних прошарків буржуазії, зв'язків між народними та еретичними рухами. При всій різноманітності досліджень для сучасних буржуазних істориків характерне заперечення соціально-економічних причин появи реформації й громадянських війн. Це, зокрема, знайшло свій вияв у пропагуванні ідей про перевагу психологічного фактора в реформації, про те, що у ній відбулися «національний рух», «особливості історичної долі» того чи іншого народу, і тому неправомірно зводити її до однієї наднаціональної, тобто соціальної, причини. Ці думки проводяться в узагальнюючих працях сучасних французьких істориків Ж. Делюмо, А. Лапейра, С. Мура.

Найбільш солідним у буржуазній історіографії є дослідження Л. Ромьє, який зробив спробу пов'язати економічне становище Фран-

¹ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 299—300.

² Richet D. Aspects socio-culturels des conflits religieux à Paris dans la seconde moitié du XVI siècle // Annales. Economies, sociétés, civilisation. Paris, 1977.— № 4.— P. 764—789; Wendel F. Calvin et l'humanisme // Cahiers de la revue d'histoire et de philosophie religieuses.— Paris, 1976.— № 45.— P. 79—91.

ції першої половини XVI ст. з поширенням кальвінізму і громадянськими війнами³. Сучасні фрунцузькі історики відійшли від цих позицій. Так, Ж. Делюмо не тільки заперечує соціальні причини реформаційного руху, а й зводить його зміст до пошуку якоїсь «більш солідної, живої системи, ніж та, якій навчало духовенство, часто малоосвічене»⁴. Саму реформацію він намагається показати як явище надкласове, зазначаючи при цьому, що під час поширення її ідей зникли класи, «багаті та бідні, інтелігенти й дворяни, буржуа і духовенство приєдналися до реформації»⁵. Першу половину XVI ст., коли різко загострилися соціальні суперечності й визрівали передумови громадянських війн, деякі французькі історики зображають як період «соціального миру»⁶. Невизнання методологічних принципів історичного матеріалізму при дослідженні взаємозв'язків між соціально-економічними відносинами та ідеологією призводить буржуазних істориків до одностороннього, спрощеного відображення подій минулого.

У радянській історіографії проблема французької реформації розроблена ще недостатньо. Певною мірою це питання висвітлюється в «Історії Франції»⁷, а також у статтях про видатних представників гуманізму⁸. Останнім часом з'явилися праці, присвячені показу деяких аспектів духовного життя французького суспільства першої половини XVI ст., глибинних процесів, що сприяли розвитку нової ідеології⁹. Актуальне значення мають дослідження В. І. Райцеса й О. В. Трофимової, М. А. Молдавської. Вони розглядають окремі сторінки участі селян південного заходу Франції, Провансу та міських низів Ла Рошелю в реформаційному русі першої половини і середини XVI ст.¹⁰ Проте у радянській історіографії ще відсутні праці, в яких глибоко та всебічно досліджувалися б усі аспекти розвитку реформації у Франції, а також соціальний склад учасників руху на всіх його етапах.

У даній публікації автор робить спробу розкрити соціальну основу різних напрямів реформаційного руху у Франції, роль народних мас на кожному з етапів цього руху. Це має важливе значення для висвітлення історії перехідної епохи від феодалізму до капіталізму в Західній Європі XVI—XVIII ст. Ф. Енгельс писав: «Реформація — лютеранська і кальвіністська — це буржуазна революція № 1 з Селянською війною як критичним епізодом... Революція № 1, — яка була більш європейською, ніж англійська, і стала європейською значно швидше, ніж французька...»¹¹.

Одним з перших ідеологів французької реформації був Лефевр д'Етапль, який ще в 1512 р. сформулював у коментарях до «Послань»

³ Romier L. Le Royaume du Catherine de Medicis.— Paris, 1922— V. 1 2.— 244 p., 304 p.

⁴ DeLumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— Paris, 1973 — P. 278.

⁵ Ibid.— P. 146.

⁶ Lapeyre H. Les monarchies européennes du XVI.— Paris, 1967 — 368 p.

⁷ История Франции.— М., 1972.— Т. 1.— С. 177—187.

⁸ Лившиц Р. В. Этьен Доле // Труды Ленингр. библиотечн. ин-та.— Л., 1957.— Т. 2.— С. 49—52; Матвисевская Г. П. Рамус (1515—1572) — М., 1971.— 152 с.

⁹ Ревуненкова Н. В. Идеи гуманизма в трактате Жана Кальвина // Культура эпохи Возрождения и Реформация. — Л., 1981. — С. 178—187; Ревуненкова Н. В. О гуманистической тенденции в ереси «духовных либертинов» // Социально-философские аспекты критики религии.— Л., 1983.— С. 152—164.

¹⁰ Райцес В. И. О некоторых радикальных тенденциях во французском реформационном движении середины XVI века // Культура эпохи Возрождения и Реформация.— Л., 1981.— С. 187—203; Трофимова О. В. Начало реформационного движения в городе Ла Рошели и его округе // Средневековый город. — Саратов, 1978.— Вып. 5.— С. 96—113; Трофимова О. В. Позиция городских низов в начальном этапе гугенотских войн // Средневековый город.— Саратов, 1981.— Вып. 6.— С. 159—161; Молдавская М. А. Народные движения и Реформация в Провансе в первой половине XVI в. // Средневековья.— М., 1985.— Вып. 48.— С. 195—213.

¹¹ Енгельс Ф. З рукописної спадщини. До «Селянської війни» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 398.

апостола Павла основні положення реформації, що передували окремим догмам лютеранства. Останнє, як відомо, виникло у Німеччині в 1517 р. Цей факт свідчить про те, що зародження реформаційного руху та його ідеології у Франції було відображенням глибоких внутрішніх процесів, які відбувалися в цій країні, а не зовнішнього впливу.

На наш погляд, можна виділити два періоди в його розвитку: 1) поширення ідей Лефевра д'Етапля і М. Лютера та різноманітних єресей, що виникли на їх основі, з 20-х років XVI ст.; 2) кальвіністський — з середини 40-х років.

У перший період відбувалося повільне сприйняття реформаційних ідей широкими колами французького суспільства. Вже в 1520 р. одному з діячів реформації у Швейцарії У. Цвінглі повідомляли з Франції: «Немає книг, які купували б з більшою жадобою, ніж лютеровські»¹². Протестантські общини виникли майже по всій території країни: в Мой Тулузі (на початку 20-х років), у Бордо (1523 р.), Ліоні (1524 р.), Монпельє (1526 р.), Анноні (1531 р.), в Німі (1537 р.)¹³. Переважно вони виникали у великих містах, університетських центрах, а також районах вздовж кордону з Німеччиною та Нідерландами, звідки до Франції систематично прибували протестантські проповідники¹⁴. За кількістю членів ці секти були невеликі — налічували десятки, рідко сотні чоловік (у Парижі — 300—400 чол.).

Серед сучасних французьких істориків немає єдиної думки щодо рушійних сил реформації. Частина їх апелює до твердження А. Озе, згідно з яким до 1560 р. протестантизм був «релігією маленьких людей»¹⁵, тобто простого народу, що більш за всіх постраждав від зростання експлуатації, від «революції цін». Його думку підтримував Л. Ромьє, який вказував, що основна маса втікачів в першій половині XVI ст. з Франції в Женеву були ремісниками. Ж. Делюмо вважає таке трактування застарілим. Він стверджує, що основний контингент протестантських общин формувався з буржуазії, духовенства і вищого дворянства. Якщо парламентські чиновники у більшості вороже ставилися до реформації, то основна частина представників правосуддя, фінансової буржуазії не залишалася до неї байдужою. Вони й становили, на його думку, її рушійну силу¹⁶. Делюмо, висновки якого близькі багатьом буржуазним історикам, намагається показати реформацію як інтелектуальний рух, в якому народні маси не відігравали ніякої ролі. Джерела ж свідчать, що з самого початку цей рух у Франції не був соціально однорідним.

Реформація Лютера, за визначенням Ф. Енгельса, не виключала «ні одного більш радикального напрямку...»¹⁷. В самій Німеччині це знайшло свій вияв в існуванні різних таборів: рицарського, бюргерського, радикально-бюргерського та народного. Вчення Лефевра д'Етапля і М. Лютера було поштовхом до розвитку у Франції реформаційних ідей, що поширювалися серед різних соціальних груп, особливо ремісників, селян, буржуазії.

Общини на півночі Франції, в Бордо, Тулузі, Ліоні, до яких входили представники поміркованої буржуазії, не виступали різко проти католицизму. Їм покровительствували єпископ Бріссоне, сестра короля Маргарита Ангулемська. Однак був ряд общин, де тон задавали дрібна буржуазія, ремісники і навіть представники передпролетаріату. Так, у Ліоні ідеї реформації знайшли відгук серед ремісників та робітників друкарень; у Парижі — серед книгопродавців і підмайстрів;

¹² Delumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— P. 145.

¹³ Histoire des diocèses de France.— Paris, 1974—1979.— Т. 1.— 10.

¹⁴ Condy J. Les querres de religion.— Paris, 1962.— P. 36—37.

¹⁵ Hauser H. La Reforme et les classes populaires en France au XVI siècle // Revue d'histoire moderne et contemporaine.— Paris, 1899.— № 1.— P. 24—37.

¹⁶ Delumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— P. 146.

¹⁷ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 347.

в Мо протестантизм проникає у середовище робітників, селян, зв'язаних з виробництвом сукна, чесальників шерсті¹⁸. В ларошельську общину першими ввійшли рибалки, солевари, моряки і лише згодом — купці та королівські чиновники¹⁹.

Оскільки саме ці соціальні групи особливо страждали від процесу первісного нагромадження, вони були рушійною силою всіх рухів протесту в містах і провінціях Франції першої половини XVI ст.: проти муніципальних й державних податків, проти зростання цін, проти експлуатації. Матеріали, вивчені радянськими істориками, дають змогу зробити висновок, що наростання соціальних конфліктів у містах Франції особливо помітне в 20-ті роки XVI ст. Тільки в одному Провансі, за підрахунками М. А. Молдавської, в першій половині XVI ст. відбулося 10 масових заворушень²⁰.

Разом з тим протест народних мас, в тому числі предпролетаріату, виявлявся і в релігійній формі. Саме в середовищі робітників, ткачів, чесальників були створені найрадикальніші протестантські організації. Документи свідчать, що, наприклад, община в місті Мо перебувала під впливом ідей, близьких до анабаптистських сект * Саксонії й Тюрингії, які під «перемогою євангелізму» розуміли визволення від експлуатації та злигоднів²¹. Члени цієї секти вели агітацію у північно-французьких містах. Активізація їх діяльності збіглася з початком Селянської війни в Німеччині. У 20-ті роки XVI ст. близькі до анабаптизму ідеї спільності майна проповідував учень д'Етапля Г. Фарель в містах на півночі, а потім на півдні Франції²². Коли у Франції почав поширюватися кальвінізм, його послідовникам довелося боротись проти анабаптизму. Вже в одному з перших творів Кальвіна, який був виразником інтересів буржуазії, підкреслювалося, що «спільність майна, у якій би то не було формі, є цілковите безглуздя й як крайність не поступається іншому — присвоєнню чужого»²³.

Стосовно даного періоду реформації збереглося дуже мало свідчень. Тому дані про вальденсів ** Провансу — одну з найяскравіших сторінок реформаційної боротьби 30-х — 40-х років — мають особливу цінність. Поширенню ідей Лефевра д'Етапля, а пізніше й М. Лютера у Франції, зокрема, на півдні країни, сприяло те, що в цьому регіоні протягом XIII—XIV ст. знаходився осередок антифеодальних єретичних рухів: катарів, вальденсів, бегінів. Тривалий час після розгрому вальденсів Провансу дотримувались зовнішніх, обрядових вимог католицизму, здійснюючи таємно своє богослужіння. З появою протестантизму вальденси, хоч і зберегли свою назву, прийняли ідеї Лютера та Цвінглі. Серед них з проповіддю анабаптизму діяв Г. Фарель, а пізніше — кальвіністи. На початок 30-х років кількість вальденсів, які проживали в селах і містечках Провансу, досягала 10 тис. чол. Їх головними заняттями, крім вирощування зерна та олів, були садівництво, роз-

¹⁸ Hauser H. Etudes sur la Reforme francaise.— Paris, 1909.— P. 84—99; Garrison-Estèbe J. Protestants du Midi, 1559—1598.— Toulouse, 1981.— P. 16.

¹⁹ Трофимова О. В. Начало реформационного движения...— С. 100—101.

²⁰ Молдавская М. А. Народные движения в Провансе в первой половине XVI века // Средневековый город.— Саратов, 1981.— Вып. 6.— С. 158.

* Анабаптисти — послідовники однієї з найбільш радикальних течій сектанського типу в народних таборі реформації у Західній і Центральній Європі XVI ст. Вона відрізнялася строкатістю соціального складу, що й визначило соціально-політичну і релігійно-догматичну неоднорідність устремлень руху анабаптистів. Спільним у системі їх поглядів, крім суто обрядових релігійних вимог, було: заперечення необхідності будь-яких духовних та світських властей; відмова платити податки, відбувати військову повинність; засудження багатства й соціальної нерівності; заклик до запровадження спільності майна тощо.

²¹ Condy J. Les querres de religion.— P. 36—37.

²² Виппер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма.— М., 1894.— С. 187.

²³ Opera Calvinii omnia.— Brunsvigiae, 1863—1896.— V. 7.— P. 50—151.

** Єресь, що виникла в 1175 р. в Ліоні. Її прихильники проповідували відмову від приватної власності, повернення до раннього християнства.

ведення овець, кіз. Проте місцеві феодалі не тільки намагалися зберегти панщину, особисту залежність селян, а й часто забороняли вести торгівлю, розводити овець для продажу шерсті²⁴. Ці перешкоди на шляху розвитку селянських господарств змушували вальденів вести антифеодальну боротьбу, що й знайшло свій вияв в активній підтримці ними реформації. Радянський дослідник В. Л. Керов відзначає, що південнофранцузькі вальденси поєднували плебейську і бюргерську ересь²⁵. Їх участь у реформації, сприйняття ними різних ідей, в тому числі й анабаптизму, створення своїх озброєних загонів, друкарні для розповсюдження єретичної літератури, школи проповідників зробили вальденсів Провансу в 30-х — 40-х роках осередком антифеодальної боротьби. Це викликало занепокоєння уряду.

На початку 30-х років XVI ст. зростає активність протестантів в інших регіонах Франції. В 1533 р. на захист лютеранства відкрито виступив ректор Сорбонни Нікола Коп; у 1534 р. в Парижі та Амбуазі були вивішені тексти, в яких католицькі догмати оголошувалися невірними. В умовах наростання соціальних суперечностей у країні дальше поширення реформаційних ідей набувало небезпечного для абсолютизму характеру. Король Франциск I добре зрозумів загрозу своїй владі. Він зазначав: «...Всі ці нові секти прагнуть значно більше до зруйнування держави, ніж до повчання душі»²⁶. В зв'язку з цим із середини 30-х років набувають широкого розмаху переслідування протестантів у Франції. Головного удару королівська влада завдала радикальним общинам. У 1535 р. було заарештовано 300 лютеран, 35 з них спалено. Серед ув'язнених переважали представники дрібної буржуазії, ремісники. Тоді ж була розгромлена община в Мо. У мартирологах, що збереглися, представники цих суспільних груп переважають. Так, за листопад — грудень 1534 р. серед покараних 10 чол. були шевці, суконщики, продавці книг та ін. Вони ж становили, за підрахунками французького вченого Р. Мандру, більшість і серед біженців, що переселилися в той же час з Франції до Женеви²⁷. Почалися переслідування й вальденів, що закінчилися у 1545 р. знищенням королівськими військами 30 їх сіл та містечок, було вбито близько 3 тис. чол., 800 чол. відправлено на галери²⁸.

За часів правління короля Генріха II репресії зросли ще більше. Для боротьби з реформаційним рухом він створив спеціальний орган — «Вогняну палату».

40-і роки для Франції ознаменувалися дальшим загостренням класових суперечностей. Разом з економічним зміцненням буржуазії зростало й її незадоволення політикою королівської влади. Ті кошти, які бралися з кишень буржуа, витрачалися, з їх точки зору, значною мірою непродуктивно. Це підтверджує, зокрема, венеціанський посол Ф. Джустиніані, який писав, що на двір, подачки та гвардію йшло 50 процентів казни²⁹. Крім того, переслідування протестантів та їх пограбування були за Генріха II «засобом збагачення молодих придворних, любимчиків і т. д.»³⁰.

У відповідь на наступ феодально-католицької реакції вибухають повстання в різних районах Франції, зокрема, у 1541 р. — в Бордо й

²⁴ Proccacci J. La Provence à la veille des querres de religion une periode decisive, 1535- 1545 // Revue d'histoire moderne et contemporaine. Paris, 1958. T. 5.— P. 252- 257.

²⁵ Керов В. Л. Борьба народных масс против католической церкви во Франции в конце XIII — в начале XIV вв.— М., 1977.— С. 42.

²⁶ Лучинский И. В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции.— Киев, 1871.— С. 64.

Mandrou R. Les Français hors de France aux XVI-e et XVII-e siècles // Annales. — Paris, 1959. № 4. — P. 665.

²⁸ Beze T. de. Histoire ecclesiastique des eglises reformees. Lille, 1841. — T. 1. — P. 45- 47.

²⁹ История Франции. — Т. 1.— С. 169.

³⁰ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1940.— Т. 7.— С. 280.

Ла Рошелі. У 1547—1548 рр. народні рухи охоплюють південний захід країни: Ангумуа, Сентонж, Гієнь. Кульмінаційним моментом їх став виступ жителів Бордо проти запровадження нових податків і свавілля королівських чиновників. Він був жорстоко придушений. В зв'язку з цією подією найбільш радикальний кола французької буржуазії в особі їх ідеолога Е. Ла Боеє приходить до висновку, що тиранія, звідки б вона не походила, все одно є злом, яке потрібно знищити³¹.

Не менш важливі зміни відбулися у 40-ві роки й у духовному житті Франції. Політична активізація буржуазії сприяла значній радикалізації філософської та релігійної думки. Французький вчений А. Бюссон на фактичному матеріалі показав, що саме в 40—50-ті роки «бродіння умів» набуло характеру справжньої кризи релігійної свідомості³². Йшов пошук теорії, яка б відповідала класовому розмежуванню сил у країні, була б не тільки протилежною феодальній ідеології, а й обґрунтовувала необхідність боротьби з феодалізмом. Виникають численні гуртки так званих «духовних лібертинів», учення яких, незважаючи на притаманний йому заплутаний символізм, перегукувалося з анабаптизмом. Кількість його послідовників досягала 10 тис. чол. Як свідчить Ж. Кальвін в своєму творі, направленому проти лібертинів, секта об'єднувала і представників гуманістичної інтелігенції, і «зовсім неосвічених людей» — селян, ремісників, колишніх монахів³³. З'являється секта «ахристів», які не визнавали божественності Христа, виникає і поширюється термін «атеїст». Однак перемогу серед усіх цих течій одержав кальвінізм. У 1541 р. виходить французькою мовою головний твір його засновника «Настанова в християнській вірі». А вже з середини 40-х років XVI ст. починається новий період реформації у Франції — кальвіністський. За визначенням Ф. Енгельса, догма цього вчення «...відповідала вимогам найсміливішої частини тодішньої буржуазії»³⁴. Кальвінізм відповідав не тільки вимогам буржуазної моралі, а й виступав за зміни у суспільному устрої в інтересах нового класу. На всіх етапах його розвитку буржуазія і народні маси становили його основну силу.

Основний контингент общин формувался з буржуазії, ремісників, міських низів, селянства. На ці соціальні прошарки у південних районах Франції припадало 75—94% кальвіністів. Причому народні маси становили 26—56, а в деяких містах (наприклад, Монпельє) 60% складу цих общин³⁵.

У поширенні кальвінізму на території Франції можна виділити два етапи, які охоплювали відповідно середину 40-х — середину 50-х рр. та середину 50-х — початок 60-х років.

Особливих успіхів кальвінізм досяг у Франції в 1547—1555 рр. Швидке його поширення свідчило, що гострі суперечності у суспільстві, які назрівали, знайшли свій вияв не тільки в повстаннях, а й у реформації. Вже у 1546 р. венеціанський посол Каваллі повідомляв, що протестантів «настільки збільшилося, що вони займають цілі міста... так, як це можна бачити в Кані, Ла Рошелі, Пуатьє, та ін.»³⁶. А через 12 років, у 1558 р., інший посол Соренцо писав: «Єресь так сильно зросла в королівстві, що нині налічується 400 тисяч протестантів, настільки згуртованих, що лише з великими труднощами можна знайти засоби для лікування зла»³⁷.

³¹ Ла Боеє Э. Рассуждения о добровольном рабстве.— М., 1952.— С. 18, 42.

³² Busson H. Le Rationalisme dans la litterature francaise de la renaissance. 1533-1601. Paris, 1957. — P. 7-19.

³³ Opera Calvini omnia...— P. 151-228.

³⁴ Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 292.

³⁵ Garrisson-Estebe J. Protestants du Midi. — P. 16-20.

³⁶ Tommaseo N. Relations des ambassadeurs venitiens sur les affaires de France au XVI siècle.— Paris, 1838.— P. 263.

³⁷ Ibid.— P. 412-413.

Для народних мас кальвінізм став насамперед засобом боротьби проти соціального гніту, зокрема, державних і муніципальних податків, церковної десятини. Навіть в офіційних урядових документах визнавався цей факт. У 1559 р. Франциск II у листі до намісника Гієні — Бюрі писав: «Ті, хто сприйняв нові погляди, в більшій частині — біднота...»³⁸.

Питання про ставлення до кальвінізму селянства довгий час залишалося суперечливим в історичній літературі. Панувала думка про те, що воно не брало активної участі у кальвіністській реформації. Однак дані останніх досліджень переконливо показують, що існували райони, де кальвінізм був сприйнятий і селянами, зокрема, в Нормандії, Шампані, Сентонжі, Олероні. Особливо значних розмірів це явище набуло на півдні та південному заході Франції, де до кінця 50-х років жителі багатьох областей майже повністю відійшли від католицизму. Причина цього полягала в тому, що серед селян цих районів широко розповсюджувалася підприємницька діяльність. Вони займалися виноградарством, різними промислами, виробництвом сукна. Тут далеко зайшов процес первісного нагромадження, який приводив до втрати частиною селянства засобів до існування. В середовищі цього класу завдяки соціальному розшаруванню з'являлися багаті арендатори (наприклад, у Лангедоку), які скуповували землю, вкладали гроші в торгівлю, відкупи. Вони часто були організаторами перших протестантських общин³⁹. Поширення кальвіністської пропаганди серед селянства, на відміну від міських низів, що потрапили під контроль буржуазних консісторій, привело до появи у деяких районах Провансу, Лангедоку, Гієні радикальної народної реформації. Проповідники з народу, як свідчать документи, висловлювали під релігійною оболонкою суспільно-політичні ідеали антифеодалного руху: вільне землеволодіння й обмеження королівської влади. В Гасконі, Ажене, Перигорі, Західному Лангедоку у 1561—1562 рр. селяни почали справжню «відкриту війну проти дворянства»⁴⁰. Історики назвали ці повстання «жакеріями»⁴¹. В антифеодалну боротьбу включилося і селянство тих районів, де раніше існувала єресь вальденсів⁴². Однак такий хід подій не міг задовольнити навіть представників буржуазного напрямку гугенотського руху, які були налякані глибиною соціальної боротьби селян. На політичних зборах 1562 р. вони зобов'язали останніх виконувати сеньйоріальні повинності та платити ценз, загрожуючи карою⁴³.

Кальвінізм сприйняла також частина буржуазії на півночі Франції. Насамперед це дрібні торгово-промислові підприємці й чиновники, яким імпував моральний кодекс протестантизму. Проте більшість з них одержувала королівські субсидії, була зв'язана з фінансовим апаратом абсолютизму і залишилася католиками.

Тому центрами кальвіністського руху в 50-х роках стали міста півдня Франції. І. В. Лучицький відзначав, що там був найбільший процент гугенотів серед міського населення. Якщо на півночі кальвіністські церкви існували у Парижі, Орлеані, Бретані, Нормандії та Шампані й лише в деяких містах мали одну третину прихильників серед їх населення, то на півдні — у Ла Рошелі, Монтабані, Німі, Мілло тощо — більшість. Навіть у Тулузі — центрі інквізиції — гугенотів було

³⁸ Документы по истории Франции середины XVI века // Средние века.— М., 1958.— Вып. XII.— С. 159.

³⁹ Le Roy Ladurie E. Les paysans de Languedoc.— Paris, 1966.— V. 1.— P. 306.

⁴⁰ Monluc B. de. Commentaires.— Paris, 1911.— V. 2.— P. 415.

⁴¹ Romier L. Le Royaume de Catherine de Medicis.— Paris, 1922.— V. 2.— P. 289—293.

⁴² Документы по истории гражданских войн во Франции, 1561—1563 гг.— М.; Л., 1962.— С. 23—24.

⁴³ Assemblée des reformés du Languedoc // Bulletin historique et littéraire de la société de l'histoire du protestantisme français.— Paris, 1873.— V. 22.— P. 555.

близько 10 тис.⁴⁴ За підрахунками французьких учених, на півдні налічувалося 1—1,5 млн. протестантів⁴⁵. Приймаючи кальвінізм, буржуазія цих районів намагалася зберегти свою незалежність, поставити перешкоду зростанню державних податків, протистояти, на нашу думку, північним підприємцям в їх претензіях на економічне панування у країні, а також збагатитися за рахунок церковного майна. Використовуючи масові селянські виступи, а також рух іконоборства, що охопив міста на півдні Франції та й фактично паралізував там органи абсолютистської монархії, представники цієї буржуазії створюють свої органи управління південними провінціями — політичні збори. Здійснений нами аналіз протоколів таких зборів початку громадянських війн дає змогу висловити думку, що фактично з 1562 р. на півдні Франції формується самостійна гугенотська держава. Проте головну політичну роль в ній у той час відігравали буржуазні елементи, а не феодалське дворянство⁴⁶.

Останнє до реформації почало приєднуватися тільки з середини 50-х років — спочатку вище, а потім середнє і дрібне. Однак до того часу реформаційний рух уже охопив значну частину населення країни. Тому в процентному відношенні дворяни становили незначну частину кальвіністів (лише у Гієні — 25%, а в інших районах 6—8%)⁴⁷.

На основі розвитку реформаційного руху у Франції на кінець 1561 р. сформувався опозиційний блок, який об'єднав різні соціальні верстви. При цьому, як повідомляв венеціанському сенату посол Мікіелі, не було провінції, «яка не була б заражена реформаційними ідеями»⁴⁸.

Таким чином, під впливом розвитку капіталістичних відносин, змін у соціальній структурі суспільства й загострення класової боротьби у Франції з 20-х років XVI ст. починають поширюватися ідеї реформації. На нашу думку, потрібно виділити два періоди її розвитку: 20-ті — початок 40-х рр. — поширення ідей Лефевра д'Етапля та М. Лютера і на їх основі — різноманітних єресей епохи реформації; середина 40-х — початок 60-х рр. — перемога кальвінізму. Основною соціальною базою реформації були народні маси: ремісники, частина селянства, представники інтелігенції. Французька реформація першої половини та середини XVI ст. мала яскраво виражений антифеодалний характер. Це дає підставу вважати французький реформаційний рух складовою частиною загальноєвропейського революційного наступу буржуазії проти феодалного ладу, який почався у Німеччині 1517 р. і який Ф. Енгельс охарактеризував як «буржуазну революцію № 1».

⁴⁴ Лучицкий И. В. Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира). — Киев, 1870. — С. 2—3.

⁴⁵ G a r r i s s o n - E s t e b e J. Protestants du Midi. — P. 17.

⁴⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 66. — № 112.

⁴⁷ G a r r i s s o n - E s t e b e J. Protestants du Midi. — P. 20.

⁴⁸ T o m m a s e o N. Relations des ambassadeurs... — P. 413.

ОЛЕКО ДУНДИЧ

(До 90-річчя з дня народження)

В цьому році минає 90 років від дня народження Олеко Дундича * — легендарного героя громадянської війни, воїна-інтернаціоналіста, командира Червоної Армії. Він народився 12 серпня 1897 р. у с. Грабоваць в Далмації (нині — СФРЮ) **. Коли йому виповнилося дванадцять років, хлопець поїхав до своїх родичів, що жили в Америці. Побував у ряді штатів США, Аргентині та Бразилії, працював там сільськогосподарським робітником. Через чотири роки повернувся додому, став учнем механіка на Белградській фабриці залізних виробів. Водночас юнак навчався у професійній вечірній школі. Коли почалася перша світова війна, О. Дундича мобілізували до лав австро-угорської армії. За особливу хоробрість та відвагу, виявлені під час боїв на Дунаї, йому було присвоєно звання молодшого унтер-офіцера. У травні 1916 р. узятий в полон російськими військами.

Царський уряд сформував з полонених сербів та перебіжчиків з австро-угорської армії «добровольчі» полки. Було створено добровольчий корпус, до складу 1-ї дивізії якого потрапив і О. Дундич ¹.

Після Лютневої революції у полках цієї бойової частини почалися заворушення серед солдатів, які не бажали продовжувати кровопролитну війну. Революційно настроєні бійці, серед яких був і Олеко Дундич, під впливом агітаційної роботи, яку вели більшовицькі організації, відмовлялися воювати.

Наприкінці 1917 р. він переїжджає до Одеси, зустрічається там із своїми співвітчизниками. Він узяв активну участь у боротьбі місцевого пролетаріату проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. За наказом військово-революційного комітету в ніч з 13 на 14 січня 1918 р. у місті почалося збройне повстання. Вранці в Одесі влада перейшла до рук Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Однак бої проти сил внутрішньої контрреволюції ще продовжувалися. В них на боці робітничого класу виступив загін інтернаціоналістів під командуванням М. Мальчоха. У його складі налічувалося понад 500 чол. і було три підрозділи — сербський, китайський і чеський ². Сербський, командиром якого був О. Дундич, і чеський загони — на чолі з А. Шипеком — діяли в тилу гайдамацьких військ ³.

Інтернаціоналісти разом з робітниками, матросами й солдатами революційної Одеси хоробро билися за владу Рад проти сил внутрішньої контрреволюції. Серед них виділявся Олеко Дундич. «Усі ми мріяли про щасливе життя трудящих, — згадував А. Шипек, — всі ми прагнули назавжди вивратися з кайданів капіталізму, який штовхнув нас у прірву війни, і вірили..., що Жовтнева соціалістична революція вирішує й долі наших народів — чехів, сербів, хорватів, китайців. І в бій за Жовтневу революцію всі наші товариші йшли відважно. Найхоробрішим серед хоробрих був Олеко Дундич. Він не кинув позицію і після поранення, він просто не знав слова «відступати» ⁴.

* У Червоній Армії відомий під іменем Іван, у літературі — Олеко. Справжнє ім'я: Томо.

** Існують різні думки про місце й дату народження О. Дундича. Багато хто з дослідників вважає правильною саме цю дату.

¹ Герои гражданской войны в СССР. — М., 1938. — С. 135.

² М о л ч а н о в О. Олеко Дундич. — К., 1959. — С. 26.

³ История Украинской ССР. — Киев, 1984. — Т. 6. — С. 256.

⁴ Дело трудящихся всего мира // Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза. — М., 1957 — С. 17.

Революційна боротьба трудящих України на початку 1918 р. закінчилася перемогою. Але соціалістичне будівництво в республіці було перерване нападом австро-німецьких військ. Одеська рада у перших числах березня 1918 р. оголосила в місті стан облоги. Захищаючи підступи до нього, частини Червоної Армії під Балтою та Бірзулою зав'язали бої із загарбниками.

Звістка про австро-німецьку інтервенцію застала О. Дундича в Одесі. Він знову, як і під час січневих подій, очолив сербський підрозділ інтернаціонального загону Червоної гвардії, який бився з ворогом у районі залізниці Роздільна — Одеса.

У період оборони міста цей загін, до складу якого в той час входили 150 чол.⁵, став самостійною бойовою одиницею й у другій половині березня влився у лави 5-ї армії. Вона була змушена вести тяжкі бої з противником і відступати на схід у напрямку Царицина. Олеко Дундич та бійці під його командуванням пройшли весь цей шлях, виконували різноманітні розвідувальні та бойові завдання, відбивали напади білогвардійських частин генералів Фіцхелаурова, Денисова й Мамонтова, куркульських банд, що грабували ешелони, перешкоджали їхньому нормальному рухові.

В дні оборони Царицина загін О. Дундича поповнив ряди Морозовсько-Донецької дивізії, командиром якої був Ю. Щаденко—герой громадянської війни. Олеко призначили комбатом в одному із стрілецьких полків.

Восени 1918 р. на основі трьох революційних сербських загонів було сформовано Перший югославський комуністичний полк з кавдивізіоном, у лавах якого продовжував громити ворога О. Дундич. Згодом він — у кінному корпусі С. М. Будьонного. Там найбільш повно й яскраво виявилися його таланти і здібності, героїчний характер червоного командира. Незабаром Олеко Дундич став командиром 21-го кавполку 4-ї кавалерійської дивізії (на базі цієї та 6-ї дивізій і було організовано корпус, а на його основі — 1-шу Кінну).

У серпні — вересні 1919 р. бійці останнього вели тяжкі бої з білогвардійцями на північний захід від Царицина. Активну участь в них узяв і О. Дундич. Він виявив себе досвідченим і хоробрим воїном, який разом з невеликим загonom здійснював несподівані для ворога рейди по його тилах.

На початку січня 1920 р. після розгрому денікінських військ у Донбасі Перша кінна розгорнула свій наступ на Ростов-на-Дону. Місто було визволене від ворога. У лютому, виконуючи наказ командуючого Кавказьким фронтом М. М. Тухачевського, вона знищила Донську й Кавказьку армії білогвардійців. В усіх вирішальних битвах Олеко Дундич виявив свої найкращі риси. Особливо він відзначився у бою проти кінноти генерала Павлова. Його героїчні подвиги на фронтах громадянської війни були високо оцінені Радянським урядом і Реввійськрадою Першої кінної армії. На своєму засіданні 28 лютого 1920 р. вона від імені ВЦВК РСФРР ухвалила рішення нагородити червоного командира-інтернаціоналіста орденом Червоного Прапора. У наказі, підписаному С. М. Будьонним, К. Є. Ворошиловим та Ю. О. Щаденко, зокрема, говорилося: «Нагороджується орденом Червоного Прапора командир зразкового кавалерійського дивізіону при штабі 1-ї Кінної армії тов. Дундич за те, що він, перебуваючи у Червоній Армії з початку її створення, постійно брав участь у боях і неодноразово поранений, своїм прикладом надихав червоноармійців, являючи собою зразок ідейного борця за інтереси Революції...»⁶.

Коли почався наступ військ буржуазно-поміщицької Польщі, Першу кінну армію перекинули на Західний фронт. За короткий строк бійці

⁵ Герои гражданской войны в СССР.— С. 136.

⁶ Молчанов О. Назв. праця.— С. 90.

здійснили багатокілометровий перехід і вийшли до західного кордону. На початку червня 1920 р. вони прорвали позиції противника і, захопивши Новоград-Волинський, вирушили у напрямку Ровно.

О. Дундича призначили помічником командира 36-го кавалерійського полку, який взяв участь у визволенні цього міста. 5 липня у Ровно ввійшли радянські частини. Полк одержав наказ вийти у тил противника і перекрити шлях частинам ворога, який відступав. 8 липня О. Дундич, піднімаючи бійців в атаку, загинув у бою.

Радянський народ шанує пам'ять про воїна-інтернаціоналіста, який віддав своє життя, захищаючи Країну Рад від сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Йому присвячено ряд мистецьких творів. Письменники М. Кац та О. Ржешевський написали п'єсу «Олеко Дундич». У 1958 р. югославські та радянські кіномитці створили фільм «Олеко Дундич», який переглянули мільйони глядачів. Письменник О. Листовський розповів про бойові подвиги Олеко Дундича у книзі «Конармія». Його ім'ям названі вулиці міст, колгоспи й радгоспи. На могилі героя у Ровно встановлено обеліск.

Нині, напередодні 70-річчя Великого Жовтня, радянські люди з глибокою повагою й вдячністю згадують інтернаціоналістів, які пліч-о-пліч з трудящими Країни Рад боролися з ворогами на фронтах громадянської війни за світлі ідеали людства. Почесне місце серед них належить Олеко Дундичу.

В. М. УСТИМЕНКО (Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ІДЕЙНА ЄДНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Великое достояние социализма.

Київ: Головное изд-во
изд. об-ния «Вища школа», 1986.— 333 с.

З побудовою соціалізму в СРСР «на базі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх національностей,— відзначається в новій редакції Програми КПРС,— склалася соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства»¹. Це результат багатогранної і цілеспрямованої діяльності КПРС по керівництву економічним, політичним і духовним життям радянських людей. В процесі дальшого розвитку соціалістичного суспільства його єдність піднялася на новий ступінь: більшої зрілості досягло суспільне життя, КПРС стала партією всього народу, соціалістична держава — загальнонародною, склалася нова історична спільність — радянський народ.

Рецензована монографія присвячена висвітленню досвіду організаторської і політичної роботи партійних організацій по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Колектив авторів, з урахуванням актуальності проблеми і ступеня її наукової розробленості, дотримуючись проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, аналізує економічні й соціально-політичні основи зміцнення єдності радянського суспільства, діяльність КПРС, її організацій по розвитку соціально-класових відносин на сучасному етапі та посиленню інтернаціональної згуртованості всіх націй і народностей СРСР, піддає критичі різного роду концепції буржуазної історіографії з даної проблематики.

Як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, розроблений партією курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни — це ключ до розв'язання всіх наших проблем². Серед важливих питань прискорення, що знайшли своє висвітлення в монографії,— вдосконалення партійного керівництва народним господарством, посилення взаємозв'язку між прогресом економіки та соціальним розвитком радянського суспільства і всезростаюча роль у цьому процесі партійних організацій.

Характерною рисою діяльності КПРС, місцевих партійних організацій на сучасному етапі є планомірний перехід від вироблення та реалізації окремих розрізневих заходів у галузі соціальної політики до розробки і здійснення цільових, комплекс-

них соціально-економічних програм, що забезпечують максимальне використання всіх видів ресурсів кожного регіону, сприяють подоланню роздробленості та вузьковидомчого підходу у розв'язанні соціальних проблем, посиленню ролі місцевих парторганізацій і Рад народних депутатів в соціальній сфері життя трудящих. Розкриваючи це положення, автори висвітлюють діяльність парторганізацій Української РСР по виконанню Продовольчої програми, республіканської та обласних цільових програм скорочення ручної праці на виробництві. На прикладі роботи парторганізацій ряду підприємств республіки — «Запоріжтрансформатор», «Ватра» (м. Тернопіль), Сумського виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе та інших — у монографії показано, як і завдяки чому їм вдалося реалізувати намічені соціальні програми, виконати взяті соціалістичні зобов'язання. Поряд з позитивним досвідом, нагромадженим парторганізаціями в ході реалізації соціальних програм, аналізуються й недоліки в їх роботі у цьому напрямі.

Важлива роль у зміцненні єдності радянського суспільства належить політичній системі, ядром якої виступає КПРС. Автори глибоко розкривають значення та основні фактори зростання керівної ролі Комуністичної партії в житті суспільства на сучасному етапі. У безпосередньому зв'язку з цим вони обґрунтовують необхідність перебудови роботи самої партії, від діяльності якої вирішальною мірою залежить успіх революційного оновлення радянського суспільства. На фактичному місцевому матеріалі у праці показано процес функціонування під керівництвом КПРС таких ланок політичної системи, як Ради народних депутатів, профспілкові та комсомольські організації, органи народного контролю, трудові колективи.

«Важлива закономірність розвитку соціальних відносин на сучасному етапі,— відзначається в новій редакції Програми КПРС,— зближення робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу»³. Тому цілком виправдано дослідники чільне місце в монографії відводять висвітленню питань діяльності КПРС по підвищенню провідної ролі робітничого класу в становленні безкласової структури радянського суспільства, посиленню соціальної єдності колгоспного селянства і розвитку творчої активності інтелігенції.

Розкриваючи процес зближення всіх класів і соціальних груп, автори наголошують, що завдяки керівництву Комуністичної партії створюються сприятливі умови для посилення провідної ролі в ньому робітни-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу — К., 1986.— С. 149.

² Див.: Там же.— С. 25.

³ Там же.— С. 184.

чого класу. В монографії показано досвід діяльності КПРС, місцевих парторганізацій по розвитку його активності в умовах удосконалення соціалізму, підкреслено, що глибше і повніше виражати корінні інтереси робітничого класу партія може за рахунок дедалі більшого підвищення його питомої ваги у своєму складі, збільшення представництва робітників-комуністів у виборних партійних органах, кількісного і якісного зростання рядів робітничого класу.

Зрозуміле звернення авторів до питань, пов'язаних з посиленням соціальної однорідності колгоспного селянства. Незважаючи на поступове скорочення його чисельності (кількість колгоспників за останні 25 років зменшилася на 9,5 млн. чол. і в 1985 р. становила 12,8 млн. чол.), це ще не означає зниження його соціальної ролі. У монографії переконливо показано, як в результаті соціально-економічної політики партії на селі, в процесі виконання Продовольчої програми поступово стираються істотні відмінності між містом і селом, а колгоспне селянство стає соціально дедалі одноріднішим. У його побуті, способі життя і психології відбуваються зміни, які наближають його до робітничого класу та інтелігенції.

Показуючи зростання соціальної активності радянської інтелігенції, автори монографії роблять висновок, що вирішальною його умовою є керівництво цим процесом Комуністичної партії, діяльність первинних парторганізацій. Ця багатогранна робота (приїом до лав КПРС кращих представників даної соціальної верстви, залучення їх до науково-технічної творчості, соціалістичного змагання) аналізується на прикладі таких груп інтелігенції, як учені, вчителі, лікарі та ін.

Розглядаючи діяльність Комуністичної партії по зміцненню інтернаціональної єдності радянського суспільства, автори правдиво спинаються на розкритті суті поняття «радянський народ», питаннях дальшого розвитку цієї соціальної та інтернаціональної спільності людей. На значному фактичному матеріалі у праці показано, що основою цього розвитку є спільність економічних і духовних інтересів радянських людей.

Позитивною рисою рецензованої монографії є те, що її окремий розділ присвячено викриттю буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Критичному аналізу піддано як старі, так і нові міфи буржуазних фальсифікаторів, зокрема їхні намагання представити у спотвореному вигляді суть і мету прискорення соціально-економічного розвитку країни, соціалістичне самоврядування народу.

Поряд з цим слід відзначити, що рецензована праця не позбавлена й певних недоліків. Так, показуючи напрями вдоскона-

лення народногосподарського комплексу країни, автори не завжди розкривають форми і методи діяльності партії у цій важливій справі. При аналізі політичної системи радянського суспільства поза увагою авторів залишилися питання партійного керівництва діяльністю творчих спілок, наукових, науково-технічних, культурно-освітніх, спортивних, оборонних та інших добровільних організацій, органів громадської самодіяльності населення. На наш погляд, у монографії слід було ширше і глибше висвітлити роботу первинних партійних організацій по дальшому зміцненню соціально-політичної єдності радянського суспільства.

Допущено в праці й окремі фактичні та інші неточності. Так, на с. 256 зазначається, що в Радянському Союзі за межами РРФСР мешкає 30 млн. росіян, які в більшості своїй володіють мовою корінної національності республіки, де вони живуть. За даними ж Всесоюзного перепису населення 1979 р., їх за межами Російської Федерації налічується майже 24 млн. чол., з яких близько 4 млн. володіють мовою тієї нації, на території якої проживають⁴. Хоч критиці буржуазних фальсифікацій присвячено окремий розділ монографії, окремі аспекти цієї критики повторюються і в інших розділах (с. 129, 159). Більш переконливим зробило б викриття неспроможності вигадок антикомуністів з розглядуваних авторами питань використання новітньої джерельної бази. Тим часом більше половини праць буржуазних авторів (26 із 48), положення яких розвінчуються в монографії, видані до 1980 р.

В цілому ряді місць (с. 16, 37, 39, 63—64, 143) трапляються повторення цифрового та фактичного матеріалу. Викликає заперечення спроба авторів в окремих випадках високо оцінювати діяльність профспілок, органів народного контролю (с. 106) на основі самих лише кількісних характеристик їхньої роботи. Без достатнього аналізу її дієвості. Монографія зливно виграла б, коли б у ній сміливіше ставилися питання, що потребують вирішення, гостріше критикувалися недоліки в діяльності партійних організацій, глибше аналізувалися їх причини та вказувалися шляхи подолання тих чи інших упущень.

В цілому ж рецензована праця, присвячена важливій проблемі, істотно доповнює уявлення про діяльність Комуністичної партії по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства.

П. А. РУДИК (Чернівці),

Я. С. КУРКО (Чернівці)

⁴ Численность и состав населения СССР: По данным переписи населения 1979 г.— М., 1984.— С. 71—137. (Підрахунки авторів).

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ

Н. И. Бушин.

*Социально-культурное развитие села
на современном этапе
(На материалах Украинской ССР).*

Киев: Изд-во при Киев. ун-те
изд. об-ня «Вища школа», 1987.— 248 с.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, XXVII з'їзд партії обгрунтували концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни, вказали шляхи і методи її реалізації. Партія виробила сильну соціальну політику, яка стала серцевиною стратегії прискорення, її міцною науковою базою. Рішучий поворот Комуністичної партії до розвитку соціальної сфери, де, за словами М. С. Горбачова, сказаними на зустрічі з трудящими міста Тольятті, «...реалізуються найвищі цілі й цінності соціалізму як суспільного ладу, найширше проявляються людяність і демократизм соціалістичного способу життя»¹, створює надійну основу активізації людського фактора.

В міру того, як питання соціальної політики переходять у площину практичної діяльності КПРС, посилюється увага до них з боку науковців-істориків нашої республіки. Вихід протягом останніх років праць Л. Ю. Беренштейна, П. П. Панченка, В. П. Плисюка та деяких інших авторів свідчить, що на Україні формується школа істориків-аграрників, наукові інтереси яких тісно пов'язані з питаннями соціального розвитку села². Нещодавно свій внесок у розробку цього напрямку історичної науки зробив М. І. Бушин, об'єктом дослідження якого став соціально-культурний розвиток українського села на сучасному етапі.

На основі методологічних і теоретичних положень, розроблених класиками марксизму-ленінізму, нашою партією, особливо на квітневому (1985 р.) Пленумі її Центрального Комітету та на XXVII з'їзді КПРС, автор аналізує досвід роботи сільських установ народної освіти, культури, охорони здоров'я УРСР, розглядає соціально-культурний розвиток села як складову частину розвитку інфраструктури радянського суспільства вдосконалення соціалізму.

Рецензована книга відзначається системним підходом до висвітлення основних питань досліджуваної в ній проблеми. Процеси соціально-культурного розвитку села автор розглядає (і це досить важливо) у взаємозв'язку з реалізацією Продовольчої програми СРСР, з розв'язанням таких со-

ціальних питань, як стирання істотних відмінностей між містом і селом, робітничим класом і колгоспним селянством. Такий підхід зумовив відповідну архітектоніку монографії. В цілому вона вдала, хоч слід визнати, що структура окремих глав не завжди достатньо вмотивована. Не можна, наприклад, погодитися з тим, що в главу «Основні напрями соціально-культурного розвитку радянського села» включено питання про підвищення добробуту та поліпшення умов життя сільського населення. Адже це — соціально-економічний, а не культурний аспект соціальної політики.

Розглядаючи основні напрями соціально-культурного розвитку радянського села, автор правомірно акцентує увагу на зміцненні матеріально-технічної бази соціально-культурної сфери села, на розвитку системи освіти і професійної підготовки кадрів, розширенні мережі та поліпшенні діяльності культурно-освітніх установ. Він переконливо показує, що рішучий поворот на місцях до цих питань пов'язаний насамперед з рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії. Відтоді значно зріс обсяг капітальних вкладень господарств у соціальну, зокрема соціально-культурну сферу, посилилась допомога держави у зміцненні її матеріально-технічної бази на селі. Все це, робить цілком обгрунтований висновок автор, сприяє поступовому вирівнюванню можливостей у задоволенні духовних потреб сільського та міського населення (с. 78).

Нині значення соціально-культурного розвитку села, повнішого задоволення культурних потреб трудящих значно зросло. Без цього неможливо підвищити продуктивність праці, ефективність суспільного виробництва. Адже в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни особливо важливими стали активізація людського фактора, підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудівників села. А одним з найважливіших факторів, що сприяє цьому, і є розвиток соціально-культурної сфери на селі. На фактичному матеріалі авторові вдалося показати цей взаємозв'язок, зокрема розкрити позитивний вплив дальшого поліпшення культурного обслуговування сільського населення, вдосконалення роботи установ культури на хід реалізації Продовольчої програми.

Цілком виправданим є детальний розгляд у монографії питання про підвищення культурного рівня трудівників села, зростання їх духовних запитів. Це, в свою чергу, висуває підвищені вимоги до культурно-освітніх установ, їх кадрів, які поряд з традиційними формами роботи по вихованню в трудящих соціалістичної свідомості, розширенню їх культурного кругозору почали широко використовувати й нові (с. 113).

Характер і темпи здійснення соціально-культурних перетворень на селі значною мірою залежать від участі в цьому процесі робітничого класу, шефської допомоги міста селу. Висвітлюючи це питання, автор спирається на відоме ленінське положення про те, що встановлення «...зносин між робітниками міста і працівниками села...» є

¹ Рад. Україна.— 1986.— 10 квіт.

² Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы / Редкол.: Л. Е. Беренштейн и др.— Киев, 1986.— 237 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984.— Киев, 1985.— 262 с.; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі. 1960—1978.— Львів, 1980.— 135 с. та ін.

нашим обов'язком³. У книзі відзначається, що, втілюючи в життя ленінські заповіді, партійні організації вдосконалюють шефську допомогу селу, здійснюють її на основі спільних планів, розроблюючи шефами та підшефними. Автор показує це на прикладі парторганізації м. Шостки і Шосткинського району Сумської області (с. 148).

Слід відзначити, що М. І. Бушин не обмежується висвітленням лише зробленого в цьому напрямі. Він звертає увагу й на нерозв'язані проблеми — недостатню координацію діяльності різних відомств і організацій, відсутність нормативних документів, які б регулювали шефську роботу робітничого класу міста в селах, та ін.

Соціально-культурний розвиток села — це не стихійний процес. Він науково спрямовується нашою партією. Глибокі зміни, що відбуваються в соціальній сфері, зумовлюють підвищення вимог до керівних органів та їх працівників за кожне прийняте рішення, його обґрунтування. В книзі висвітлюється механізм управління соціальними процесами на селі через Ради народних депутатів, трудові колективи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації.

Заслугує схвалення висвітлення автором міжнародного значення досвіду КПРС і Радянської держави по здійсненню соціально-культурних перетворень на селі. На жаль, при цьому не показано, як у процесі розвитку соціальної сфери партією враховуються специфічні місцеві особливості.

Рецензована праця не позбавлена й деяких інших недоліків. В ній не дістали ви-

світлення нові процеси, пов'язані з удосконаленням управління, планування і фінансування АПК, які справили помітний вплив на соціальний розвиток села. Слід було б ширше показати нерозв'язані питання та упущення, що мали місце в розвитку соціально-культурної сфери на селі, розкрити їх причини.

В ряді випадків автор при розгляді окремих питань виходить за межі, визначені структурою книги. Так, він показує підготовку керівників господарств і спеціалістів, кадрів масових професій (с. 106—107), хоч ці категорії працівників і не належать до кадрів власне культурної сфери. В той же час робота з кадрами культосвітніх установ на селі в праці залишилася нерозкритою.

В окремих місцях книги наводяться порівняно застарілі дані. Так, на с. 30 показано кількість підприємств побутового обслуговування в селах республіки станом на 1980 р., тимчасом як можна було використати відомості за 1985 р. Це ж стосується й даних про кількість комуністів, зайнятих у сільському господарстві (с. 178), та ін.

В тексті трапляються повторення і навіть неточності (с. 4, 59, 68, 66, 72, 81 та ін.). Не вдалося автору повною мірою уникнути описовості. В історичних працях потрібно чітко визначати хронологічні рамки. А цього в рецензованому дослідженні чомусь не зроблено. Книга, на жаль, не позбавлена стилістичних огрехів.

В цілому ж історіографія проблеми соціального розвитку села поповнилася новим цікавим дослідженням.

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ),

О. І. ПАВЛОВ (Одеса)

³ Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 349—350.

НА ШЛЯХУ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ

А. В. Кузьминец.

*Деятельность КПСС по укреплению
связи школы с жизнью
(из опыта Компартии Украины).*

Киев: Вища школа, 1987.— 192 с.

У рецензованій монографії аналізується діяльність партійних організацій України по втіленню в життя програмних накреслень партії щодо розвитку радянської школи, висвітлюється їх багатий досвід по забезпеченню загальної середньої освіти, зміцненню єдності загальноосвітньої і професійної підготовки молоді зміни робітничого класу і колгоспного селянства. Головна тема книги — творчий розвиток Комуністичною партією ленінських принципів зв'язку школи з життям, з практикою вдосконалення всіх сторін суспільного виробництва.

На сторінках монографії не тільки показано успіхи у шкільній справі, а й аналі-

зуються причини відставання загальноосвітньої і професійної школи від потреб виробництва. Автор наголошує на тому, що ефективність функціонування системи народної освіти забезпечує безперервне підвищення культурно-технічного рівня молоді, формування всебічно розвинутої особи і, в кінцевому підсумку, сприяє розв'язанню найважливіших програмних завдань партії в соціальному плані — ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, формуванню нової людини.

Цілком слушно автор підкреслює, що реформа загальноосвітньої і професійної школи стала якісно новим ступенем у розвитку народної освіти. Адже перехід народного господарства на інтенсивний шлях розвитку, широке використання в ньому наукових досягнень викликають необхідність забезпечення єдиного рівня загальноосвітньої підготовки в усіх типах середніх навчальних закладів. У книзі показано, як завдяки посиленню партійного керівництва системою середньої освіти молоді склалася стійка тенденція до політехнізації загально-

освітніх і професійних знань, що дало змогу намітити шляхи дальшого вдосконалення школи в умовах прискорення науково-технічного прогресу і технічного переозброєння всіх галузей народного господарства.

Монографія О. В. Кузьмінця написана на багатій джерельній базі. Залучено матеріали сімнадцяти партійних і державних архівів, використано періодичну пресу, статистичні збірники тощо. Все це допомогло визначити як позитивні, так і негативні тенденції в розвитку середньої школи, організації навчально-виховного процесу.

У книзі розглядаються, зокрема, проблеми розвитку мережі шкіл і профтехучилищ, зміцнення їх матеріальної бази, без чого неможлива підготовка учнів до праці в умовах прискорення науково-технічного прогресу. Аналізується робота партійних організацій по раціональному розміщенню навчальних закладів у різних регіонах республіки з урахуванням демографічної ситуації. На позитивному досвіді доведено необхідність комплектувати профтехучилища, середні спеціальні навчальні заклади і старші класи середніх загальноосвітніх шкіл на основі єдиних річних і перспективних планів економічного і соціального розвитку областей, міст і районів.

Значне місце у монографії займають питання підготовки і виховання вчительських та інженерно-педагогічних кадрів, показано проблеми у цій справі й недоліки, які ще заважають зміцненню зв'язку школи з життям суспільства. Автор розглядає шляхи вдосконалення роботи по підготовці, розстановці та ідейно-політичному вихованню тих, хто готує до життя і праці молоде покоління. При цьому наголошується на тому, що партійним організаціям слід більше турбуватися про посилення авангардної ролі комуністів у педагогічних колективах.

Інтерес викликає розповідь про роботу партійних організацій, інших громадських осередків, педагогічних колективів шкіл і профтехучилищ по підвищенню якості навчально-виховного процесу, поліпшенню підготовки учнів до життя і праці. Багата джерельна база дала можливість автору висвітлити різноманітні форми і методи вдосконалення навчальної роботи, проведення виховних заходів. На позитивному досвіді шкіл і профтехучилищ республіки простежуються шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу, профорієнтації учнів.

Автор розкриває питання діяльності партійних комітетів, первинних партійних організацій по координації взаємодії навчальних закладів, трудових колективів і сім'ї в соціально-професійній орієнтації молоді. Показано, як у суспільстві створюється механізм професійного і соціального спрямування можливостей та обдарувань молоді. Партія і держава, відкриваючи перед підрастаючим поколінням однакові можливості для одержання освіти і вибору професії, враховують економічні, демографічні і соціальні процеси, розглядають профорієнтаційну роботу в середній школі не тільки як напрям соціально-економічної політики, а й насамперед як найважливіший компонент підготовки до праці, що забезпечує форму-

вання глибокої поваги до справ суспільства.

О. В. Кузьмінець справедливо відзначає, що кінцевий результат профорієнтації більш значний у тому випадку, коли партійні організації шкіл, профтехучилищ, підприємств і організацій проводять спільні заходи не епізодично, а постійно, на плановій основі, до того ж, безпосередньо в школах, у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. У книзі аналізуються проблеми, пов'язані з дальшим вдосконаленням контактів навчальних закладів з базовими підприємствами з метою зближення навчально-виховного процесу з життям.

Автор розвінчує вигадки буржуазних ідеологів, які намагаються перевернути процес підготовки до життя й праці нових поколінь радянських людей, очорнити напружену роботу Комуністичної партії та Радянської держави по формуванню гармонійно розвинутої особи.

Разом з тим, залучивши матеріали соціологічних досліджень, автор висвітлює недоліки у проведенні профорієнтаційної роботи, зокрема, вказує на диспропорцію між кількістю молодих людей, які закінчили школу, і контингентом прийому до навчальних закладів професійної освіти, внаслідок чого значна частина молоді трудолаштується без достатньої професійної підготовки. Відзначається й те, що перебування навчально-виховного процесу ще не забезпечує передбачених темпів виходу середньої школи на якісно вищий рівень. Так, потребують розв'язання питання поліпшення стилю і методів керівництва навчальними закладами з боку органів народної освіти, вдосконалення методичної підготовки вчителів, підвищення ролі партійних організацій у діяльності педагогічних колективів, посилення профорієнтаційної роботи і виховання дітей в сім'ї. Об'єктивні потреби розвитку радянського суспільства викликають необхідність більш ранньої участі молоді у сфері виробництва. У книзі наголошується, що втілення у життя лєнінських принципів зв'язку навчання і виховання нових поколінь з виробництвом є могутнім засобом підвищення трудової і громадсько-політичної активності молоді, прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Монографія О. В. Кузьмінця не позбавлена деяких недоліків. Так, у розділі «Підготовка і виховання учительських і інженерно-педагогічних кадрів» автор розглядає проблему організаційно-партійного зміцнення первинних партійних організацій навчальних закладів. На наш погляд, цей матеріал доцільно було б виділити окремо. Бажано більш детально спинитися на досвіді роботи партійних організацій по інтернаціональному та патріотичному вихованню учнів, глибше проаналізувати недоліки в організації ідейно-виховних заходів у школах і профтехучилищах. Необхідного висвітлення не одержали й такі аспекти, як виховання майбутніх педагогів у вищій та середній педагогічній школі, комп'ютеризація навчального процесу, участь у виховній роботі профспілок, комсомольських та інших громадських організацій, деякі

проблеми управління загальноосвітньою та професійною школою з боку органів народної освіти та профтехосвіти. Ряду проблем автор лише торкається, не розкриваючи їх достатньою мірою. Зокрема, це стосується проблеми вироблення у молодого покоління психологічної установки на постійне навчання протягом усього життя, надання більшої гнучкості і рухливості всім структурам освіти. Не може задовольнити аргументація автора щодо уніфікації освіти, ліквідації навчального переважання, особливо у загальноосвітній школі. Ці проблеми вимагають більш глибокої роз-

робки й аналізу. Окремі розділи книги переважані статистичними даними, які ускладнюють сприймання матеріалу широким читачем, ослаблюють історико-партійний характер дослідження.

Монографія О. В. Кузьмінця — в цілому, безумовно, вдала спроба в дослідженні вказаної проблеми. Вона вносить чимало нового в традиційні уявлення про розвиток радянської школи за два останні десятиріччя.

Ю. М. АЛЕКСЕЄВ (Київ),
М. І. ПАНЧУК (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ ДОБРОБУТ

Л. Д. Вітрук.

Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60—80-е годы).

Киев: Наук. думка, 1986.— 183 с.

Останнім часом значно активізувалося вивчення проблем формування і задоволення матеріальних потреб радянських людей, процесу втілення у життя заходів партії й уряду, спрямованих на підвищення народного добробуту. В неухильному розвитку всіх його компонентів, у створенні оптимальних можливостей для всебічного розвитку особи яскраво виявляється гуманістична сутність соціалістичного ладу. Нині назріла потреба глибоко й комплексно висвітлити шляхи розв'язання соціальних проблем у радянському суспільстві, формування та зміцнення його соціальної однорідності. Саме цим зумовлюється актуальність рецензованої праці. В ній на конкретно-історичному матеріалі, в тому числі й архівному, розкриваються основні напрями піднесення матеріального добробуту трудящих республіки в досліджуваній період, діяльність партійних і радянських органів та громадських організацій Української РСР по комплексному розв'язанню виробничих та соціальних завдань.

Рецензована праця відзначається багатоплановим підходом до проблеми. Автор висвітлює основні компоненти поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих республіки, аналізує роль невиробничої сфери в соціальному прогресі. На сторінках книги відображено основні рубежі розв'язання найважливіших проблем комплексного соціально-побутового обслуговування населення, показано існуючі в цій сфері нерозв'язані питання й труднощі.

Притаманний соціалізму дедалі зростаючий взаємозв'язок між економічним й соціальним прогресом, необхідність максимального задоволення матеріальних потреб людини посилюють значення соціально-побутової інфраструктури. В цьому плані автору монографії слід було б більш глибоко висвітлити взаємозв'язок економічної стратегії КПРС з вирішенням соціальних

проблем, вплив розвитку інфраструктури на суспільно-політичну активність радянських людей.

Позитивною рисою рецензованої праці є широкий діапазон досліджуваних питань. Досить ґрунтовно в ній розкрито процес удосконалення соціалістичної системи розподілу за працею, сучасні тенденції в стимулюванні суспільно-корисної праці, проблеми її оплати для різних категорій трудящих, поліпшення їх матеріального становища. Одним з напрямів дальшого підвищення рівня життя радянських людей автор правомірно вважає розробку комплексних систем стимулювання праці залежно від піднесення її продуктивності. Проте в монографії недостатня увага приділена непоодиноким фактам порушення принципу соціальної справедливості, коли праця сумлінного і неабайливого працівників оплачувалася однаково.

В монографії розповідається про блага, які радянські люди одержують з суспільних фондів споживання — матеріальної основи найважливіших соціальних гарантій соціалістичної держави. Проте, на наш погляд, автору слід було б більше уваги приділити тому, що суспільні фонди споживання — це не фонди добродійності, вони мають впливати на розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем радянського суспільства.

Цікаво написані розділи про поліпшення житлових умов трудящих, благоустрій населених пунктів республіки. Висвітлюються заходи партійних та радянських органів, спрямовані на подолання стихійності в сільському будівництві, впровадження в ньому досягнень науково-технічного прогресу, чітке економічне планування, використання прогресивних тенденцій народних традицій. Розглядаючи проблему «неперспективних» сіл, автор з позиції сьогодишнього дня ставить питання про розвиток малих населених пунктів або хуторів.

Л. Д. Вітрук показує певне вдосконалення в 60-першій половині 80-х років торгово-побутового обслуговування населення республіки, аналізує вплив науково-технічного прогресу на поліпшення роботи підприємств торгівлі, громадського харчування, служби побуту. В книзі висвітлено також зміни в поведінці покупців, зокрема на висо-

котякісні товари, яких випускається ще мало.

Автор цілком слушно дійшла висновку про те, що в результаті глибоких соціально-економічних перетворень, здійснених за роки Радянської влади, в ході втілення в життя соціальної політики Комуністичної партії, планомірного піднесення рівня життя широких народних мас поступово долаються істотні відмінності між містом і селом. Проте, як доводять Л. Д. Вітрук, в соціально-побутовій сфері вони ще залишаються значними.

В процесі дальшої розробки теми необхідно ґрунтовніше розкрити такі проблеми: диференціація соціальних інтересів і потреб, рівня та структури доходів різних класів, груп і верств радянського суспільства; послідовне втілення в життя принципів соціальної справедливості; шляхи досягнення органічної єдності особистих і громадських інтересів. На спеціальне дослідження заслуговує зростання ролі Рад народних депутатів у виконанні можливостей і резервів соціалістичного суспільства. Невипадково на січневому

(1987 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК партії М. С. Горбачов зазначав, що Радам «...треба докорінно змінювати роботу по поліпшенню торгівлі, побутового обслуговування, організації відпочинку трудящих, виробництва товарів народного споживання, ширше використовувати резерви для поповнення ресурсів продовольства»¹.

У назві книги слід було вказати, що хронологічні рамки дослідження обмежені першою половиною 80-х років. Недостатньо з'ясовано автором і таке явище, як розрив між матеріальним рівнем населення і ступенем задоволення дедалі зростаючого попиту на високоякісні товари.

В цілому рецензована монографія написана на належному ідейно-теоретичному рівні і буде з інтересом зустрінута читачами.

О. П. ІВАНИЦЬКА (Вінниця)

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.—К., 1987.—С. 58.

СТОРИНКИ НЕМЕРКНУЧОГО ПОДВИГУ

Становитися город героєм.

Київ: Політиздат України, 1986.—265 с.

Нещодавно Політвидав України випустив книгу «Становитися город героєм», написану колективом авторів (І. К. Карпов — керівник, Н. В. Абрамов, С. В. Волинський та ін.) під загальною редакцією генерал-полковника В. М. Крамара й полковника А. А. Рогача.

Ця документально-публіцистична книга підготовлена добровільним Військово-науковим товариством при Будинку офіцерів Червонопрапорного Київського військового округу і присвячена одній із славних сторінок Великої Вітчизняної війни — героїчній битві за столицю Радянської України.

Тема оборони й визволення Києва в роки війни вже знайшла досить широке висвітлення в літературі, як науково-історичній: «История Украинской ССР» (т. 8), «История Киева» (т. 3, кн. 1), так і публіцистичній: «Київ — місто-герой», «У битві за Київ», «Дніпр — река героїв» та ін.

Автори рецензованої праці головну увагу приділили показу бойових дій радянських військ за місто. Вони прагнули детальніше розповісти про події, що розгорнулися на підступах до Києва у липні — вересні 1941 р., глибше розкрити героїчні дії військ Червоної Армії, ополченців, трудящих міста, які стримували ворога. Оборона Києва, як і мужність захисників Брестської фортеці, Москви і Ленінграда, Одеси і Севастополя, Тули і Смоленська зіграла важливу роль у зриві гітлерівського плану «блискавичної війни» проти Радянського Союзу.

Автори, залучаючи опубліковані матеріали й нові архівні документи, спогади безпосередніх учасників тих подій, розширили наше уявлення про хід боїв за місто, показали, як захищали його представники різних видів і родів військ. Без прикрас і пафосу автори показують мужність і героїзм захисників Києва, дають оцінку його обороні.

Про діяльність підпільників і партизанів на Україні, зокрема, в Києві та на Київщині написано немало сторінок. Однак автори по-новому розглянули цей період в історії міста. На жаль, у книзі для цього матеріалу відведено мало місця. Тема ця потребує свого дальшого дослідження.

Розповідаючи про визволення столиці Радянської України восени 1943 р. військами 1-го Українського фронту, автори показали роль у цьому партизанів, підпільників, патріотів, які допомагали червоноармійцям форсувати Дніпро, захоплювали переправи і утримували їх до підходу головних сил, вказували розвідникам найбільш вразливі місця в обороні гітлерівців.

На початку книги йдеться про Київ напередодні війни. Автори розповіли про успіхи, яких досягли кияни в соціалістичному будівництві. На відміну від попередніх праць вони ввели новий матеріал про діяльність партійних, радянських і комсомольських організацій, клубів Осоавіахіму по військовій підготовці населення міста. У книзі висвітлено й повоєнне відродження і розвиток Києва — міста-героя, міста-трудівника, одного з найбільших промислових, наукових та культурних центрів Радянського Союзу.

Вся праця пронизана думкою про керівну і надихаючу роль Комуністичної партії у мобілізації країни на боротьбу з воро-

гом. Автори підкреслили, що героїзм, самопожертвування радянських людей мали свідомий характер, ґрунтувалися на яасному розумінні свого місця в захисті соціалістичної Вітчизни, справедливості мети і характеру Великої Вітчизняної війни. Вдало, на наш погляд, показана партійно-політична робота, яку проводили у військах комісари й політпрацівники, комуністи.

Значну увагу автори приділили висвітленню нерозривного зв'язку армії та народу, фронту й тилу, братерській дружбі народів СРСР, розповіли й про те, як склалися доля і життя багатьох захисників Києва після війни. Ці сторінки книги написали як роздуми авторів, що наближує їхніх героїв до сучасників, і такий прийом підвищує виховне значення книги.

Треба відзначити також і якість поліграфічного видання, його цікаве художнє оформлення гравюрами заслуженого художника УРСР Г. В. Малакова. Книга написана хорошою мовою, легко і цікаво читається.

Разом з тим, хотілося б зупинитися і на недоліках, які мають місце у рецензованій книзі. Поза увагою авторів залишилися

питання про окупаційний режим, який встановили гітлерівці у місті, умови життя населення, ті збитки, що заподіяв ворог.

Автори головним чином висвітлили період, коли точилися бої за Київ у 1941 р. Бажано було б приділити більшої уваги і періоду визволення міста у 1943 р.

У книзі зустрічаються помилки, неточності, невірні географічні назви.

Можна було б порадити авторам навести карти і схеми боїв за місто як в 1941 р., так і в 1943 р., список частин і з'єднань, які брали в них участь. На нашу думку, це підвищило б науково-пізнавальне значення книги.

Незначні недоліки й упущення не знижують ідейно-теоретичного рівня рецензованої праці, яка знайде свого читача як серед колишніх учасників описуваних подій, так і серед підрастаючого покоління. Саме до молоді, в першу чергу, звертаються автори книги, формуючи у неї готовність захищати соціалістичну Батьківщину, виховуючи її на славних героїчних і трудових традиціях нашого народу.

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

ПЕРШЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ФЕОДАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

В. Й. Борисенко.

*Соціально-економічний розвиток
Лівобережної України
в другій половині XVII ст.*

К.: Наук. думка, 1986.— 263 с.

Радянські вчені завжди приділяли значну увагу вивченню історії України доби пізнього феодалізму. Дослідження окремих її регіонів досягло нині такого рівня, що з'явилася можливість створення узагальнюючих праць про еволюцію всієї соціально-економічної системи та переростання її в капіталістичну. Саме цій важливій проблемі і присвячена рецензована монографія.

Завдання дослідника ускладнювалося відсутністю спеціальних праць з цієї тематики (за винятком загальнотеоретичної монографії, дискусійних статей у науковій періодиці та окремих сюжетів у деяких виданнях), а також суперечливістю поглядів істориків на генезис капіталізму як у Росії в цілому, так і на Україні зокрема.

Важливе місце в праці відведено показу шляхів зміцнення гетьмансько-старшинського адміністративного апарату. Цей процес постає перед читачем в усій його складності та суперечливості. З чітких класових позицій досліджено значення централізації влади в політичному становищі Лівобережжя.

Досить глибоко проаналізовано стан продуктивних сил у сільському господарстві. Правомірно, що при цьому на перше місце висувається питання про кількість населення. Однак, на нашу думку, слід було б

більше уваги приділити розкриттю негативного впливу на демографічну ситуацію в краї ряду важливих факторів — безперервних воєнних дій, переселення місцевих жителів на Слобожанщину тощо. Вони відчутно гальмували відтворючі потенції лівобережного етносу, що відповідним чином позначалося й на розвитку продуктивних сил. Розгляд цього аспекту проблеми допоміг би повніше висвітлити зрушення в соціально-економічному становищі Лівобережної України у кінці XVII ст.

Досліджуючи стан продуктивних сил у сільському господарстві, автор вперше в історіографії зробив підрахунки розмірів орних земель у селян, старшини і духовенства, що дає можливість поглиблено вивчати майпову нерівність населення на підставі головного чинника сільськогосподарського виробництва — землі. На жаль, такі підрахунки мають фрагментарний характер. Доцільно було б зробити їх по всіх полках.

Заслужовує схвалення висвітлення виробничих відносин у сільському господарстві, напряму їх еволюціонування. У своїх міркуваннях автор виходить не стільки з внутрішніх особливостей дрібного виробництва, скільки з панівних у суспільстві виробничих відносин. Він зробив висновок про те, що господарства багатих козаків і селян, залишаючись у цілому феодальними, вже мали слабкі паростки буржуазних відносин. Однак, якщо досліджувати генезис капіталізму у сільському господарстві, необхідно проаналізувати відповідні процеси й в наступний період. Можливо, такі відносини мали випадковий або епізодичний характер і з часом повинні були зникнути, адже все XVIII ст. відзначалося зміцненням феодально-кріпосницьких відносин, що

привело до остаточного закріпачення селянства в 1783 р. Отже, порушена проблема стосується всього періоду пізнього феодалізму і потребує окремого дослідження.

Визначенню економічної основи зміцнення влади феодалів над народними масами підпорядковано виклад матеріалу про поземельні відносини. У книзі відтворено реальну картину формування земельної власності та землеволодіння показані в діалектичному взаємозв'язку. Важливим є висунуте автором положення про здатність селянського землеволодіння забезпечити розвиток й господарств феодалів.

На нашу думку, правильно обрано метод дослідження ремесла і промислів. Виявлення паростків підприємств мануфактурного типу є головним критерієм при оцінці розвитку промисловості цього періоду. Зосередження уваги на якісних змінах у ремеслі і промислах дало можливість автору довести зародження в їх надрах початкових форм мануфактурного виробництва. Проте при цьому недостатньо висвітлені конкретні прояви переплетіння панівних феодальних відносин і елементів капіталістичного типу. Залишилися в тіні й соціальні сили, що перешкоджали утвердженню нових відносин.

Досліджуючи розвиток торгівлі, автор підкреслює прогресивний вплив воз'єднання України з Росією на соціально-економічний розвиток Лівобережної України, простежує втягнення у сферу впливу лівобережного ринку визволених українських земель.

Интерес становить теза про спрямування в другій половині XVII ст. основного потоку місцевих товарів у російські землі та включення Лівобережжя у формування всеросійського ринку. Таким чином спростовано твердження українських буржуазних націоналістів про відособленість лівобережного ринку від російського та відмінність шляхів економічного розвитку України і Росії після воз'єднання. Необмежені потенціальні можливості всеросійського ринку, як стверджує автор, стали визначальними факторами в економічному житті Лівобережної України. Однак вважаємо, що дослідження торгівлі слід було б тісніше пов'язати з питаннями еволюції феодалізму і зародженням капіталістичних відносин. Адже торговому капіталу належало в цьому процесі особливе місце. Не зайвою була б й оцінка формування первісного капіталу та появи на ринку скупників товарів.

У монографії в комплексі розкрито економічну обумовленість і об'єктивну зако-

номірність посилення визиску народних мас. Достатньо обґрунтованим є висновок про початок комутації феодальної ренти та причини, що її гальмували. Запровадження регулярної панщини правильно характеризується як явище, що призводило до роздрібнювання наділів і зубожіння селянських господарств.

З чітких класових позицій у книзі досліджено еволюцію класово-станової структури феодального суспільства. Проаналізувавши особливості формування класів-станів і соціальних груп населення, автор визначив головний напрям еволюції соціальних відносин. Наведений матеріал підтверджує думку автора про те, що діяльність органів влади спрямовувалася на встановлення окремого юридичного місця для кожного класу-стану, зміцнення станової неповноправності селян, їх поступове закріпачення, збільшення кількості залежного населення. Однак, якщо в економіці зароджувалися елементи капіталістичного виробництва, вони неминуче мали впливати й на соціальні відносини всередині феодального суспільства. На жаль, автор не торкається цього питання, внаслідок чого створюється враження, ніби паростки нового з'являлися тільки в ремеслах, промислах і сільському господарстві.

Одним з недоліків рецензованої праці є те, що автор подекуди зловживає ілюстративним методом, і тоді картина соціально-економічного розвитку набуває певною мірою статичного вигляду. В книзі немає таблиць, які дали б змогу досліднику більш конкретно уявити соціально-економічні процеси протягом другої половини XVII ст.

Чимало уваги автор приділив феодально-промисловій активності гетьмана Мазепи. При цьому не завадило б чіткіше охарактеризувати його як кріпосника — одного з фундаторів найбільш консервативної форми великого феодального землеволодіння — латифундистської.

Як свідчить назва книги, автор обмежив своє дослідження другою половиною XVII ст. Однак він наводить чимало фактів, які датуються початком і першою чвертю XVIII ст.

На нашу думку, у вступі можна було б ґрунтовніше охарактеризувати праці дослідників — попередників автора, матеріалами яких він користувався.

Всі ці недоліки, на жаль, дещо знижують науковий рівень монографії, яка присвячена важливій і ще недостатньо вивченій проблемі.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

БІЗНЕС І КУЛЬТУРА

И. А. Хижняк.

*США: государство, бизнес и культура
60—80 годов XX столетия.**Киев, гол. изд-во
издат. объедин. «Вища школа», 1986.— 208 с.*

Рецензована праця присвячена важливій, але ще недостатньо дослідженій темі. Механізм дії та взаємовпливу держави, сфери приватного бізнесу та культури, що існує в такій типовій імперіалістичній державі, як США, допомагає краще проілюструвати процес формування суспільної свідомості в капіталістичному суспільстві, його зростаючої політизації протягом останнього десятиріччя, а також форми її методи маніпулювання цією свідомістю.

Автор вивчив і критично проаналізував чимало оригінальних джерел та спеціальну літературу, в тому числі матеріали конгресу США, періодичної преси, окремі монографічні дослідження буржуазних учених. І. А. Хижняк розробив періодизацію «культурної політики» американського уряду, починаючи з кінця XVIII ст. і донині. При цьому він простежив боротьбу існуючих у ній двох тенденцій після другої світової війни: неоліберальної та неоконсервативної. Якщо перша з них має на меті масоване втручання державної машини в процес формування культурних цінностей у масового споживача, то друга — піднесення ролі приватного бізнесу, філантропічних фондів у цій справі.

Разом з тим автор рецензованої праці виділяє ту обставину, що, починаючи з президента Кеннеді, який обстоював необхідність активізації ролі державного регулювання розвитку культури, і закінчуючи політикою «нового федералізму», котру здійснює Р. Рейган, американські правлячі кола втілюють у життя лінію на політизацію культурних процесів. Якомога підтримується так звана «масова» культура, що формує духовні стереотипи й стандарти, надзвичайно далекі від справжніх мистецьких цінностей. Вони пронизані ідеями антикомунізму.

Аналізуючи сутність законопроектів з питань розвитку культури, які впливові американські сенатори Г. Хемфрі, Дж. Джавітс, С. Кларк, К. Пелл, Е. Кеннеді, У. Рібикофф та інші вносили на розгляд відповідними комісіями конгресу США, І. А. Хижняк викриває їх справжню соціальну й політичну спрямованість. Дослідник при цьому посиляється на відверте визнання спеціального помічника президента Дж. Кеннеді у справах мистецтва А. Хекшера, який назвав предмет своїх занять «терапевтичним засобом», необхідним для виходу з глухого кута соціальних суперечностей. Він заявив, що в історії США відомо лише два випадки, коли уряд виявив турботу про стан мистецтва: «У першому випадку, у часі «великої депресії», коли слід було рятувати доведених до злиденного існування представників творчої інтелігенції, і, в другому випадку, у період «холодної війни», коли суттєвим мотивом було розгромити росіян» (с. 50—51).

Спираючись на матеріали «слухань» у конгресі США, автор дає свою оцінку боротьбі думок навколо прийняття урядових законопроектів про створення Національної ради у справах мистецтв та фонду гуманітарних наук, а згодом їх об'єднання у складі Національного фонду мистецтв і гуманітарних наук у 1965 р., коли в основному сформувався механізм державно-монополістичного регулювання процесів культурного розвитку у США. Розглядаючи концепції «культурної політики», І. А. Хижняк досить ґрунтовно досліджує такий двосторонній процес: нарощування потенціалу державного втручання у сферу літератури, театру, кіно, мистецтва у цілому та «політизації» цих напрямків і жанрів. При цьому він критично оцінює саму типологію процесів культурного розвитку в країні, розроблену буржуазними «культурологами» (с. 77).

Дослідник підмічає характерну рису, властиву для полеміки між демократами та республіканцями з питань «культурної політики», що мала місце у 70—80-х роках; при всій видимості суперечок і розбіжностей з приводу регулюючої ролі держави, тону й змісту «масової» культури наочо простежується «новий консенсус» — загальна лінія двопартійної, класово зумовленої політики у галузі культури.

Значне місце в рецензованій книзі відведене висвітленню ролі приватного бізнесу, різних філантропічних фондів у розвитку гуманітарних наук, мистецтва й культури в цілому. І хоча ці питання знайшли своє відбиття в ряді праць радянських учених (Ю. А. Замошкіна, Ю. К. Мельвіля, О. Е. Туганової та інших), автору вдалося обґрунтувати правомірність своєї думки, узгодивши розгляд цих проблем із загальною темою дослідження.

Відзначаючи безумовні достоїнства книжки, не можна не звернути увагу на кілька її уразливих місць. Так, закінчення монографії явно поступається змісту цієї праці. Воно не орієнтує читача на розуміння глибинних тенденцій розвитку буржуазної культури США та перспектив її регулювання можновладцями. На жаль, документальна база дослідження майже не охоплює 80-ті роки. Можливо, це пояснюється тим, що буржуазні дослідники лишають поза увагою дане питання. І. А. Хижняк обмежився вивченням кількох монографічних праць (з величезної кількості видань американських авторів з розглядуваної проблеми).

У книзі нерідко зустрічаються ускладнені для читачського сприйняття формулювання (с. 9—10 та інші), незрозумілі посилання на джерела (наприклад, виступ Е. Хемінґуея з посланнями на М. Г. Чернишевського — див. с. 46). Навряд чи можна Ф. Сінатру — при всіх його добрих зв'язках та вчинках — називати «сполучною ланкою... між американською мафією та Білим домом» (с. 125).

Указані недоліки не впливають на позитивну оцінку рецензованої монографії, яку написано на основі міждисциплінарного підходу до висвітлення важливих проблем теми. Вона допоможе читачеві краще зро-

зуміти психологію «середнього американця», його культурні цінності, а також процеси формування буржуазної культури, які від-

буваються у Сполучених Штатах Америки — провідній країні сучасного імперіалізму.

С. Й. АППАТОВ (Одеса)

**КАНАДА В МІЖСОЮЗНИЦЬКИХ
ВІДНОСИНАХ КРАЇН
АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ**

Б. А. Мартиненко.

*Канада во второй мировой войне:
Формирование «североатлантического
треугольника», 1939—1941.*

Киев: Наук. думка, 1986. — 136 с.

В радянській історіографії є чимало праць з питань міжнародних відносин періоду другої світової війни. Однак проблема створення так званого «північноатлантичного трикутника» належить до малодосліджених. Тому монографія Б. А. Мартиненка становить значний науковий та політичний інтерес.

Великі буржуазні держави — США і Великобританія, імперіалістичні суперечності між якими в 20-ті — на початку 30-х років загострилися, та домініон Канада, правлячі кола якої намагалися звільнитися з-під британської «опіки», були безперечно малопридатними партнерами для будь-якого союзу. Проте Канада, яка за Вестмінстерським статутом 1931 р. разом з іншими домініонами одержала державний суверенітет (хоча й досить обмежений), входила до Британської співдружності націй. Разом з тим вона належала до доларового блоку, очолюваного Сполученими Штатами і, перебуваючи з ними, знаходилася під значним їхнім впливом. Таким чином Канада могла бути своєрідним «мостом» між двома великими імперіалістичними державами. У Черчілль у лютому 1930 р. говорив, що Канада — «магніт, який притягує до себе Сполучені Штати та Великобританію і саме тим зближує їх». Він вважав, що «жодна держава, жодна країна, жодне суспільство не може бути названо точкою спільного сполучення» між Англією та США такою мірою, як Канада (с. 67).

У монографії Б. А. Мартиненка простежуються економічні та політичні зв'язки Канади з Великобританією та Сполученими Штатами у повоєнні роки. Автор приходить до висновку, що в 1930—1935 рр. Канада йшла в основному британським курсом, головним гарантом якого було перебування при владі у домініоні традиційно пробританської партії консерваторів.

Прихід до влади в Канаді у 1935 р. уряду партії лібералів на чолі з Макензі Кінгом, прихильником визволення домініону від британської залежності шляхом зближення з США, призвів до того, що вже у другій половині 30-х років Канада стала на шлях такої політики. Проте у своєму намаганні проводити вигідне для домініону балансування між Англією і США Кінг не

зумів додержуватися рівноваги і робив значний крок у бік всесильного південного сусіда. Він настільки порушував необхідний баланс на користь Америки, що ставив Канаду у досить небезпечне становище надмірної залежності від американського імперіалізму. Внаслідок цього, ледве ослабивши лещата британської залежності, домініон уже напередодні другої світової війни потрапив у залежність від монополій США.

Більша частина книги Б. А. Мартиненка присвячена аналізу відносин Канади із Сполученими Штатами і Англією з моменту розв'язання другої світової війни до офіційного оформлення антифашистської коаліції (січень 1942 р.). На той час формування так званого «північноатлантичного трикутника», незафіксованого в документах угруповання трьох англомовних держав, стало фактом. Автор досить докладно і цікаво зображує тонке дипломатичне мереживо складних ходів канадського уряду, який, на відміну від широких верств свого народу, дбав на той час не про надання максимальної воєнної допомоги Англії та її союзникам, а про використання сприятливого становища для посилення позицій канадської промислово-фінансової верхівки.

Війна стала для крупної буржуазії Канади поштовхом у справі остаточного політичного відокремлення від метрополії та посилення економіки країни. Зовнішньополітичним знаряддям здійснення цього завдання в умовах війни уряд Кінга намагався зробити саме «північноатлантичний трикутник». Однак, прагнучи до значного економічного посилення та політичного підсилення домініону і виступаючи заради цього головним прихильником та ініціатором створення «північноатлантичного трикутника», Кінг не домігся бажаної мсти, а навпаки, довів «американський вплив» у Канаді до небезпечної межі.

В основі зовнішньополітичних планів канадського уряду лібералів було сподівання на те, що вони зможуть домогтися створення, так би мовити, «рівнобічного трикутника», у якому Канада займе майже рівноправне місце. Заради цього на початку війни, під час складних переговорів Черчілля з Рузвельтом, Кінг, узявши на себе нелегку роль «об'єктивного посередника», підтримував лінію США, а пізніше пішов на укладення з ними досить кабальних для Канади угод в Огденсбурзі (18 серпня 1940 р.) та Гайдпарку (20 квітня 1941 р.), робив інші «послуги» Рузвельту. Проте сподівання канадського прем'єра на «вдячність» американців були марними. Як тільки позиції Великобританії та Сполучених Штатів у війні зблизились і потреба у канадському посередництві відпала, обидві могутні партнери Канади відсунули домініон у північно-

атлантичному блоці на «відповідне для нього», тобто третьорядне, місце.

Автор підкреслює, що, створений на початку війни офіційно заради спільних дій проти фашистсько-мілітаристського блоку, «північноатлантичний трикутник» після війни склав основу агресивного блоку НАТО, який загрожує миру й міжнародній безпеці. В цьому союзі Канада знову відіграє роль нерівноправного партнера, відчуваючи на собі усі «пренади» американського керівництва.

Менш рельєфно визначена у монографії лінія радянсько-канадських відносин, які, щоправда, на той час лише тільки формувалися. Б. А. Мартиненко аналізує реакційну антирадянську політику правлячих кіл Канади у 1939—1941 рр., показує активну роль домініону у здійсненні політики «умиротворення» фашистських агресорів. Автор вводить до наукового обігу новий термін — політика «зацікавленого вицікування», що стосується поведінки країн північноатлантичного блоку напередодні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР; розглядає радянсько-канадські відносини з початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу до встановлення офіційних стосунків між двома країнами. На наш погляд, бажано було б показати більш докладно боротьбу прогресивних сил Канади за встановлення дипломатичних відносин з СРСР.

Хоча книга Б. А. Мартиненка присвячена головним чином висвітленню зовнішньополітичних аспектів, у ній приділяється також увага питанням безпосередньої участі Канади у військових діях в досліджуваний період. Автор наводить слова почесного Голови Національного комітету компартії США У. Фостера про важливу роль, яку відіграла Канада у другій світовій війні, і віддає належне стійкості й мужності канадських солдатів, які пролили кров у боротьбі проти спільного ворога і внесли свій вклад у справу перемоги.

Разом з тим через усю книгу проходить думка, що головною силою, яка перекирала шлях німецькому фашизму до світового панування, винесла на своїх плечах основний тягар війни й відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини, а потім і мілітаристської Японії, був Радянський Союз. Він, природно, і очолював антигітлерівську коаліцію держав та народів. Автор підкреслює, що у канадського уряду в той період була цілковита можливість значно посилити позиції своєї країни у «північно-

атлантичному трикутнику», підняти їх до рівня впливового члена блоку. Неодмінною передумовою цього зайняття вже тоді Канадою місця одного з найактивніших членів очолюваної Радянським Союзом антигітлерівської коаліції. Проте, за висловом автора, канадські керівники як прихильники антикомунізму відмовилися на тому етапі війни від зближення з СРСР і продовжували орієнтуватися на своїх північноатлантичних союзників. Таким чином вони втратили єдину реальну можливість серйозно піднести й посилити міжнародний авторитет і незалежність Канади.

У монографії трапляються окремі положення, які викликають заперечення. Так, зокрема, вказується, що канадський прем'єр навіть не наважився реагувати на американську ініціативу у питанні про посередництво Канади по передислокації британського флоту в американські порти і його підпорядкуванню контролю США. Між тим, за свідченням канадського воєнного історика Дж. Гранатштейна, Кінг чудово розумів суть прохання Рузвельта, але відкладав час відповіді*.

Не досить обгрунтована в книзі теза, що з самого початку діяльність М. Кінга як прем'єр-міністра Канади «носила антибританський характер» (с. 24). В цілому це правильно. Проте для з'ясування цієї тези слід було б докладніше спинитися на біографії канадського прем'єра, розповісти читачеві, що М. Кінг походив з родини відомого борця за визволення Канади з-під британської колоніальної опіки У. Л. Макензі й це значною мірою сприяло формуванню у нього антибританських поглядів. Крім того, на нього вплинуло близьке знайомство з Ф. Рузвельтом, Дж. Рокфеллером-молодшим, що й визначило його проамериканський нахил.

Написана в основному на оригінальних документальних джерелах, книга Б. А. Мартиненка стане гідним вкладом у радянську історіографію з досліджуваної проблеми, знайде свого читача не тільки серед спеціалістів-науковців і викладачів, а й у широких громадських колах.

В. О. ГОРБИК (Київ)

* Granatstein J. L. Canada's War. The Politics of the Mackenzie King Government: 1939-1945. - Toronto; London, 1975. - P. 119-120.

* *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1986 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 142. XXVII съезд КПСС об основных направлениях и особенностях кадровой политики КПСС на современном этапе. Киев. Матвейчук Н. М., Спирин А. А. Развитие XXVII съездом КПСС ле-

нинских принципов кадровой политики; Горбань Ю. А. Из опыта Компартии Украины по реализации ленинских принципов подбора и оценки руководящих хозяйственных кадров; Карпунов В. Н., Гупан Н. Н. Деятельность партийных организаций Украины по улучшению качественного состава

ва рабочего класса; Позняк В. Т., Коляновский А. Б. Партийное руководство подготовкой и закреплением кадров массовых профессий сельскохозяйственного производства: (К историографии вопроса); Прокопенко Л. Л., Голубчик Д. Н. Из опыта партийного руководства подготовкой кадров для народного хозяйства стран социалистического содружества; Кривошеса Г. М., Ляшенко Е. П. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью инженерно-технических кадров Украины по улучшению управления промышленным производством; Гребенюк В. В., Ширай В. Н. О работе партийных организаций Украины по созданию резерва на выдвижение хозяйственных кадров тяжелой промышленности; Глазунова Н. И., Татаренко Т. М. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Украины по закреплению выпускников профессионально-технических училищ на производстве; Сорока П. А., Михайлюк В. П. Из опыта партийного руководства укреплением сельскохозяйственного производства Украины кадрами среднего звена (1976—1980 гг.); Мельник В. Я., Лысенко С. И. О деятельности Компартии Украины по подбору, расстановке и подготовке научных и научно-педагогических кадров (1971—1980 гг.); Бабич И. Ф., Титова Н. К. О партийном руководстве подготовкой научных кадров сельскохозяйственного профиля в современных условиях; Лутай М. Е. Некоторые аспекты руководства парторганизациями вузов Украины совершенствованием подготовки кадров для народного хозяйства; Литвин В. М. Об опыте партийного руководства подготовкой преподавателей на общественных факультетах университетов Украины; Карабанов М. М., Калининский В. С. Некоторые аспекты деятельности Компартии Украины по подготовке и повышению квалификации партийных работников; Горбул А. Д., Стокоз Г. М. Историография деятельности Компартии Украины по подбору, расстановке и воспитанию партийных и советских кадров в период строительства и совершенствования социализма; Кульпшиский В. Л., Довгань Н. М. О руководстве Компартией Украины подбором, расстановкой и воспитанием кадров местных Советов; Антонюк А. В., Пилипенко В. В. Некоторые вопросы совершенствования подготовки, подбора и расстановки идеологических работников; Монсеев В. Д., Юхименко П. И. Забота партии о подготовке кадров идеологического актива: (На материалах межхозяйственных сельскохозяйственных предприятий Украины, 1976—1980 гг.); Ковалева А. Д. Из опыта работы Компартии Украины по идейно-эстетическому воспитанию молодых кадров творческой интеллигенции.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный сборник. Вып. 144. Большевики Украины в борьбе за победу Великого Октября и защиту его завоеваний. Киев. Козицкий Н. Е., Павко А. И. В. И. Ленин о роли буржуазно-демократического этапа борьбы в формиро-

вании политической армии социалистической революции; Тимошенко И. И., Орлянский С. Ф. Организационно-политическое укрепление большевистских организаций Украины в период двоевластия; Акимов Ф. И. Борьба большевиков Украины за создание и укрепление союза рабочих и солдат в период подготовки Великого Октября; Леонов О. Л. Об использовании опыта профсоюзного движения 1905—1907 гг. в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: (На материалах большевистских организаций Украины); Осадчий Ю. Г. Большевицизация профсоюзов и фабзавкомов Украины в период подготовки социалистической революции; Суrowsый А. Ф. Большевистские организации в борьбе за укрепление идейно-политического единства профсоюзов Украины (ноябрь 1917—март 1918 гг.); Валигурский П. А. К вопросу о блоке большевиков Украины с левыми эсерами в период борьбы за победу Великой Октябрьской социалистической революции; Мельничук А. П. Большевистская пресса Украины как источник изучения деятельности РСДРП(б) по осуществлению устной политической агитации и пропаганды в 1917 г.; Мезеря А. А. Роль партийно-советской печати Украины в мобилизации трудящихся республики на борьбу против денкинизации (май 1919—февраль 1920 гг.); Зинченко О. Д. Деятельность большевистской печати Украины по упрочению военно-политического союза рабочего класса и трудового крестьянства в ходе осуществления продовольственной политики (1918—1920 гг.); Мельниченко В. И. Большевистская печать Украины в борьбе против идейного влияния левых эсеров (1918—1920 гг.); Осадчая И. Л. Партийно-советская печать Украины в борьбе против мелкобуржуазных партий (1918—1920 гг.); Серегина Н. С. Большевистская периодическая печать как источник изучения деятельности Коммунистической партии по разоблачению контрреволюционного характера Центральной рады (октябрь 1917—январь 1918 гг.); Борисов В. И. Деятельность большевиков Украины по оказанию продовольственной помощи Советской России в период борьбы с Центральной радой (ноябрь 1917—январь 1918 гг.); Чуприна В. М., Малак Я. И. Из опыта борьбы большевиков Украины за революционизирование крестьянских съездов (октябрь 1917—март 1918 гг.); Харабуга В. В. Деятельность КП(б)У по мобилизации трудовых ресурсов на нужды обороны в условиях «военного коммунизма»; Кононенко М. Н., Стрельченко Ф. И. Из опыта работы большевистских организаций Украины по созданию военных органов (ноябрь 1918—июнь 1919 гг.); Теплицкий Ю. М. О деятельности комсомольско-молодежного подполья Украины в период гражданской войны и иностранной военной интервенции; Скомаровская Л. И. Борьба ревкомов Украины за укрепление Советской власти в период мирной передышки (январь—апрель 1920 г.); Голиченко В. Д. Некоторые вопросы деятельности

органов ЧК по защите завосавий Великого Октября; Мелсневский А. Ф. Об участии Г. И. Петровского в установлении Советской власти на Екатеринославщине и в Донбассе в 1917 г.; Белоусов Л. В. Критика буржуазных фальсификаций истории участия большевиков Украины в выборах в Учредительное собрание в 1917 г.

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 34. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чугайов В. П. XXVII з'їзд КПРС про дальший розвиток світової соціалістичної системи; Чорний М. В. Радянсько-болгарське співробітництво у вивченні світового революційного процесу; Мороз В. К. Радянсько-польське співробітництво в системі РЕВ у роки першого етапу індустріалізації Польщі (1950—1955); Черний А. І. Творче використання болгарським робітничим класом досвіду радянських новаторів і передовиків виробництва; Васюта О. А. Інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Польщі в роки часткової стабілізації капіталізму (1924—1928); Черненко А. М., Мороз В. М. Участь болгарських інтернаціоналістів у воєнній роботі більшовиків (1905—1907); Мітряєва С. І., Кляп М. І. Основні напрями політики КПЧ у галузі науки в 70-х роках; Карпінський І. Ю. Співробітництво прикордонних областей СРСР та ПНР і ЧССР у галузі сільського господарства; Івашук С. О. Бойова співдружність радянських та польських партизанів у західних воеводствах Польщі на заключному етапі Великої Вітчизняної війни; Полещук Т. С. Віображення робітничого і демократичного руху кінця XIX — початку XX ст. у Болгарії на сторінках галицької преси; Майборода Р. В. Соціальна структура селянства Сяницької землі в першій половині XVIII ст.: (На матеріалах інвентарів шляхетських маєтків); Стронський Г. Й. Співробітництво радянських і чехословацьких істориків (1945—1958); Каїров С. Л. Деякі питання народно-визвольної війни і революції 1941—1945 рр. в югославській історіографії 70-х років; Кипаренко Г. М. Дослідження нової історії зарубіжних слов'янських народів в Українській РСР у 1945—1955 рр.; Мовчан С. П. Робітнича проблематика в югославській марксистській історіографії міжвоєнного періоду; Чернявський Г. Й. Розвиток марксистської концепції новітньої історії Болгарії в 1929—1934 рр.; Чорний В. П. Революційна криза середини 70-х років XIX ст. у Болгарії.

Архіви України, № 4. Присудження заохочувальних премій Головархіву УРСР 1986 р. та відзначення працівників архівних установ за кращі наукові роботи і методичні розробки в галузі архівознавства, документознавства та археографії; Яковлева Л. В. ЦДАЖР УРСР у першому році XII п'ятиріччя; Галдина А. С. Об'єднання відомий архів Агропромислового комітету Миколаївської області; Гурбова Л. В. Роль ЕПК Архівного відділу Кримського облвиконкому у забезпеченні збереженості документів на стадії їх відом-

чого зберігання; Кисельова Н. К. Подвижники архівної справи на Чернігівщині; Архипенко Л. М. Документи про роботу партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню педагогічних кадрів (1976—1980 рр.); Рибалко О. Л. Документи ЦДАЖР УРСР про вшанування пам'яті І. Я. Франка на Україні; Каниболоцький О. П. Джерела про участь комсомолу у підготовці кадрів для соціалістичної промисловості (1928—1937 рр.); Татолі Т. В. Документи ЦДА УРСР у м. Києві про російсько-болгарські революційні зв'язки у 1900—1914 рр.; Волковийський В. М. Нарада редакторів архівних журналів соціалістичних країн; Сендик З. О. Науково-практична конференція у ЦДАМЛМ УРСР; Барбарук О. Л., Боряк Г. В. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні у XVIII ст.; Полегайлов О. Г. Нове архівне джерело до біографії першодрукаря В. М. Гарабурди; Данилюк Д. Д. Радянське Закарпаття. 1946—1958. Документи і матеріали; Долинський О. В., Левітас Ф. Л. Соціалістическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы 1921—1941 гг.

Архіви України, № 5. Шмельов В. Г. Творча співдружність працівників архівних, наукових установ та вузів республіки у підготовці документальних видань; Прокопчук В. В. Розробка примірних і типових номенклатур справ — важливе завдання архівних установ; Овсієнко О. Ф. Маловідомі документи ЦДА УРСР у м. Києві про революційну діяльність Г. К. Орджонікідзе: (До 100-річчя з дня народження); Кравченко В. М. Найдавніший інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI — початок XVII ст.); Савчук В. П. Використання документів Держархіву Львівської області у військово-патріотичному вихованні молоді; Гирич І. Б. Пересувна виставка документів ЦДА УРСР у м. Києві, присвячена 80-річчю першої російської революції 1905—1907 рр.; Рибалко О. Л. Огляд фонду ЦДАЖР УРСР «Українське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами»; Рисиц Я. Л. Документи Партархіву Дніпропетровського обкому Компартії України про відкупи трудящих області на статтю О. В. Гіталова «Дума про хліб»; Стетюха М. В. Документи фонду ЦДАЖР УРСР «Бюро друку України» про перші соціалістичні перетворення в республіці; Папакін Г. В. Нові архівні документи про діяльність О. М. Коллонгай на Україні (лютий — вересень 1919 р.); Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР; Белотелов Н. Г. Центральний архів Міністерства охорони здоров'я УРСР; Кравченко В. М. Об'єднання «Прикарпатіс»; Державний облік документів Державного архівного фонду СРСР; Кульчицький С. В. Промисленість і робітничий клас Харківщини 1917 — лютий 1941; Вонцехівський Ю. В., Дергаль А. В. В братской семье: Об экономических и культурных

св'язях трудящихся Запорожской области с трудящимися братских советских республик. 1922—1982: Сборник документов и материалов.

Архіви України, № 6. 200-й номер «Архівів України»; Замлинський В. О. Роль «Архівів України» у підготовці кадрів істориків-архівістів у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка; Гісцова Л. З. ЦДІА УРСР у м. Києві у першому році дванадцятої п'ятирічки; Прокопчук В. В. Питання вдосконалення діловодства на сторінках «Архівів України»; Вradій Н. Ф. Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР у м. Львові; Ходоровський М. Д. Експозиція «Українська

радянська література. 1917—1985 рр.» у ЦДАМЛМ УРСР; Невмержицька Н. П. Республіканська фототека пам'ятників історії та культури в ЦДАКФД УРСР; Субботіна І. В. Інформаційно-методичний бюлетень Архівного відділу Кримського облвиконкому; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР з історії охорони навколишнього середовища в республіці (1919—1980 рр.); Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені ювілеям міст Української РСР; Урочисті збори, присвячені 69-й річниці Великого Жовтня; Тарасова М. Б. Співдружність архіву із за- водом.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «В. І. ЛЕНІН, ЕМІГРАЦІЯ, РОСІЯ»

15—16 квітня 1987 р. у Дніпропетровську відбулася регіональна наукова конференція «В. І. Ленін, еміграція, Росія», присвячена 70-річчю повернення В. І. Леніна з еміграції в революційну Росію. Конференцію було організовано Придніпровським науковим центром Академії наук УРСР, кафедрою історії КПРС Дніпропетровського державного університету. В її роботі взяли участь близько 80 чол. з Москви, Черкаса, Запоріжжя, Дніпропетровська, Дрогобича, Дніпродзержинська, Кривого Рога.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Дніпропетровського держуніверситету, проф. В. Ф. Прісняков. З доповіддю «Актуальні питання історико-партійної науки у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС» виступив заст. зав. кафедрою історії КПРС ІПК при МДУ, д-р істор. наук, проф. І. Ю. Горелов. Він відзначив, що розвиток радянської історико-партійної науки — важлива складова частина перебудови, яка йде нині у нашій країні. Основними завданнями цієї науки є творче застосування марксистсько-ленінської методології, посилення наступальності та бойовистості, збагачення джерельної бази досліджень тощо.

У доповіді зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, д-ра іст. наук, проф. А. М. Черненко «Лютнева буржуазно-демократична революція. Повернення В. І. Леніна з еміграції», зокрема, зазначалося, що приїзд В. І. Леніна сприяв прискоренню розробки тактики більшовицької партії, перебудові її діяльності у нових умовах, розгортанню боротьби з опортунізмом, «революційним оборонством», примиренством. Доповідач підкреслив, що, незважаючи на довгі роки еміграції, В. І. Ленін завжди був тісно зв'язаний з партійними організаціями, які діяли в Росії.

«Квітневі тези В. І. Леніна — стратегічний курс на переростання буржуазно-демо-

кратичної революції в революцію соціалістичну» — такою була тема доповіді, з якою виступив канд. істор. наук І. О. Кривий (Дніпропетровськ). Він висвітлив історію створення тез, показав їх значення для дальшого розвитку революції.

У ряді повідомлень, з якими виступили учасники конференції, основну увагу було приділено різним аспектам діяльності більшовицької партії напередодні і під час Лютневої буржуазно-демократичної революції. Так, питання ленінської кадрової політики висвітлювалися у виступах кандидатів істор. наук, доцентів М. Д. Некоза і В. М. Мороко (обидва — Запоріжжя), викладача В. І. Мороза (Дніпропетровськ). Діяльності більшовицької еміграції присвятили свої виступи кандидати істор. наук, доценти С. І. Поляков, О. Б. Шляхов, канд. істор. наук, викладачі Є. І. Бородін, Ю. І. Коломоєць, аспірант В. А. Велькал (всі — Дніпропетровськ).

Значну увагу на конференції було приділено роботі місцевих партійних організацій у 1917 р., зокрема Катеринославського більшовицького комітету. Цьому питанню присвятили свої доповіді кандидати істор. наук, доценти Л. О. Бардагова, І. В. Толстих, Г. М. Книш (всі — Дніпропетровськ).

У повідомленнях кандидатів істор. наук В. К. Якуніна, Л. О. Попової, В. Ф. Іванова, викладача Л. П. Шумрикової, аспіранта В. Я. Яценко (всі — Дніпропетровськ) знайшли відображення питання джерелознавства та історіографії діяльності В. І. Леніна та більшовицької партії у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Під час конференції відбулося засідання науково-дослідницької групи, яка вивчає проблему «В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП».

І. О. КРИВИЙ (Дніпропетровськ),
Ю. І. КОЛОМОЄЦЬ (Дніпропетровськ)

КРАЄЗНАВЧІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД НА ОДЕЩИНІ

У квітні 1987 р. в Одеській державній науковій бібліотеці ім. О. М. Горького (ОДНБ) відбулися краєзнавчі читання на тему «Боротьба за владу Рад на Одещині», присвячені 70-річчю Великого Жовтня.

Під час них було розкрито боротьбу трудящих під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади на Одещині; діяльність Одеської партійної організації, яка постійно відчувала підтримку та

допомогу з боку ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна в період іноземної військової інтервенції та громадянської війни; інтернаціоналізм зарубіжних комуністів і трудящих у боротьбі за владу Рад і торжество соціалізму на Одещині.

Нові факти боротьби робітників, матросів і солдатів під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади висвітлив канд. істор. наук В. Г. Коновалов. Охарактеризувавши складні умови, за яких точилася класова боротьба на Півдні України взагалі та на Одещині зокрема, він яскраво змалював діяльність багатьох представників славної когорти більшовиків-ленінців: І. Смирнова (Ласточкина), О. Соколовської, Ж. Лябурб, М. Лоладзе, К. Саджая, С. Раткова та інших.

Старший бібліограф ОДНБ О. М. Вовчок розповіла про видання і поширення творів В. І. Леніна в Одесі, про те, що бібліотека ім. О. М. Горького веда й веде пошук публікацій творів В. І. Леніна у більшовицькій пресі Одещини та складає бібліографію їх, що в результаті проведеної роботи підготовлено до друку відповідний бібліографічний покажчик, який охоплює період 1917—1923 рр. Вона також розкрила роль і місце одеських більшовицьких видань (газет «Известия СРД», «Голос пролетарія», «Солдатская мысль» та ін.) у боротьбі за владу Рад.

Темі революції у кінематографі присвятив свій виступ член Спілки кінематографістів СРСР І. Л. Островський, який розкрив значення таких відомих кінострічок, як «Броненосець Потьомкін» і «Жовтень». Промовець, зокрема, зазначив, що перша з них специфічними засобами кіно відобрази-

ла думку В. І. Леніна про те, що без «генеральної репетиції» 1905 р. перемога Жовтневої революції 1917 р. була б неможливою. А друга — переконливо показала історичну перемогу соціалістичної революції й триумфальну ходу Радянської влади. Г. Л. Островський підкреслив також, що значну роль у зйомках фільму відіграли непрофесійні актори-одесити і саме місто Одеса.

Зав. сектором краєзнавства ОДНБ Л. М. Смичок розповіла учасникам читань про можливості даного підрозділу бібліотеки у вивченні обговорюваних питань. Так, у фондах ОДНБ є важливі документи і, зокрема, фотоматеріали: «Звернення Виконавчого Комітету Одеської Ради робітничих депутатів до солдатів із закликом зберігати і зміцнювати завойовану свободу» (березень 1917 р.); «Резолюція об'єднаних зборів одеських Рад робітничих, селянських і матроських депутатів про визнання і підтримку Жовтневого збройного повстання у Петрограді» (27 жовтня 1917 р.); «Наказ військово-революційного комітету м. Одеси про озброєння робітників» (17 січня 1918 р.) та інші.

Вдало доповнила краєзнавчі читання виставка літератури, на якій були представлені твори основоположників марксизму-ленінізму, документи КППС, численні книги, брошури, журнали і газети, що відображають боротьбу трудящих за владу Рад на Одещині.

Учасники читань висловили ряд побажань, спрямованих на розгортання краєзнавчо-дослідницької роботи та пропаганди її результатів засобами кіно, радіо й преси.

О. Ю. ЄФІМОВ (Одеса)

НОВІ КНИГИ

- Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Чехословацкую Социалистическую Республику, 9—11 апреля 1987 года: Документы и материалы.**— М.: Политиздат, 1987.— 80 с.
- ГОРБАЧОВ М. С. Молодь—творча сила революційного оновлення: Виступ на XX з'їзді ВЛКСМ, 16 квітня 1987 року.**—К.: Політвидав України, 1987.— 29 с.
- РЫЖКОВ Н. И. Ленинизм — основа теории и политики перестройки: Доклад на торжественном собрании в Москве, посвященном 117-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апреля 1987 года.**— М.: Политиздат, 1987.— 32 с.
- БЕЗЫМЕНСКИЙ Л. Тайный фронт против второго фронта.**— М.: Изд-во АПН, 1987.— 277 с.
- БЕЛЕЦКИЙ В. Н. Потсдам, 1945: История и современность.**— 2-е изд., перераб., доп.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 343 с.
- БЕЛЯЕВ Ю. Н. Социалистическое содружество на новом этапе развития.**— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- БУШЕВ П. П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613—1621 гг.: По русским архивам.**— М.: Наука, 1987.— 280 с.
- Великий Октябрь и защита его завоеваний: Победа соц. революции.**— М.: Наука, 1987.— 479 с.
- ВИТОЛ А. В. Османская империя: Нач. XVIII в.**— М.: Наука, 1987.— 135 с.
- ВОЛКОВА Ю. Е. III съезд РСДРП.**— М.: Политиздат, 1987.— 80 с.
- ГОРЕЛОВ М. Є., КАМІНСЬКИЙ Є. Є. Екстремісти: Укр. буржуаз. націоналізм на послугах в імперіаліст. реакції.**— Львів: Каменяр, 1987.— 136 с.
- Дайте нам организацию революционеров... (1895—1903 гг.).**— М.: Политиздат, 1987.— 639 с.— (История КПСС в воспоминаниях современников).
- ДРОБИЖЕВ В. З. У истоков советской демографии.**— М.: Мысль, 1987.— 222 с.
- Интернациональное сотрудничество КПСС и КПВ: история и современность.**— М.: Политиздат, 1987.— 334 с.
- КОВАЛЬ В. С. Политика и стратегия США во второй мировой войне: Пробл. парирования угрозы из Европы до перелома в войне.**— К.: Наук. думка, 1987.— 335 с.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней.**— М.: Наука, 1987.— 568 с.
- Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: [36. акт. документів].**— К.: Наук. думка, 1986.— 222 с.
- Милица Васильевна Нечкина, 1901—1985.**— М.: Наука, 1987.— 136 с.
- Молодежь и научно-технический прогресс.**— К.: Политиздат Украины, 1987.— 158 с.
- Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.**— К.: Наук. думка, 1987.— 255 с.
- Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране.**— К.: Вышш. шк., 1987.— 86 с.
- Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937.**— К.: Наук. думка, 1987.— 238 с.
- ПЛАТОШКИН А. Н. Крупным планом — агропром: Продовольственная программа в зеркале прессы.**— М.: Мысль, 1987.— 309 с.
- Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1943—1980: Сб. документов и материалов.**— Харьков: Прапор, 1987.— 224 с.
- РУТКЕВИЧ М. Н. Совершенствование социальных отношений в советском обществе.**— М.: Знание, 1987.— 48 с.
- САВЕЛЬЕВ В. Л. Критика буржуазных концепций политической системы социализма.**— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 110 с.
- САНИН Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.**— М.: Наука, 1987.— 270 с.
- XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 24—28 марта 1986 года.**— М.: Политиздат, 1987.— 336 с.
- СЕРГІЄНКО Г. Я. Шевченко і Київ: Іст-біогр. нарис.**— К.: Дніпро, 1987.— 326 с.
- Сільське господарство Кіровоградщини, 1944—1975: 36. документів і матеріалів.**— Дніпропетровськ: Промінь, 1987.— 248 с.
- 40 лет Великой Победы.**— М.: Наука, 1987.— 408 с.
- Социализм и современный мир.**— К.: Вища шк., 1987.— 349 с.
- ТАДЕВОСЯН Э. В. Свобода наций: подлинная и мнимая.**— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- ТУРЧЕНКО Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине.**— К.; Одесса: Вища шк.— 1987.— 199 с.
- Уніатство і український буржуазний націоналізм.**— К.: Наук. думка, 1986.— 252 с.